

CAPACities 3

IZBRANI PRIMERI UPRAVLJANJA OBMOČIJ S KULTURNO DEDIŠČINO

CAPACities 3
**IZBRANI PRIMERI
UPRAVLJANJA OBMOČIJ
S KULTURNO DEDIŠČINO**

CAPACities 3

**IZBRANI PRIMERI
UPRAVLJANJA OBMOČIJ
S KULTURNO DEDIŠČINO**

Uredila:

**Janez Nared
Nika Razpotnik Visković**

LJUBLJANA 2014

CAPACities 3

IZBRANI PRIMERI UPRAVLJANJA OBMOČIJ S KULTURNO DEDIŠČINO

Janez Nared, Nika Razpotnik Viskovič

© 2014, Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU

Urednika: Janez Nared, Nika Razpotnik Viskovič

Recenzenti: Mateja Breg Valjavec, Bojan Erhartič, Primož Gašperič, Maruša Goluža, Drago Kladnik,
Lucija Lapuh, Janez Nared, Primož Pipan, Peter Repolusk, Maja Topole

Izdajatelj: Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU

Za izdajatelja: Drago Perko

Fotografija na naslovnici knjige: Drago Kladnik

Fotografija na naslovnici poglavij: Janez Nared

Oblikovanje naslovnice: Jerneja Fridl

Založnik: Založba ZRC

Za založnika: Oto Luthar

Glavni urednik: Aleš Pogačnik

Prelom: SYNCOMP d. o. o., Ljubljana

Tisk: Sinet d. o. o.

Naklada: 300 izvodov

Monografija je nastala v okviru projekta CHERPLAN (Enhancement of Cultural Heritage through Environmental Planning and Management), ki ga je prek Programa transnacionalnega sodelovanja za območje Jugovzhodne Evrope sofinanciral Evropski regionalno razvojni sklad.

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>
prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610503453>

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

911.3:719:005(082)

IZBRANI primeri upravljanja območij s kulturno dediščino / uredila
Janez Nared, Nika Razpotnik Viskovič. – Ljubljana : Založba ZRC, 2014. –
(Knjižna zbirka Capacities, ISSN 2232-2477 ; 3)

ISBN 978-961-254-715-8

1. Nared, Janez
275303936

VSEBINA

<i>dr. Drago Kladnik</i> Unescova svetovna dediščina na območju programa Jugovzhodna Evropa	11
<i>Maruša Goluža</i> Varovanje kulturne dediščine v jugovzhodni Evropi	29
<i>Maruša Goluža</i> Medvladno sodelovanje na področju varovanja kulturne dediščine v Jugovzhodni Evropi	37
<i>dr. Primož Pipan</i> Večfunkcijska vloga kulturne dediščine	47
<i>dr. Matija Zorn, Primož Gašperič</i> Vojaški spopadi in kulturna dediščina	55
<i>dr. Drago Kladnik</i> Naravno in kulturno-zgodovinsko območje Kotorja kot primer upravljanja s svetovno dediščino v Črni gori	71
<i>Matjaž Geršič</i> Gamzigrad	85
<i>dr. Mateja Breg Valjavec</i> Kulturna dediščina podeželske pokrajine – Starogradsko polje (Hvar, Hrvaška)	93
<i>Nina Juvan</i> Naravna in kulturna dediščina Ohridske regije	101
<i>Primož Gašperič</i> Most Mehmed paše Sokolovića in turizem	111
<i>Peter Repolusk</i> Kulturna pokrajina ob Nežiderskem jezeru	121
<i>dr. Maja Topole</i> Semmerinška železnica	129
<i>dr. Loredana Alfarè, dr. Engelbert Ruoss</i> Kulturni objekti kot gonilo oživitve mesta: primer mesta Bilbao	139
<i>Peter Repolusk</i> Retijska železnica na območju gorskih prelazov Albule in Bernine	149

UVODNIK

Kulturna dediščina lahko pomembno prispeva k razvoju območij, še zlasti, če z njo premišljeno upravljamo in se zavedamo vseh njenih razvojnih potencialov. Na to smo v projektu CHERPLAN (Enhancement of Cultural Heritage through Environmental Planning and Management) opozorili z monografijama *Upravljanje območij s kulturno dediščino* ter *Managing Cultural Heritage Sites in Southeastern Europe*, vsebinsko povezani knjigi pa zaključuje še tretja knjiga, ki obravnava izbrane primere upravljanja območij s kulturno dediščino.

Program Jugovzhodna Evropa, v okviru katerega je potekal projekt, vključuje 16 držav, od tega jih je 9 članic Evropske unije, 6 je kandidatki oziroma potencialni kandidatki, dve sta vključeni v program Sosedstva politika, medtem ko je Kosovo kot 17 sodelujoča država formalno še vedno obravnavano kot del Srbije. S tem programsko območje precej presega siceršnje geografsko območje jugovzhodne Evrope, pri čemer med območjema v knjigi razločimo tako, da programsko območje pišemo z veliko začetnico (Jugovzhodna Evropa), geografsko regijo pa z malo začetnico (jugovzhodna Evropa).

Ker je bil projekt namenjen spodbujanju razvoja območij v Jugovzhodni Evropi, sprva predstavljamo dediščino, ki je s tega območja uvrščena na Unescov (skladno s slovenskim pravopisom je kratica uporabljena kot lastno ime, torej Unesco) Seznam svetovne dediščine, različne sisteme varovanja kulturne dediščine ter medvladna prizadevanja za varstvo kulturne dediščine v Jugovzhodni Evropi. Z vsebinskega vidika obravnavamo multifunkcijsko vlogo kulturne dediščine, zaradi specifičnih okoliščin v preteklih dveh desetletjih pa osvetljujemo tudi škodo, ki so jo kulturni dediščini povzročili vojni spopadi. Posamično obravnavamo naslednje primere upravljanja kulturne dediščine: Kotor, Gamzigrad, Starogradsko polje, Ohrid, most Mehmed paše Sokolovića, Nežidrsko jezero, Semmerinško železnico, izven programskega območja Jugovzhodna Evropa pa še Bilbao in Retijsko železnico.

Prispevki kažejo na to, da so težave območij s kulturno dediščino različne, prav tako so različni načini soočanja z njimi. Zaradi različnih razmer morebitni uspešni primeri niso neposredno prenosljivi v druga območja, temveč je treba ukrepe vedno prilagoditi okolju, v katerem jih izvajamo. To je pomembno še zlasti zato, ker moramo pri razvoju nenehno skrbeti za ohranjanje celovitosti in pristnosti tamkajšnje dediščine. Kljub dodatnim zahtevam, ki jih ta skrb prinaša, lahko kulturna dediščina pomembno pripomore k trajnostnemu razvoju območij, zlasti tam, kjer jo načrtno in sistematično vključujejo v razvojne aktivnosti.

dr. Janez Nared

UNESCOVA SVETOVNA DEDIŠČINA NA OBMOČJU PROGRAMA JUGOVZHODNA EVROPA

dr. Drago Kladnik

*Geografski inštitut Antona Melika, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti
drago.kladnik@zrc-sazu.si*

UDK: 913:719(4-12)

IZVLEČEK

Unescova svetovna dediščina na območju programa Jugovzhodna Evropa

Jugovzhodna Evropa je glede na svojo svetovno pomembno zgodovinsko vlogo nadpovprečno zastopana na Seznamu svetovne dediščine, kar še posebej velja za kulturno dediščino. V prispevku obravnavamo svetovno dediščino na območju transnacionalnega programa sodelovanja Jugovzhodna Evropa. Bogata in raznovrstna dediščina je velik razvojni potencial, ki ga bodo obravnavane države lažje izkoristile ob medsebojnem sodelovanju.

KLJUČNE BESEDE

kulturna dediščina, naravna dediščina, mešana dediščina, Seznam svetovne dediščine, Seznam poskusne dediščine, Jugovzhodna Evropa, Unesco

ABSTRACT

UNESCO world heritage in the Southeast Europe program area

With regard to its globally important historical role, southeast Europe has above-average representation on the World Heritage List, which is especially the case for cultural heritage. This article discusses world heritage in the South East Europe Transnational Cooperation Program. This rich and diverse heritage has great development potential, which the countries discussed can more easily take advantage of through mutual cooperation.

KEY WORDS

cultural heritage, natural heritage, mixed heritage, World Heritage List, Tentative Heritage List, Southeast Europe, UNESCO

1 Uvod

Namen prispevka je podati zgoščen prikaz razporeditve enot svetovne kulturne dediščine in njihovih temeljnih značilnosti na območju, ki je bilo med letoma 2007 in 2013 vključeno v transnacionalni program sodelovanja Jugovzhodna Evropa (*The South East Europe Transnational Cooperation Programme*; ko govorimo o programskem območju, pri njegovem poimenovanju uporabljamo veliko začetnico – Jugovzhodna Evropa). Predstavljamo analizo obstoječe in poskusne (na Seznamu poskusne dediščine so tiste enote naravne in kulturne dediščine, ki jih posamezne države nameravajo nominirati za vključitev na veljavni Seznam obstoječih enot dediščine) svetovne dediščine.

Podatke smo črpali v glavnem iz uradnega Seznama svetovne dediščine (medmrežje 1), pa tudi iz seznamov svetovne dediščine, objavljenih na Wikipediji (medmrežje 5 in medmrežje 6).

2 Izhodišča

UNESCO (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation*; Organizacija Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo) je specializirana agencija Združenih narodov, namenjena izobraževanju, znanosti, kulturi in komunikacijam. Ustanovljena je bila leta 1945 z namenom vzpostavljanja in vzdrževanja ravnovesja človeškega duha (medmrežje 2).

Seznam svetovne dediščine je nastal na podlagi leta 1972 sprejete Konvencije o zaščiti svetovne kulturne in naravne dediščine (*Convention concerning the Protection of the World Cultural and natural Heritage*). Ker je sčasoma postajal čedalje bolj neuravnotežen, vključenih je bilo nesorazmerno veliko enot dediščine iz Evrope, zgodovinskih mest, verskih spomenikov, spomenikov krščanstva, zgodovinskih obdobj in objektov »elitistične« arhitekture, je Odbor za svetovno dediščino (*World Heritage Committee*) leta 1994 sprejel globalno strategijo za reprezentativen, uravnotežen in zaupanja vreden Seznam svetovne dediščine (medmrežje 1). Njegov namen je zagotoviti, da se z vključevanjem izjemnih svetovnih vrednot celovito izrazita svetovni kulturna in naravna raznolikost.

Za vključitev na Seznam svetovne dediščine mora imeti določeno območje izjemno, za ves planet pomembno vrednost in izpolnjevati vsaj enega od desetih izbirnih meril (do konca leta 2004 so se delila na šest kulturnih in štiri naravna) (medmrežje 1 in medmrežje 5):

- i: da ponazarja mojstrovine človekove ustvarjalnosti;
- ii: da predstavlja spreminjanje človekovih vrednot, ki se pojavljajo skozi čas ali na različnih kulturnih območjih sveta zaradi razvoja arhitekture, tehnologije, monumentalne umetnosti, urbanističnega načrtovanja in krajinske arhitekture;
- iii: da vsebuje edinstveno ali vsaj izjemno pričevanje o kulturni tradiciji ali civilizaciji, ki sta lahko živi ali pa sta že zamrli;
- iv: da je izjemen primerek stavbnega tipa, arhitekturne ali tehnološke celote oziroma pokrajine, ki ponazarjajo pomembno stopnjo v zgodovini človeštva;
- v: da je izjemen primerek človekove naselbine, rabe tal ali izrabe morja ter odraža kulturo, prepletanje človeka in okolja, še posebno, če pod vplivom nepovratnih sprememb postane ranljiv;
- vi: da je neposredno ali očitno povezan z dogodki ali živo tradicijo, idejami ali verovanji, umetniškimi in literarnimi stvaritvami izjemnega svetovnega pomena (Odbor priporoča, naj se to merilo praviloma uporablja v povezavi z drugimi merili);
- vii: da vsebuje izjemen naravni pojav oziroma območja izredne naravne lepote in estetskega pomena;
- viii: da je izjemen primerek pričevanja glavnih faz Zemljine zgodovine, vključno z razvojem življenja, za razvoj zemeljskega površja značilnih recentnih geoloških procesov ter značilnih geomorfničnih in naravnopokrajinskih oblik;
- ix: da je izjemen primerek, ki predstavlja značilne recentne ekološke in biološke procese v razvoju kopenskih, sladkovodnih, obalnih in morskih ekosistemov ter rastlinskih in živalskih združb;

x: da vsebuje najpomembnejše in značilne habitate za in-situ ohranjanje biodiverzitete, vključno s tistimi, ki vsebujejo ogrožene vrste, za ves planet pomembne z vidika znanosti in varovanja.

Posebna pozornost naj se namenja tudi varovanju, upravljanju, avtentičnosti in celostnosti območij. Od leta 1992 so kot značilen splet človeka in naravnega okolja prepoznane tudi kulturne pokrajine.

3 Unescov regionalni urad v Benetkah in njegova vloga

Unescov regionalni urad za znanost in kulturo v Evropi (*The UNESCO Regional Bureau for Science and Culture in Europe*) s sedežem v palači Zorzi v Benetkah je bil vzpostavljen leta 1972 po uničujočih poplavih, ki so Benetke prizadele leta 1966. Ima regionalno izpostavo v Sarajevu, imenovano Antenna (medmrežje 3), leta 2010 pa so bili tudi z namenom izboljšanja medetičnega dialoga in sodelovanja projekti Antenna vzpostavljeni v Skopju, Podgorici in Tirani (medmrežje 3 in medmrežje 7).

V preteklih desetletjih je bilo s tako imenovanim »beneškim procesom« vzpostavljeno znanstveno sodelovanje med deželami jugovzhodne Evrope in Sredozemlja. Njegova poglobljena namena sta celjenje ran, ki jih je svetovni dediščini na območju nekdanje Jugoslavije povzročilo vojskovanje, ter znanstvena integracija teh držav v evropsko raziskovalno sfero, kar naj bi olajšalo njihovo evropsko povezovanje. Poudarek je tudi na zagotavljanju trajnostnega razvoja (medmrežje 3).

Urad s sedežem v Benetkah si prizadeva za razvoj in promocijo območij svetovne dediščine kot modelnih regij na področjih trajnostnega razvoja turizma, kakovostnega gospodarskega razvoja, izobraževanja za trajnostni razvoj, pripravljenosti na naravna tveganja (zlasti potresno in poplavno ogroženost ter izpostavljenost posledicam dviganja morske gladine), upravljanja s posameznimi enotami svetovne dediščine in učinkovite rabe energije. Trajnosten razvoj si prizadeva zagotoviti tudi z varovanjem kulturne dediščine, zaščito kulturne raznolikosti ter vzpostavitvijo medkulturnega pluralizma in dialoga, pri čemer si prizadeva za integracijo kulture v nacionalne razvojne strategije, izboljšanje kulturnih politik in vzpostavitev aktivnosti, ki naj prispevajo k socialni koheziji, miru in skladnejšemu razvoju (medmrežje 3).

Prispevek regionalnega urada v Benetkah k razvoju jugovzhodne Evrope in Sredozemlja se z večanjem blaginje prebivalstva zagotavlja s krepitvijo miru in stabilnosti ob podpori samozadostni trajnostnosti ter regionalnemu in čezmejnemu sodelovanju, z delitvijo odgovornosti ob krepitvi vzajemnega delovanja vladnih služb in deležnikov, načrtovanjem prihodnosti z inovacijami, znanjem in razvojem človeških virov ter prispevanjem k reformam Združenih narodov z ekspertizami in odmevnimi akcijami na vplivnem območju (medmrežje 3).

V delovanje Unescovega regionalnega urada v Benetkah so vključene Albanija, Bosna in Hercegovina, Bolgarija, Ciper, Češka, Črna gora, Hrvaška, Grčija, Makedonija, Moldavija, Romunija, Slovaška, Slovenija, Srbija in Turčija (medmrežje 4), v številnih programih pa se navedenim državam pridružujejo tudi države iz njim sosednjih območij.

Opozoriti velja, da se nabor držav pod okriljem urada v Benetkah razlikuje od nabora držav v transnacionalnem programu Jugovzhodna Evropa, katerih svetovno dediščino podrobneje obravnavamo v nadaljevanju.

4 Dediščina na območju programa Jugovzhodna Evropa kot del svetovne in evropske dediščine

Transnacionalni program Jugovzhodna Evropa vključuje 16 držav, od tega jih je 9 članic Evropske unije, 6 je kandidatki oziroma potencialni kandidatki, dve sta vključeni v program Sosedstva politika, medtem ko je Kosovo kot v bistvu 17 sodelujoča država formalno še vedno obravnavano kot del Srbije. 14 držav je v program vključenih v celoti, v Italiji so vanj vključene dežele Furlanija - Julijska krajina,

Benečija, Trentino - Zgornje Poadižje/Južna Tirolska, Lombardija, Emilija - Romanja, Marke, Umbrija, Abruci, Molise, Apulija in Bazilikata, ki skupaj zavzemajo 49,2 % države in v njih živi prav toliko prebivalcev, v Ukrajini pa Odeška, Černivška, Ivano-Frankivska in Zakarpatska oblast, ki zavzemajo 13,1 % površine države in imajo 11,3 % njenih prebivalcev.

Večji del območja Jugovzhodne Evrope obravnavajo publikacije Sveta Evrope (Pickard 2008a, 2008b in 2008c). Vse tri poglobljeno in kritično obravnavajo posamezne vidike varovanja dediščine v obravnavanih državah, pri čemer so bolj kot študije primerov v ospredju problemsko zasnovani analitični, upravljavski in trajnostno naravnani razvojni pregledi.

Na območju programa Jugovzhodna Evropa so 103 enote svetovne dediščine, na Seznamu poskusnih enot pa je 136 enot (medmrežje 8).

Konec leta 2013 je bilo na svetu 981 obstoječih enot svetovne dediščine v 160 različnih državah, od tega v Evropi 398 v 43 državah. Po zbirnih Unescovih podatkih, ki Evropo obravnava v svežnju s Severno Ameriko, ob državah s teh dveh celin pa so vključene tudi Izrael, Ciper, zakavkaške države Armenija, Azerbajdžan in Gruzija ter celotna Turčija (medmrežje 1), pa je na celotnem pripadajočem ozemlju 469 enot svetovne dediščine v 52 državah.

Na območju programa Jugovzhodna Evropa je torej 10,5 % od vseh enot dediščine sveta in 25,9 % od vseh enot Evrope, kar je bistveno več od deleža, ki mu pripada glede na površino (0,8 % površine sveta in 12,2 % od površine Evrope) in tudi glede na število prebivalcev (1,8 % deleža sveta in 17,6 % deleža Evrope). Med 981 obstoječimi enotami svetovne dediščine jih je 44 na Seznamu ogroženih enot, od tega jih je 5 v Evropi, a na obravnavanem območju je taka le enota Srednjeveški spomeniki na Kosovu, ki so ji status ogroženosti dodelili leta 2006.

Na svetu je trenutno 1564 poskusnih enot svetovne dediščine, od tega jih je 405 v Evropi in 536 v »razširjeni«¹ Evropi. Delež Jugovzhodne Evrope je glede na svet manjši kot pri obstoječih enotah (8,7 %), glede na Evropo pa precej večji (33,6 %). To pomeni, da je na drugih celinah sicer zaznati nadpovprečne napore pri vključevanju njihovih naravnih in kulturnih vrednot na Seznam svetovne dediščine, a so tamkajšnje kandidature zaradi raznih pomanjkljivosti precej manj uspešne. Enako velja za razmerje Jugovzhodne Evrope proti celotni matični celini.

Gostota obstoječih objektov svetovne dediščine na območju programa Jugovzhodna Evropa je 0,08 enote na 1000 km², kar je povprečno enkrat več kot v celotni Evropi (0,04) in kar osemkrat več kot na celem planetu (0,01). Večja gostota v Jugovzhodni Evropi je glede na število prebivalcev manj izrazita. Na milijon prebivalcev je tamkaj 0,82 enote obstoječe svetovne dediščine, v Evropi je ustreznost vrednost 0,56, na svetu pa le 0,14. Daleč največja gostota je v najmanjši državi Črni gori (3,20 enote na milijon prebivalcev), najmanjša (0,28 enote) je v Moldaviji. V Jugovzhodni Evropi je na milijon prebivalcev 1,08 poskusne enote svetovne dediščine, v Evropi 0,57 in na svetu 0,22 enote. Tudi med poskusnimi enotami je v ospredju Črna gora (kar 6,40 enote na milijon prebivalcev), na nasprotnem polu pa je, če zanemarimo Kosovo, kjer ni poskusnih enot, tokrat Ukrajina (0,34 enote; preglednica 1).

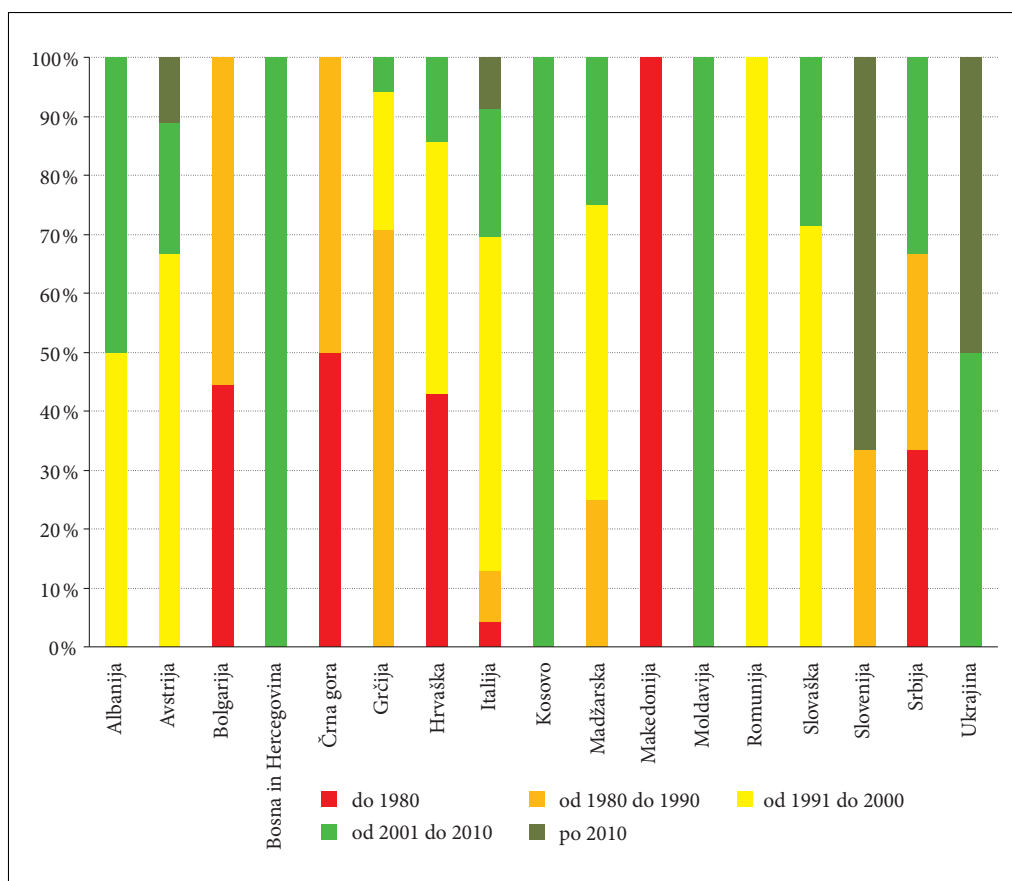
Po razpoložljivih podatkih (medmrežje 1) je na območju programa Jugovzhodna Evropa skupno zavarovanega 20.702,9 km² ozemlja ali 1,67 % od skupne površine območja; od tega je delež osrednjih con 51,5 %, preostanek pa zavzemajo tako imenovane prehodne cone. Največje deleže zavarovanega ozemlja imajo Madžarska (5,69 %), Italija (4,11 %) in Slovaška (3,94 %), na nasprotni strani pa so z manj kot 0,05-odstotnim deležem Albanija, Bosna in Hercegovina, Kosovo, Moldavija, Slovenija, Srbija in Ukrajina. Majhen delež zavarovanega ozemlja je zagotovno posledica točkovne osredotočenosti zavarovanih objektov, ki je značilna za arhitekturne mojstrovine in tehniško dediščino. Delež zavarovane površine je v članicah Evropske unije občutno večji kot v nečlanicah (2,09 proti 0,43 %), nekoliko večji je tudi v državah, ki so bile kot del nekdanjega sovjetskega bloka za železno zaveso (1,74 proti 1,59 %).

Preglednica 1: Temeljne značilnosti Unescove obstoječe, poskusne in nesovne dediščine po državah, članicah programa Jugovzhodna Evropa, v letih 2007–2013.

država	površina v km ²	število prebivalcev	število obstojećih enot	število poskusnih enot	število nesovne kulturne dediščine	osrednja cona (km ²)	prehodna cona (km ²)	zavarovano območje skupaj (km ²)	delež zavarovane površine (%)	delež osrednjega območja (%)	število obstojećih enot na 1000km ²	število obstojećih enot na milijon preb.	število poskusnih enot na milijon preb.
Albanija	28.748	2.821.877	2	3	1	1,30	2,36	3,66	0,01	35,58	0,07	0,7087	1,0631
Avstrija	83.879	8.488.511	9	10	1	957,34	377,34	1334,68	1,59	71,73	0,11	1,0603	1,1781
Bolgarija	110.994	7.364.570	9	13	2	398,48	48,10	446,58	0,40	89,23	0,08	1,2221	1,7652
Bosna in Hercegovina	51.197	4.613.414	2	8	0	0,91	0,60	1,51	0,00	60,26	0,04	0,4335	1,7341
Črna gora	13.812	625.266	2	4	0	335,00	132,00	467,00	3,38	71,73	0,14	3,1986	6,3973
Grčija	131.957	10.934.097	17	8	1	377,17	337,56	714,73	0,54	52,77	0,13	1,5548	0,7317
Hrvaška	56.542	4.284.889	7	14	12	309,85	64,77	374,61	0,66	82,71	0,12	1,6336	3,2673
Italija	148.522	29.955.647	22	19	3	2081,98	4022,36	6104,34	4,11	34,11	0,15	0,7344	0,6343
Kosovo	10.887	1.825.632	1	0	0	0,03	1,15	1,18	0,01	2,44	0,09	0,5478	0,0000
Madžarska	93.036	9.906.000	8	11	1	1659,06	3634,59	5293,65	5,69	31,34	0,09	0,8076	1,1104
Makedonija	25.713	2.059.794	1	3	0	833,50	0,00	833,50	3,24	100,00	0,04	0,4855	1,4565
Moldavija	33.845	3.559.497	1	2	0	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,2809	0,5619
Romunija	238.391	18.631.386	7	14	3	3130,95	42,20	3173,15	1,33	98,67	0,03	0,3757	0,7514
Slovaška	49.035	5.397.036	7	12	1	556,84	1375,36	1932,20	3,94	28,82	0,14	1,2970	2,2234
Slovenija	20.273	2.055.942	3	3	0	4,67	1,88	6,55	0,03	71,33	0,15	1,4592	1,4592
Srbija	77.474	7.186.862	3	10	0	3,79	8,24	12,03	0,02	31,52	0,04	0,4174	1,3914
Ukrajina	68.112	5.937.145	2	2	0	0,15	3,38	3,53	0,01	4,26	0,03	0,3369	0,3369
Območje programa Jugovzhodna Evropa – SKUPAJ	1.242.417	125.647.565	103	136	25	10.651,02	10.051,88	20.702,90	1,67	51,45	0,08	0,8198	1,0824
Evropa	10.149.253	713.000.000	398	405	63						0,04	0,5582	0,5680
Svet	148.647.000	7.094.000.000	981	1564	258						0,01	0,1383	0,2204

5 Poglavitne značilnosti svetovne dediščine v Jugovzhodni Evropi

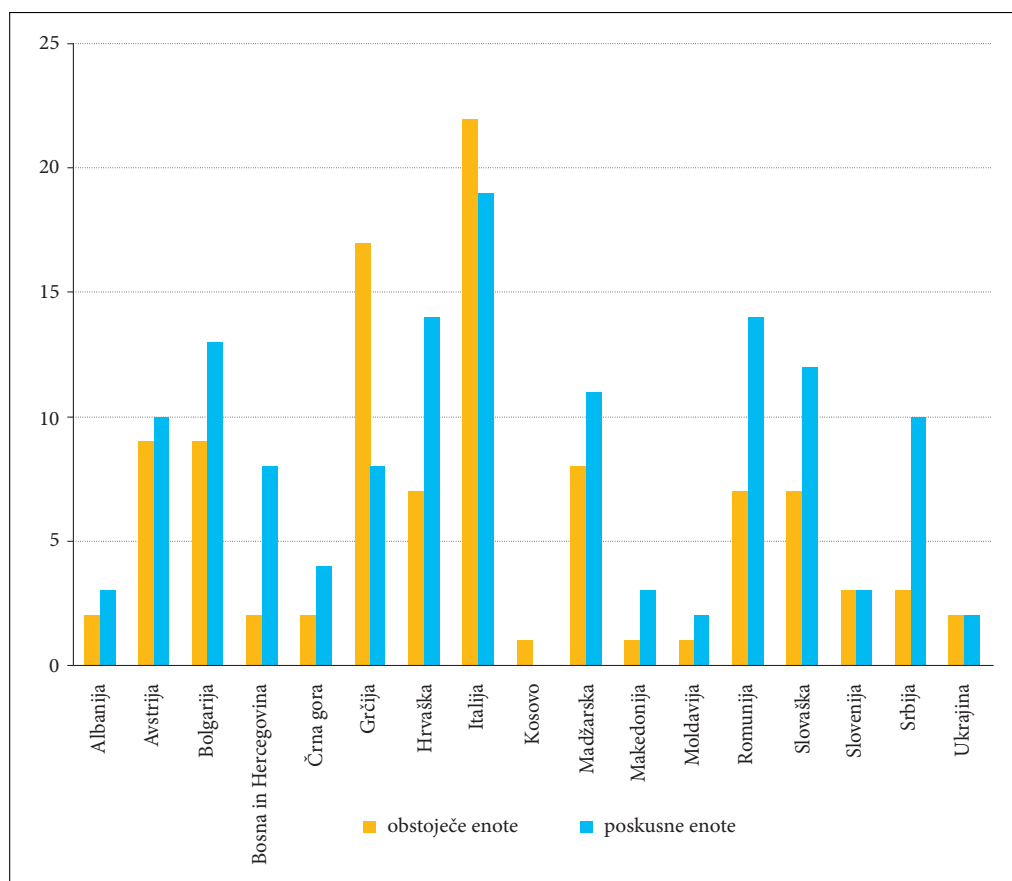
Po začetnem vpisu na Unescov Seznam svetovne dediščine leta 1978, ko je bilo vpisanih prvih 12 enot svetovne dediščine (medmrežje 6), se je Seznam že leta 1979 opazno razširil s 43 na novo vpisanimi enotami, od tega jih je bilo 17 iz Evrope, med temi pa kar 11 z območja Jugovzhodne Evrope, pri čemer sta bili še posebej uspešni Bolgarija s štirimi in nekdanja Jugoslavija s šestimi enotami, ena pa je bila iz Italije (slika 6). Najstarejše enote na Seznamu z območja programa Jugovzhodna Evropa so Bojanska cerkev, Madarski konjenik, V skalo vklesane cerkve pri Ivanovu in Tračanska grobnica v Kazanliku iz Bolgarije, Naravno in kulturno-zgodovinsko območje Kotorja iz Črne gore, Zgodovinski kompleks Splita z Dioklecijanovo palačo, Staro mesto Dubrovnik in Narodni park Plitviška jezera iz Hrvaške, Naravno in kulturno bogastvo Ohridske regije iz Makedonije, Stari Ras in Sopočani iz Srbije ter Skalnate slikarje v Valcamonici iz Italije. Naslednjega leta 1980 sta bila na Seznam vpisani enoti Narodni park Durmitor iz Črne gore ter Cerkev in dominikanski samostan svete Marije z »Zadnjo večerjo« Leonarda da Vincija iz Italije, potem je sledila dveletna prekinitev. Od leta 1983 dalje Unescov Seznam skoraj vsako leto, razen v letih 1984, 2006, 2010 in 2013, bogatijo tudi nove enote z območja Jugovzhodne Evrope. Največ vpisov je bilo v letih 1996, 1997 in 2000.

Slika 1: Obdobje vključitve enot obstoječe svetovne dediščine na Seznam po državah z območja programa Jugovzhodna Evropa.

Med državami na območju programa Jugovzhodna Evropa je glede na število obstoječih enot svetovne dediščine na Unescovem Seznamu v ospredju Italija z dvaindvajsetimi enotami (v celotni Italiji je skupno 48 enot svetovne dediščine), s sedemnajstimi enotami ji sledi Grčija, na naslednjih mestih pa so Avstrija in Bolgarija s po devetimi, Madžarska z osmimi ter Romunija in Slovaška s po sedmi enotami (slika 2). Na nasprotni strani lestvice so Albanija, Bosna in Hercegovina, Črna gora in Ukrajina s po dvema ter Kosovo, Makedonija in Moldavija s po eno enoto na Seznamu.

Tudi na Seznamu poskusnih enot svetovne dediščine je v ospredju Italija z devetnajstimi tovrstnimi enotami (v celotni državi jih je 41), več kot deset jih je še v Avstriji, Bolgariji, Hrvaški, Madžarski, Romuniji, Slovaški in Srbiji. Edina država brez njih je Kosovo. Opazno je, da je število enot poskusne svetovne dediščine v večini držav večje od števila obstoječih enot, pri čemer je v Bosni in Hercegovini, Srbiji, Črni gori, Hrvaški, Makedoniji in Romuniji razmerje med obema kategorijama večje kot oziroma enako 1 proti 2. Na drugi strani so Slovenija in Ukrajina z uravnoteženima številoma obstoječih in poskusnih enot ter Italija in še posebej Grčija, kjer je število poskusnih enot manjše od števila obstoječih. Razmerje lahko na eni strani kaže nadpovprečno uspešnost posameznih držav pri vključevanju njihovih enot na Seznam, kar je v primeru Italije in Grčije zagotovo tudi posledica njune predvsem v Grčiji izrazito bogate antične dediščine ter predvsem v Italiji tudi izjemne srednjeveške urbanistične, arhi-

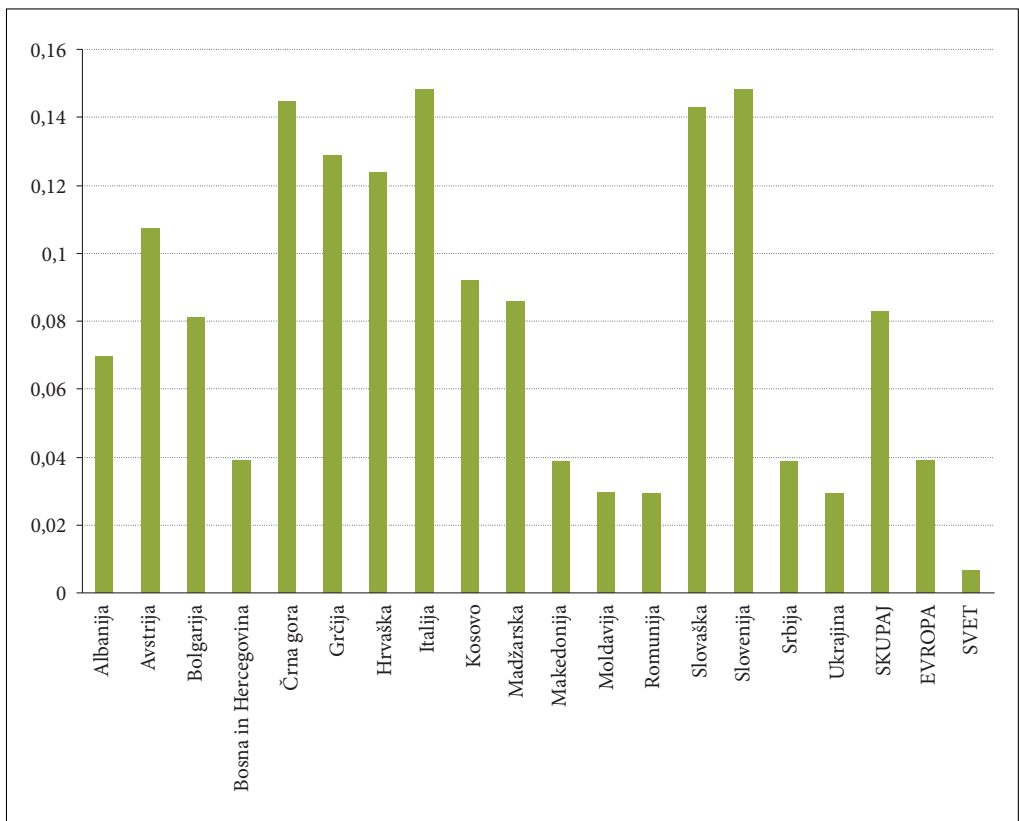
Slika 2: Število obstoječih in poskusnih enot svetovne dediščine po državah z območja programa Jugovzhodna Evropa.

tekturne in umetnostne zupščine, na drugi pa nezmožnost izpolnjevanja zahtevnih meril za vključi-
te v Seznam v nekaterih slabše razvitih državah, kjer je v novih razmerah globalizacije podpora kulturi
in tudi varovanju dediščine bolj deklarativna kot dejanska.

87 obstoječih enot na območju programa Jugovzhodna Evropa je primarno uvrščenih med kultur-
no dediščino, 10 med naravno, preostale tri pa med mešano. Glede na celotno evropsko dediščino je
delež kulturne dediščine malenkostno in glede na celotno svetovno dediščino bistveno manjši. V ve-
liki večini obravnavanih držav številčno prednjačijo enote kulturne svetovne dediščine, izjemi sta le
Črna gora s po eno enoto kulturne in naravne dediščine ter Makedonija, kjer je edina tamkajšnja eno-
ta svetovne dediščine opredeljena kot mešana.

Ker so države različno velike, lahko več od števila njihovih enot svetovne dediščine pove gostota
enot dediščine na enoto njihove površine (slika 3) ali glede na število njihovih prebivalcev. Kot povr-
šinsko enoto smo izbrali 1000 km² in ugotovili, da je gostota največja, skoraj povsem identična v Črni
gori, Italiji, Slovaški in Sloveniji, kjer se giblje med 0,1428 in 0,1481 enote dediščine na 1000 km². Le
nekaj manjša (dobrih 0,12/1000 km²) je v Grčiji in Hrvaški, najmanjša (med 0,0294 in 0,0392/1000 km²)
pa v Bosni in Hercegovini, Makedoniji, Moldaviji, Romuniji, Srbiji in Ukrajini.

Če za izračun gostote uporabimo število prebivalcev, je s precejšnjo prednostjo v ospredju Črna gora,
kjer so (teoretično) na milijon prebivalcev več kot tri enote svetovne dediščine. Na naslednjih treh mestih
so Grčija, Hrvaška in Slovenija s približno 1,5 enote na milijon prebivalcev. Več kot eno enoto na mili-

Slika 3: Število obstoječih enot svetovne dediščine na 1000 km² po državah z območja programa
Jugovzhodna Evropa.

jon prebivalcev imajo še Avstrija, Bolgarija in Slovaška, gosto poseljena Italija je skupaj z Albanijo in Madžarsko v zlati sredini, na dnu lestvice pa so Bosna in Hercegovina, Makedonija, Moldavija, Romunija, Srbija in Ukrajina, kjer na milijon prebivalcev nimajo niti pol enote dediščine (preglednica 1).

Za potrebe pričujočega prispevka smo svetovno dediščino na območju programa Jugovzhodna Evropa dodatno vsebinsko razčlenili na 17 zvrsti, med katerimi jih lahko 11 uvrstimo med kulturno dediščino, tudi povezovalni ekološko in kulturne pokrajine, 6 pa med naravno. Posamezne enote dediščine so lahko glede na prevladujoče značilnosti umeščene v več kategorij. Obstoječo svetovno dediščino po zvrsteh smo tudi grafično ponazorili (slika 4).

Gledano v celoti je močno v ospredju arhitekturna svetovna dediščina, ki ji sledijo umetnostna, urbana in zgodovinska. 11 enot svetovne dediščine se manifestira skozi značilno, reprezentativno kulturno pokrajino. Opazno je, da so zvrsti naravne dediščine bistveno bolj enakomerno zastopane kot zvrsti kulturne.

Kulturno dediščino smo razčlenili na obdobja, ki jih prednostno predstavlja. Posamezna enota je lahko reprezentativna tudi za več obdobji. Glede na to merilo smo posamezne enote obstoječe svetovne kulturne dediščine na območju programa Jugovzhodna Evropa grafično ponazorili (slika 5). Čeprav je na tem območju zibelka antičnih civilizacij in je obdobje antike nadpovprečno zastopano (v 19,6 % enotah dediščine), kar še posebej velja za Grčijo, Albanijo, Bolgarijo in Srbijo, sta najbolj zastopani obdobji srednji vek (38,5 %) in novi vek, ki za prvim le malenkostno zaostaja (36,4 %). Srednjeveški spomeniki so dokaj enakomerno zastopani, njihova relativna prevlada pa je zaznavna v Črni gori, Hrvaški, Italiji, Srbiji in na Kosovu, kjer so ti edini tamkajšnji objekti svetovne dediščine. Novoveški spomeniki so nadpovprečno zastopani v Avstriji, Črni gori, Madžarski, Slovaški in Sloveniji, ter v Bosni in Hercegovini, Moldaviji in Ukrajini, kjer so edini tamkajšnji objekti svetovne dediščine. Najbolj skromno je zastopano obdobje prazgodovine (5,6 %). Objekti iz tega časa so kot svetovna dediščina zavarovani v Sloveniji, Makedoniji, Avstriji ter obeh zibelkah civilizacij, Grčiji in Italiji. Če pogledamo časovna obdobja dediščine glede na leto njihove vključitve na Seznam je opazno, da so najprej poudarjeno vključevali srednjeveške in antične spomenike, pozneje pa so bolj prišli do izraza novoveški spomeniki in po letu 2010 prazgodovinski.

Med izbirnimi merili za vključitev na Seznam obstoječe svetovne dediščine (slika 6) je v ospredju merilo iv. To razkriva, da gre za izjemen primer stavbnega tipa, arhitekturne ali tehnološke celote oziroma pokrajine, ki ponazarjajo pomembno stopnjo v zgodovini človeštva. Zelo pomembni sta tudi merila ii in iii, torej predstavitev spreminjanja človekovih vrednot, ki se pojavljajo skozi čas ali na različnih kulturnih območjih sveta zaradi razvoja arhitekture, tehnologije, monumentalne umetnosti, urbanističnega načrtovanja in krajinske arhitekture ter edinstveno ali vsaj izjemno pričevanje o kulturni tradiciji ali civilizaciji, ki sta lahko živi ali pa sta že zamrli. Dokaj pogosto je tudi merilo i, ki ga izpolnjuje dediščina s ponazoritvami mojstrov in človekove ustvarjalnosti.

Med merili naravne dediščine je najpogosteje zastopano merilo vii, ki ga izpolnjujejo izjemni naravni pojavi oziroma območja izredne naravne lepote in estetskega pomena, le malo redkeje pa je uveljavljeno merilo viii, ki ga izpolnjujejo izjemni primerki pričevanja glavnih faz Zemljine zgodovine, vključno z razvojem življenja.

Izbirna merila za vključitev na Seznam poskusne dediščine se bistveno ne razlikujejo (slika 8). Zaporedne prvih treh je enako, vendar je opazna nekoliko manjša prednost merila iv pred meriloma iii in ii. Na četrtem mestu je merilo v, to je, da gre za izjemen primer človekove naselbine, rabe tal ali izrabe morja, ki odraža kulturo, prepletanje človeka in okolja. V primerjavi z obstoječo dediščino je njegov pomen precej večji. Močnejše so zastopana tudi vsa merila za vrednotenje naravne dediščine, med katerimi je še bolj kot pri obstoječi dediščini v ospredju merilo vii, ki ga izpolnjujejo izjemni naravni pojavi

Slika 4: Zvrsti obstoječe svetovne dediščine na območju programa Jugovzhodna Evropa. ► (str. 20–21)

Slika 5: Obdobja, ki jih predstavlja obstoječa svetovna kulturna dediščina na območju programa Jugovzhodna Evropa. ► (str. 22–23)

Drago Kladnik

■ arheološka	■ arhitekturna	■ tehniška	■ znanstvena
■ zgodovinska	■ umetnostna	■ krajinskoarhitekturna	■ ekološka
■ urbana	■ kulturološka	■ kulturna pokrajina	

Unescova svetovna dediščina na območju programa Jugovzhodna Evropa

■ geomorfološka	■ paleontološka
■ speleološka	■ biološka
■ hidrološka	■ botanična

Avtor vsebine: Drago Kladnik
 Avtorica zemljevida: Mateja Breg Valjavec
 Vir: UNESCO, Natural Earth
 © Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, 2013

Drago Kladnik

- prazgodovina
- antika
- srednji vek
- novi vek
- naravna dediščina

Unescova svetovna dediščina na območju programa Jugovzhodna Evropa

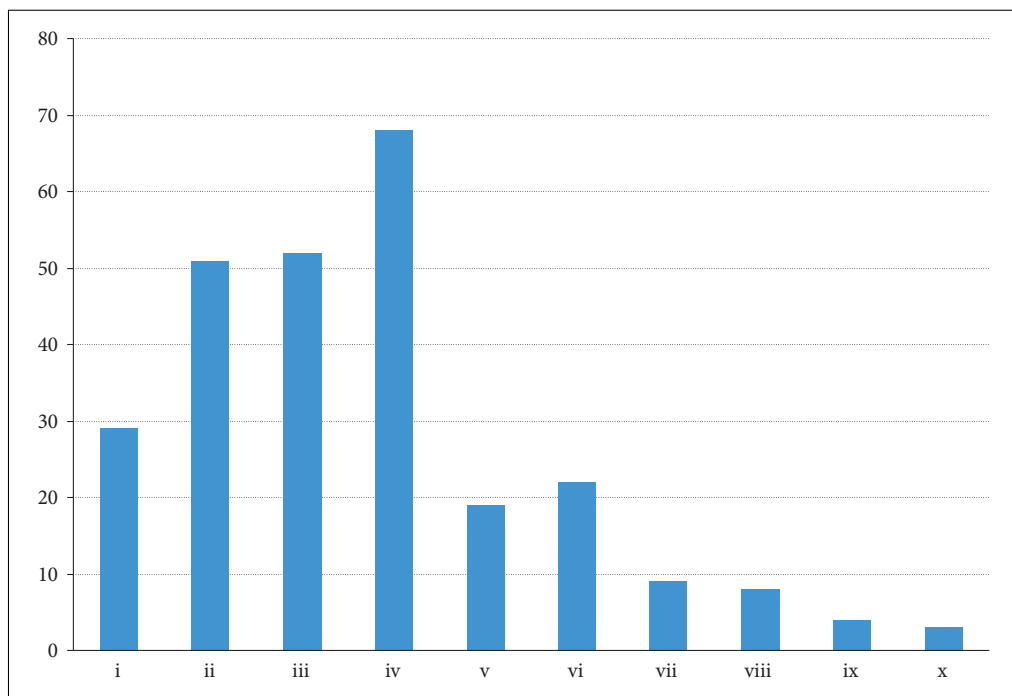

Avtor vsebine: Drago Kladnik

Avtorica zemljevida: Mateja Breg Valjavec

Vir: UNESCO, Natural Earth

© Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, 2013

Slika 6: Izbirna merila opredelitve obstoječe svetovne dediščine na območju programa Jugovzhodna Evropa.

oziroma območja izredne naravne lepote in estetskega pomena, temu pa po pogostnosti pojavljanj sledi merilo x, kar pomeni, da zavarovano območje vsebuje najpomembnejše in značilne habitate za ohranjanje biodiverzitete, vključno s tistimi, ki vsebujejo ogrožene vrste.

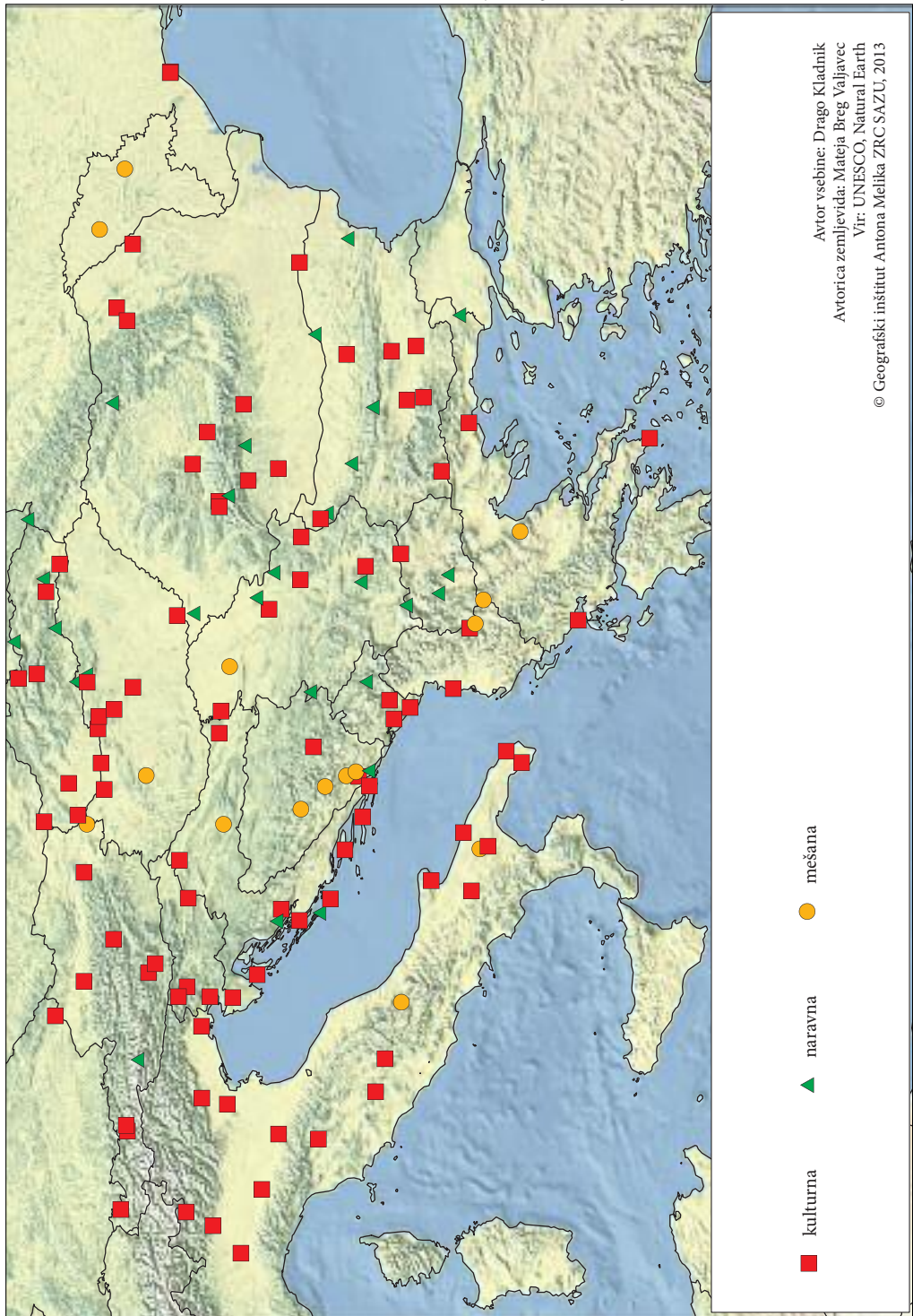
Vsa zavarovana območja poskusne svetovne dediščine na območju programa Jugovzhodna Evropa so prikazana na zemljevidu (slika 7). V primerjavi z obstoječo svetovno dediščino je na tem območju opazna nekoliko večja zastopanost enot naravne in tudi enot mešane dediščine. Prvih je 29, drugih 15, medtem ko je med kulturno dediščino primarno uvrščenih 96 enot.

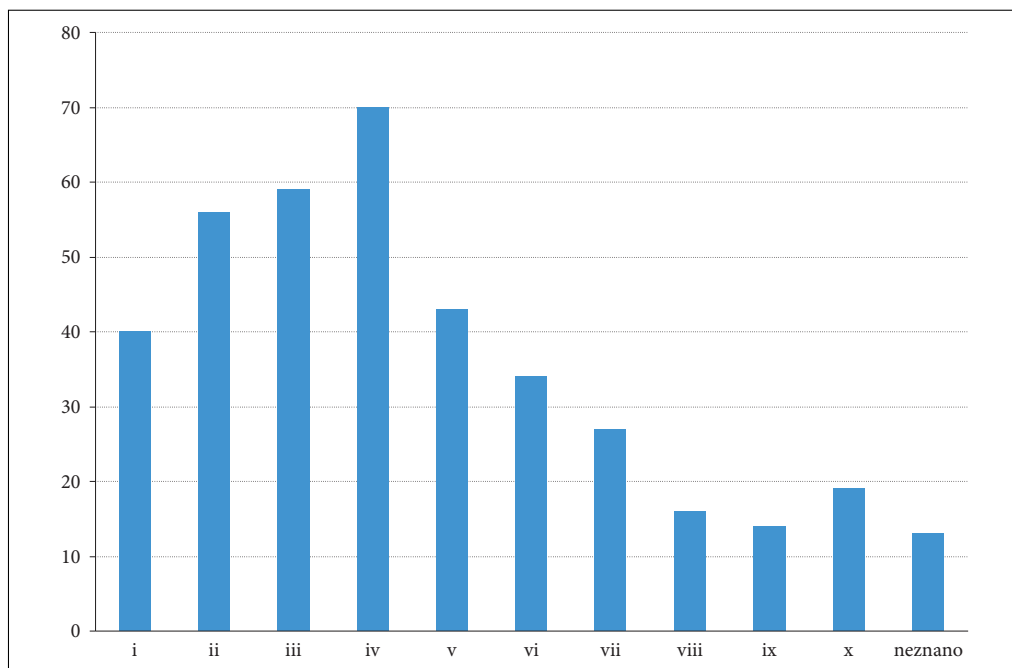
Tako kot za obstoječo svetovno dediščino smo podrobneje razdelali tudi zvrsti poskusnih enot, pri čemer smo sintetizirali devetnajst kategorij (slika 9). 7 je izrazito kulturnih, 9 je naravnih, preostale so nekje vmes, vključno s kulturno pokrajino. Zanimivo je, da se zastopanost zvrsti poskusne dediščine le malo razlikuje od obstoječe. Prav tako je, in to še bolj prepričljivo, v ospredju arhitekturna dediščina, ki ji sledita umetnostna in urbana. Precej okrepljeni sta arheološka in kulturološka dediščina, medtem ko je zgodovinska malce bolj v ozadju. Manj je tudi poskusnih enot tehniške dediščine. Ker je naravna dediščina med poskusnimi enotami močneje zastopana kot med obstoječimi, ni presenetljiv opazno večji pomen naravnih zvrsti, med katerimi so opazno v ospredju geomorfološka, hidrološka in biološka dediščina.

Glede na obdobje, ki ga predstavljajo enote poskusne dediščine, ni v primerjavi z obstoječimi enotami svetovne dediščine skoraj nikakršnih razlik. Opazno je le, da je nekoliko manjša zastopanost antike, kar gre še najbolj na račun nekoliko večje zastopanosti prazgodovine, poudarjeno zastopane v Albaniji in Makedoniji.

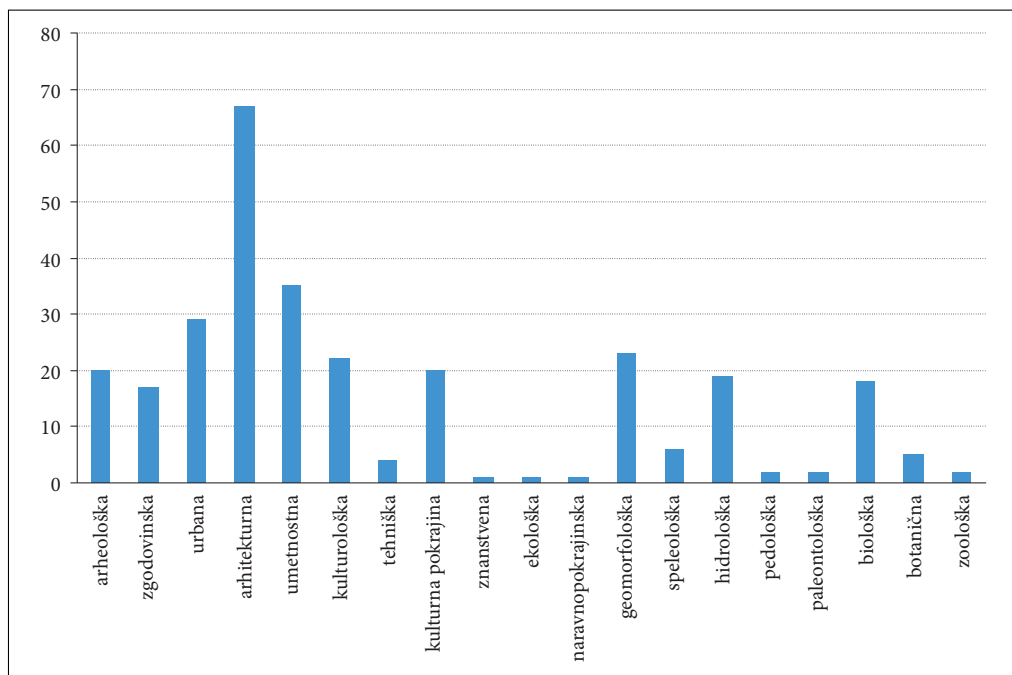
Slika 7: Temeljne zvrsti poskusnih enot svetovne dediščine na območju programa Jugovzhodna Evropa. ►

Unescova svetovna dediščina na območju programa Jugovzhodna Evropa

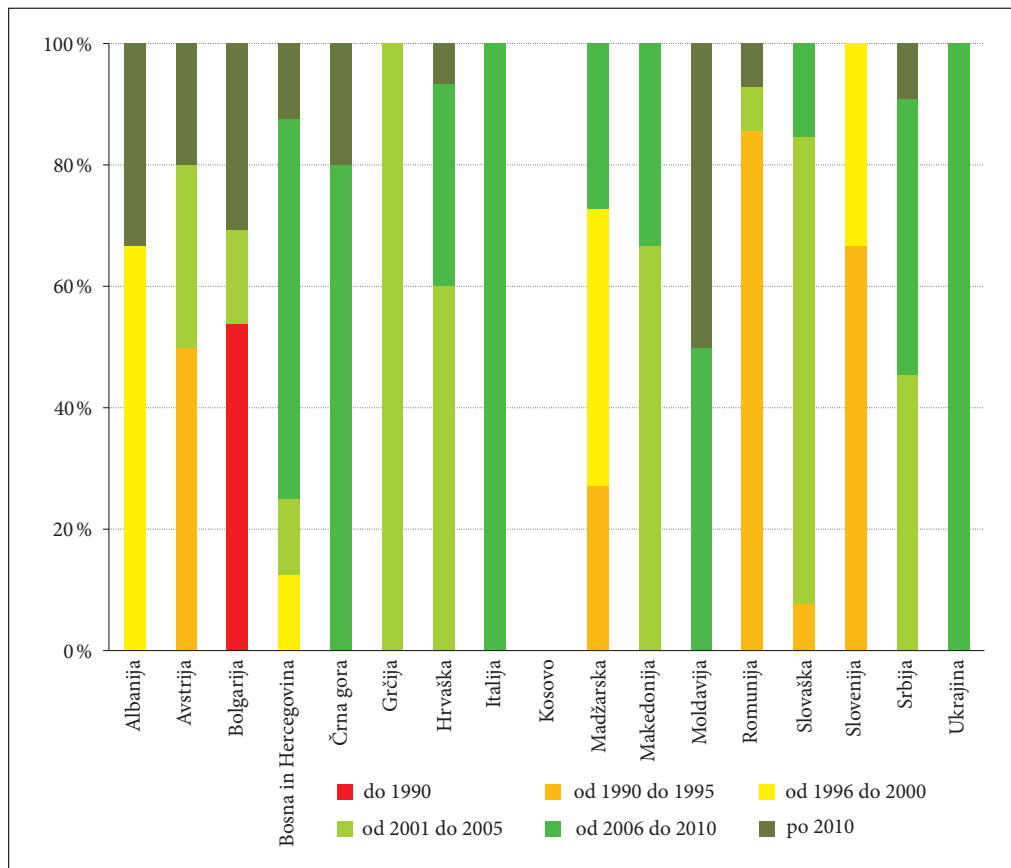

Slika 8: Izbirna merila opredelitve poskusne svetovne dediščine na območju programa Jugovzhodna Evropa.

Slika 9: Zvrsti enot poskusne svetovne dediščine na območju programa Jugovzhodna Evropa.

Slika 10: Obdobje prijave enot poskusne svetovne dediščine po državah na območju programa Jugovzhodna Evropa.

Med poskusnimi enotami se jih sedem, vse bolgarske, skuša na Seznam svetovne dediščine uvrstiti že več kot dve desetletji, saj je njihova kandidatura izpred leta 1990 (slika 10). 23 je takšnih, ki so jih kandidirali že med letoma 1990 in 1995. Največ je romunskih, precej je tudi avstrijskih, najdemo pa jih še v Madžarski, Slovaški in Sloveniji (Klasični Kras in Fužinske planine v Bohinju). Največ (47) poskusnih enot so države prijaviteljice kandidirale med letoma 2006 in 2010 (med njimi je tudi slovenska Bolnica Franja), ne dosti manj (41) pa med letoma 2001 in 2005. Po letu 2010 je bilo vloženih 13 kandidaturn, ki imajo za zdaj status poskusne dediščine. Med njimi so kar štiri iz Bolgarije, dve sta iz Avstrije ter po ena iz Albanije, Bosne in Hercegovine, Črne gore, Hrvaške, Moldavije, Romunije in Srbije.

6 Sklep

Jugovzhodna Evropa je glede na svojo svetovno pomembno zgodovinsko vlogo nadpovprečno zastopana na Seznamu svetovne dediščine, kar še posebej velja za kulturno dediščino. Nekatere tamkajšnje enote dediščine so bile na Seznam uvrščene že zelo zgodaj. Ob že obstoječih enotah svetovne dediščine je še precej več poskusnih enot, kar pomeni, da si v mnogih državah varovanje svojih kulturnih in

naravnih zakladov prizadevajo spraviti na najvišjo možno raven. S tem bi turistično že tako izredno privlačno območje dobilo dodaten zagon, turizem pa je v razmerah postopnega odpravljanja meja v združeni Evropi zagotovo ena najbolj perspektivnih gospodarskih panog, ki lahko spodbudi razvoj tudi v številnih državah, ki so bile prej kot simbol napredka sinonim za zaprtost in zaostalost.

Ker so na območju Jugovzhodne Evrope nekatere turistično najbolj razvite države z bogato tradicijo varovanja dediščine (Italija, Grčija, Avstrija in Madžarska), lahko ob medsebojnem sodelovanju njihove izkušnje še dodatno izboljšajo podobo območja z burno zgodovino, ki je zaradi etnične razdrobljenosti in narodnostne pomešanosti nagnjeno k politični nestabilnosti in vojaškimi spopadom.

7 Viri in literatura

Medmrežje 1: <http://whc.unesco.org/en/list> (24. 6. 2013).

Medmrežje 2: <http://en.unesco.org/about-us/introducing-unesco> (24. 6. 2013).

Medmrežje 3: <http://www.unesco.org/new/en/venice/home/> (24. 6. 2013).

Medmrežje 4: <http://www.unesco.org/new/en/venice/about-this-office/where-we-work/southeast-europe/> (24. 6. 2013).

Medmrežje 5: http://en.wikipedia.org/wiki/World_Heritage_Site (24. 6. 2013).

Medmrežje 6: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_World_Heritage_Sites_by_year_of_inscription__2013_2837th_session.29 (24. 6. 2013).

Medmrežje 7: <http://www.un.org.me/index.php?page=unesco-in-montenegro> (20. 9. 2013).

Medmrežje 8: <http://www.nesnovnadediscina.si/> (2. 12. 2013).

Pickard, R. (ur.) 2008a: Analysis and reform of cultural heritage policies in South-East Europe. Strasbourg.

Pickard, R. (ur.) 2008b: Integrated management tools in the heritage of South-East Europe. Strasbourg.

Pickard, R. (ur.) 2008c: Sustainable development strategies in South-East Europe. Strasbourg.

VAROVANJE KULTURNE DEDIŠČINE V JUGOVZHODNI EVROPI

Maruša Goluža

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
marusa.goluza@zrc-sazu.si

UDK: 913:719(4-12)

IZVLEČEK

Varovanje kulturne dediščine v jugovzhodni Evropi

Območje jugovzhodne Evrope je izredno bogato s kulturno dediščino, kar je za države velik razvojni potencial, hkrati pa tudi odgovornost. V prispevku smo primerjali značilnosti sistemov varovanja kulturne dediščine v dveh skupinah držav jugovzhodne Evrope. Ugotovili smo, da nečlanice Evropske unije (EU) v svoje kulturne politike postopoma prevzemajo načela EU, kar se v procesu evropske integracije od držav, za katere je vstop v EU eden glavnih strateških ciljev, tudi pričakuje. Cilj držav jugovzhodne Evrope je v svoje kulturne politike v čim večji meri vpeljati načela trajnostnega razvoja, krepiti endogene razvojne potenciale kulturne dediščine ter spodbujati celostno načrtovanje prostora in participativni pristop za skladen in uspešen družbenogospodarski razvoj na območjih s kulturno dediščino.

KLJUČNE BESEDE

kulturna dediščina, jugovzhodna Evropa, trajnostni razvoj, participativni pristop, celovito prostorsko načrtovanje

ABSTRACT

Protection of cultural heritage in Southeast Europe

Southeastern Europe is very rich in cultural heritage, which is both, a large development potential and responsibility. We compare the features of cultural heritage protection systems in two groups of South-eastern countries, members and non-EU members. Particularly non-EU members gradually adopt several principles in their cultural policies. In the process of European integration it is therefore expected, particularly for countries, to which the accession into EU is one of main strategic goals. South-eastern countries aspire to introduce the principles of sustainable development, enhance cultural heritage's endogenous development potentials, promote integrated spatial planning and adopt participatory approach to maximize the socioeconomic development in areas of cultural heritage.

KEY WORDS

cultural heritage, Southeast Europe, sustainable development, participative approach, integrated spatial planning

1 Uvod

Območje jugovzhodne Evrope velja za kulturno izredno bogato, tako v smislu razvitosti kot tudi zgodovinskega razvoja, verovanj, etničnosti in jezikov. Razlogov, zakaj kulturno dediščino sploh varovati, je več. Kulturna dediščina je v prvi vrsti bogat vir zgodovinskih dejstev, ki jih lahko na naslednje rodove prenesemo le z varovanjem in ustrezno rabo. Je tudi ključnega pomena pri oblikovanju kulturne in nacionalne identitete ljudi. Njenega gospodarskega in razvojnega potenciala se vse bolj zavedajo tako posamezne države kot mednarodne organizacije, s čimer varovanje kulturne dediščine postaja eden ključnih dejavnikov trajnostne gospodarske rasti skupnosti in držav. Kljub njenemu pomenu za družbo ponekod dediščina še vedno ostaja ogrožena, bodisi zaradi neustreznega varovanja in rabe bodisi zaradi poškodb, ki jih je na njej povzročila vojna in doslej še niso bile odpravljene.

V prispevku obravnavamo sisteme varovanja kulturne dediščine v tistih državah, ki so med letoma 2007 in 2013 vključene v transnacionalni program sodelovanja Jugovzhodna Evropa. V njem sodeluje 16 držav, 14 jih je vključenih v celoti, z območja Italije in Ukrajine pa samo posamezne regije. Skupina držav je zanimiva predvsem zaradi velikega števila držav nečlanic EU, saj se status držav v odnosu do EU (članice, kandidatke, potencialne kandidatke, tretje države) v določeni meri odraža tudi v kulturnih oziroma dediščinskih politikah. S ciljem evropske prostorske integracije in kohezije na kulturno politiko predvsem v državah nečlanicah EU vplivajo tudi mednarodne organizacije, katerih dejavnosti so usmerjene prav v institucionalne spremembe, spremembe kulturnih politik in podobno. V prispevku smo zato oblikovali dve skupini držav, znotraj katerih obravnavamo sisteme varovanja kulturne dediščine:

- članice EU: Avstrija, Grčija, Italija, Madžarska, Slovenija in Slovaška;
- ostale države (kandidatke, potencialne kandidatke in tretje države): Albanija, Bosna in Hercegovina, Bolgarija, Hrvaška, Moldavija, Črna gora, Romunija, Srbija (s Kosovom) in Makedonija. Hrvaško, Bolgarijo in Romunijo smo med nečlanice EU vključili zato, ker so v Regionalnem programu za kulturno in naravno dediščino v jugovzhodni Evropi, ki ga je izvajal Svet Evrope, sodelovale od leta 2003, ko še niso bile članice EU.

2 Varovanje kulturne dediščine v jugovzhodni Evropi v državah članicah EU

V tej skupini so tako države, ki so že dolgoletne članice EU (Italija – 1951, Grčija – 1981 in Avstrija – 1995), kot tiste, ki so to postale šele pred kratkim (Madžarska, Slovenija in Slovaška – vse od leta 2004) (medmrežje 1). Glede na to, da je glavno vodilo evropske prostorske razvojne politike doseči trajnosten razvoj in odpraviti razvojna neravnovesja med evropskimi regijami (European ... 1999), od držav članic EU pričakujemo, da bodo njihove dediščinske politike razvojno in okoljsko naravnane, s čimer bodo prispevale k uresničevanju temeljnih ciljev skupnosti. Ob pregledu politik s področja varovanja kulturne dediščine lahko opazimo nekaj glavnih izhodišč, na katera se opirajo razvojne politike posameznih držav.

2.1 Trajnostni razvoj

Koncept uravnoteženega trajnostnega razvoja EU kot enega temeljnih ciljev uresničuje z različnimi ukrepi, ki zagotavljajo krepitev gospodarske in socialne kohezije, uravnoteženo konkurenčnost evropskega ozemlja ter varovanje in upravljanje naravnih virov in kulturne dediščine (European ... 1999). K doseganju trajnostnega razvoja stremi tudi transnacionalni program Jugovzhodna Evropa, ki na programskem območju kot enega pomembnejših razvojnih potencialov izpostavlja kulturno dediščino, njeno varovanje pa kot osnovo za razvoj območij trajnostne rasti (South ... 2007). To filozofijo so v svojih strategijah in dediščinskih politikah bolj ali manj posvojile tudi obravnavane države, pri čemer lahko izpostavimo predvsem Avstrijo in Grčijo. Ker ima kulturna dediščina pomemben razvojni potencial, Avstrija zagovarja tezo, da mora zanjo ne le fizično, pač pa tudi finančno poskrbeti predvsem država

sama. Tudi Grčija poudarja pomen varovanja kulturne dediščine in opozarja na še vedno prešibko vključenost trajnostne komponente pri razvojnem načrtovanju. Zato je eden od ciljev grške dediščinske politike celovitejši pristop k načrtovanju razvoja kulturne dediščine in turizma, ki naj bo podprt tudi z načeli trajnostnega razvoja (medmrežje 2; medmrežje 3).

2.2 Vertikalno in horizontalno sodelovanje

EU poudarja, da je celovit in trajnosten razvoj možno doseči le ob tesnem sodelovanju različnih sektorskih politik, s politiko načrtovanja prostora (tako imenovano horizontalno sodelovanje) ter z izvajanjem načela subsidiarnosti, ki zagovarja učinkovito delitev oblasti med organe na različnih administrativnih ravneh (tako imenovano vertikalno sodelovanje). Pomembno je, da so vsa tovrstna sodelovanja prostovoljna (European ... 1999).

V vseh državah te skupine je glavna institucija, odgovorna za varovanje kulturne dediščine, ministrstvo, pristojno za kulturno dediščino. Kljub temu v nekaterih državah lahko prepoznamo težnje po decentralizaciji. Ponovno lahko izpostavimo Avstrijo, kjer je za področje kulturne dediščine na državni ravni pristojen Zvezni urad za spomeniško varstvo, ki deluje pod okriljem ministrstva, pristojnega za kulturno dediščino. Urad upravlja z deželni uradi za zaščito kulturne dediščine. Odgovornost za neposredno zaščito objektov kulturne dediščine je izključno v rokah posameznih zveznih dežel. Tudi Italija se je na področju varovanja kulturne dediščine podala na podobno pot. Osrednja institucija, ki skrbi za varovanje kulturne dediščine, mora biti še vedno ministrstvo, pa vendar je cilj Italije razbremeniti državno raven in določene pristojnosti s področja kulturne dediščine prenesti na administrativne enote nižje ravni (medmrežje 2; medmrežje 4).

Na področju horizontalnega sodelovanja oziroma sodelovanja med posameznimi sektorji je velik korak naprej storila Grčija, ki je v novem zakonu o zaščiti kulturne dediščine iz leta 2002 izpostavila pomen vključevanja kulturne dediščine v vse ravni načrtovanja prostora in v različne razvojne strategije. Tako je vzpostavila celovitejši pristop k načrtovanju prostora s prepletanjem prostorskega in urbanističnega načrtovanja na eni strani ter varovanja naravnega in kulturnega okolja na drugi. Kljub temu še vedno obstajajo določene administrativne ovire, saj so institucije, ki pokrivajo posamezne sektorje, med seboj ločene. Grčija tudi na tem področju stremi k izboljšavam, kot rezultat reorganizacije pa je iz dveh prej ločenih ministrstev leta 2012 nastalo skupno ministrstvo, ki pokriva področji kulturne dediščine in turizma. Cilj reorganizacije je bil celovitejši pristop k načrtovanju razvoja kulture in turizma, ki bo podprto tudi z načeli trajnostnega razvoja (medmrežje 3). Povezovanje področja kulturne dediščine s prostorskim načrtovanjem je v manjši meri zaznavno tudi v Sloveniji in na Slovaškem, kjer ministrstvi, pristojni za kulturno dediščino, k celovitejšemu prostorskemu razvoju prispevata tako, da sodelujeta z drugimi sektorskimi ministrstvi in s svojega področja podajata priporočila (medmrežje 5; medmrežje 6).

2.3 Vzpostavitev digitalnih podatkovnih zbirk

Za učinkovitejše varovanje dediščine je treba le-to najprej dobro poznati. Prvi korak na poti celovitega razvoja in upravljanja kulturne dediščine je vzpostavitev ustreznega sistema dokumentiranja. Temu morajo slediti še drugi ukrepi, kot so ocena okoljskih vplivov, povezave kulturne dediščine s prostorskim in urbanističnim načrtovanjem ter z drugimi relevantnimi sektorji. Podatkovne zbirke morajo biti digitalizirane, zaželena je tudi uporaba geografskih informacijskih sistemov. Sistematična in celovita zbirka podatkov o kulturni dediščini je lahko zelo koristna za pripravo strategij, programov in načrtov ne le na področju zaščite, obnove in izboljšanja kulturne dediščine, temveč tudi za sektorsko načrtovanje (Goblet 2008).

Čeprav vse države že imajo bolj ali manj kakovostne podatkovne zbirke o kulturni dediščini, v svojih ciljih na tem področju izpostavljajo uvajanje sodobnih tehnologij, širšo uporabo geografskih informacijskih sistemov ter splošno nadgradnjo in posodabljanje obstoječega stanja podatkov. Italija

si je poleg modernizacije in tehnološke izpopolnitve podatkovnih zbirk kot cilj postavila tudi boljše informiranost obiskovalcev kulturne dediščine, ki jo med drugim želijo doseči tudi z digitalnimi informacijskimi sistemi (medmrežje 2; medmrežje 3; medmrežje 4; medmrežje 5; medmrežje 7).

2.4 Participativni pristop in vključevanje zasebnega sektorja

Da bi v procesu nastajanja strategij, programov in načrtov bili kar najbolj zastopani interesi vseh deležnikov, je v evropskih dokumentih velik poudarek na participativnem pristopu. Gre za spodbujanje vključevanja širše javnosti, institucij in skupin s področja prostorskega načrtovanja, različnih ravni oblasti in vseh, ki jih obravnavano področje zadeva (European ... 1999). Čeprav je v vseh državah varovanje kulturne dediščine odgovornost različnih državnih institucij, so določene zelo odprte za vključevanje zasebnega sektorja in tovrstno sodelovanje tudi spodbujajo. Med obravnavanimi državami so javno-zasebna partnerstva najdlje in najbolj izrazito zastopana v Avstriji. Zasebne organizacije na področju varovanja in zaščite kulturne dediščine pogosto izvajajo različne projekte, v katerih skupaj z državo, deželami ali občinami običajno nastopajo kot sofinancer. V Grčiji je ta pojav bolj nov, saj je bilo do nedavnega varovanje kulturne dediščine izključno odgovornost države. Od devetdesetih let 20. stoletja naprej so restavratorski in konzervatorski projekti odprti tudi za zasebni sektor. Predvsem v Italiji, Sloveniji in Grčiji ob pripravi politik trajnostnega razvoja čedalje bolj poudarjajo pomen vključevanja širše javnosti in lokalnega prebivalstva v procesu odločanja (medmrežje 2; medmrežje 3; medmrežje 4; medmrežje 5).

2.5 Vpliv svetovne gospodarske krize

Ob pregledu kulturnih politik v državah, članicah EU, smo opazili, da je tudi na področju kulturne dediščine opazen vpliv svetovne gospodarske krize. S ciljem zmanjševanja stroškov v nekaterih državah že prihaja do kadrovske in institucionalne spremembe ter krčenja sredstev, namenjenih kulturnemu sektorju. Države čedalje več pozornosti namenjajo iskanju novih finančnih virov za kulturne projekte, povečevanju učinkovitosti porabe državnih sredstev in privabljanju investicij za zaščito kulturne dediščine. Recesija in posledično zniževanje državnih izdatkov sta na primer povzročila začasno ukinitvev kulturnega ministrstva v Sloveniji ter spodbudila reformiranje kulturnih politik v Italiji, na Madžarskem in Slovaškem (medmrežje 4; medmrežje 5; medmrežje 6; medmrežje 8).

2.6 Ozaveščenost in dostopnost kulturne dediščine

Države si čedalje bolj prizadevajo doseči večjo prepoznavnost kulturne dediščine na eni strani in izboljšanje ozaveščenosti o njenem pomenu na drugi. V ta namen organizirajo različne dogodke, namenjene promociji kulturne dediščine, kot na primer Dneve evropske kulturne dediščine, ki potekajo pod okriljem Sveta Evrope. Cilji tovrstnih prireditev so razvijanje zavesti o kulturni pripadnosti, spodbujanje medkulturnega dialoga in celovito dojetje dediščine, ki ne upošteva le spomenikov in grajenega okolja, ampak tudi znanja, praktične izkušnje, spretnosti in živo dediščino (medmrežje 11; Svet ... 2005). Države za boljše informiranost skrbijo tudi z vključevanjem kulturne dediščine v vzgojo in izobraževanje (Slovenija, Slovaška) ter boljše dostopnostjo kulturnih spomenikov in informacij širši javnosti (Grčija, Slovenija, Slovaška) (medmrežje 5; medmrežje 3; medmrežje 6).

3 Varovanje kulturne dediščine v državah nečlanicah EU

Jugovzhodna Evropa je bila v zadnjih desetletjih deležna precejšnje pozornosti mednarodnih organizacij, ki so si državam na območju nekdanje Jugoslavije prizadevale pomagati pri odpravljanju posledic

vojn v devetdesetih letih 20. stoletja in v tem delu Evrope vzpostaviti demokratično stabilnost. Na območjih Albanije, Bosne in Hercegovine, Bolgarije, Hrvaške, Kosova, Črna gore, Romunije in Makedonije je Svet Evrope v ta namen od leta 2003 izvajal Regionalni program za kulturno in naravno dediščino v Jugovzhodni Evropi (Analysis ... 2008). Na podlagi transnacionalnega sodelovanja je bil program usmerjen predvsem v reševanje izzivov, povezanih z vzpostavljanjem novih političnih in gospodarskih sistemov ter reševanje poveljnih konfliktov v jugovzhodni Evropi. Dolgoročni cilj je bil doseči spravo med skupnostmi na Balkanu in na tem območju postaviti trdne temelje sodelovanju in trajnostnemu razvoju. Poleg splošnih ciljev je program zagotavljal izmenjavo izkušenj med sosednjimi državami, ki se na področju zaščite, obnove ter oživljanja naravne in kulturne dediščine soočajo s podobnimi problemi. Poudarek je bil na demokratičnih in participativnih procesih, urejanju razmerij med mesti in podeželjem ter izboljšanju življenjskih razmer in kakovosti življenja nasploh. Program je med drugim državam zagotavljal pomoč pri povečevanju zmogljivosti institucij (oblikovanju pravnih okvirov, administrativnih reformah, spremembah kulturnih politik) in vzpostavitvi sistema finančne podpore projektom na področju kulturne dediščine. Spodbujal je predvsem izvajanje dolgoročnih projektov, ki so v skupnem interesu več držav in so torej ključni pri zagotavljanju demokratične stabilnosti in socialne vključenosti. Podobne cilje na območju jugovzhodne Evrope zasleduje tudi UNESCO. Na temelju načela, da je kulturna dediščina podlaga za medkulturni dialog, trajnostni razvoj in socialno kohezijo, so aktivnosti usmerjene predvsem v varovanje in obnavljanje kulturne dediščine, promocijo ter razvoj kulturnih politik (medmrežje 9; medmrežje 10; medmrežje 11). Sprejemanje mednarodnih pravnih instrumentov ter članstvo v tovrstnih mednarodnih organizacijah in programih se v procesu evropske integracije od držav, za katere je vstop v EU eden glavnih strateških ciljev, tudi pričakuje (Filipović 2008). V tem poglavju obravnavamo države, ki so večinoma še vedno v procesu tranzicije, kar velja tudi za prilagajanje kulturnih politik evropskim (in svetovnim) standardom. Skupaj z naštetimi državami, ki so sodelovale v Regionalnem programu, obravnavamo tudi Ukrajino in Moldavijo, saj se na področju varovanja kulturne dediščine vse države te skupine soočajo s podobnimi izzivi.

3.1 Celovit pristop k varovanju kulturne dediščine

Celovit pristop k varovanju kulturne dediščine pomeni v prvi vrsti varovanje dediščine kot celote in ne le posameznih enot ali posamezne vrste dediščine (na primer le premične ali le nepremične). To pomeni, da je treba varovati celotno območje dediščine (tudi okolico) in hkrati spodbujati sodelovanje z drugimi sektorji. Tak pristop ne zagotavlja le varovanja kulturne dediščine, ampak prispeva tudi k večji kakovosti življenjskega okolja ljudi, ki živijo na območju z dediščino. Dediščinske politike v obravnavanih državah jugovzhodne Evrope celovitega varovanja kulturne dediščine skoraj ne upoštevajo. Na splošno je zelo malo horizontalnih in vertikalnih povezav med institucijami, kar otežuje zagotavljanje celovitosti upravljanja z dediščino, četudi posamezne države tak način dela postopoma prevzemajo. V Romuniji je že vzpostavljeno učinkovito sodelovanje med ministrstvom, pristojnim za kulturno dediščino, in ministrstvom, pristojnim za prostor. Veliko pozornost sodelovanju med sektorji in različnimi administrativnimi ravnmi namenjajo tudi v Črni gori, Makedoniji in na Hrvaškem. Sodelovanje med ministri za kulturno dediščino in ministri, pristojnimi za varovanje narave poteka tudi v Albaniji, Bolgariji in Srbiji (Analysis ... 2008; Integrated ... 2008).

3.2 Institucionalni okvir varovanja kulturne dediščine in zakonodaja

Precej obravnavanih držav jugovzhodne Evrope ima še vedno zastarelo dediščinsko zakonodajo, saj so na primer nekateri zakoni še iz obdobja nekdanje Jugoslavije. Poudarek starejše zakonodaje je predvsem na znanstvenem raziskovanju ter popolni odgovornosti državnih institucij za izvajanje konservatorskih in restavratorskih del na kulturni dediščini. Takšen odnos je primeren za kulturno dediščino v javni lasti, ne pa tudi v zasebni, zato v sodobnosti ni več ustrezen. Velika ovira v obravna-

vanih državah jugovzhodne Evrope je tudi neupoštevanje načela subsidiarnosti, zato je upravljanje z dediščino izrazito centralizirano, vloga lokalnih skupnosti pa zelo šibka. Centralizacija odločanja je deloma zapuščina preteklih državnih ureditev, deloma pa tudi posledica pomanjkanja politične volje tako za uvajanje načela subsidiarnosti kot za sodelovanje med različnimi sektorji. Regionalni program za kulturno in naravno dediščino v jugovzhodni Evropi je države spodbujal k večjemu vključevanju zasebnega sektorja v varovanje kulturne dediščine ter k določitvi natančnejših pravil varovanja in vzpostavitvi učinkovitega nadzora nad njihovim izvajanjem. Svet Evrope države jugovzhodne Evrope opozarja tudi na preveliko število zakonov, ki so med seboj neusklajeni in so si pogosto celo v nasprotju (Analysis ... 2008; Integrated ... 2008).

V zadnjih desetletjih imajo na institucionalni okvir varovanja kulturne dediščine in zakonodajo v jugovzhodni Evropi razmeroma močan vpliv konvencije mednarodnih organizacij. Včasih je ratifikacija celo pogoj, ki so ga države dolžne sprejeti ob podpisu različnih bilateralnih ali multilateralnih sporazumov. Ratifikacija evropskih ali svetovnih konvencij lahko za posamezne države pomeni pospešitev integracijskega postopka, boljši dostop do informacij in različnih virov financiranja, sodelovanje s kompetentnimi strokovnjaki in podobno. Razlog za ratifikacijo je lahko tudi pridobivanje ugleda v očeh mednarodne skupnosti, ki od držav pričakuje resnost in predanost reformam (Filipović 2008). Poudariti je treba, da je ratifikacija šele prvi korak, pot do (obvezujoče) implementacije zahtev, določenih s konvencijo, pa je še dolga in polna izzivov.

3.3 Trajnostni razvoj in ozaveščenost prebivalstva

Trajnostni razvoj je eden temeljnih načel, ki jih zagovarja EU in bi se moral odražati tudi v kulturnih politikah. Države jugovzhodne Evrope, nečlanice EU, v svojih politikah na področju kulturne dediščine še vedno premalo upoštevajo načela trajnostnega razvoja, prav tako pa premalo spodbujajo razvoj endogenih (zlasti gospodarskih) potencialov kulturne dediščine. Na kulturno dediščino še vedno gledajo preveč »muzejsko«, premalo pozornosti pa namenjajo njeni oživitvi in celoviti rehabilitaciji kulturno-zgodovinskih območij. Zavedanje ljudi o izrednem pomenu kulturne dediščine za razvoj se počasi, a vztrajno povečuje, vendar žal še vedno prihaja do nelegalnih gradenj, ki dediščino razvrednotijo, ponekod pa celo do ropanja arheoloških najdišč (Integrated ... 2008).

4 Sklep

V prispevku ločeno obravnavamo dve skupini držav jugovzhodne Evrope. Razdelili smo jih na članice EU in ostale države, saj se glede na status razlikujejo tudi njihove kulturne politike. Članice EU so v svojih strategijah, programih in načrtih na področju varovanja kulturne dediščine večinoma že prevzele načela, ki jih zagovarja EU, ali pa je bil to celo pogoj za vstop posameznih držav v evropsko skupnost. Na drugi strani se ostale države tem nazorom prilagajajo postopoma, tudi ob pomoči mednarodnih organizacij. Vse bolj se uveljavlja doktrina o pomenu kulturne dediščine kot pomembnega razvojnega potenciala, kot tako pa jo obravnavajo tudi države članice. Večina ostalih držav v svoje kulturne politike še vedno premalo vključuje načela trajnostnega razvoja in premalo pozornosti namenja krepitvi endogenih razvojnih potencialov kulturne dediščine. Obe skupini držav si prizadevata prenesti čim več pristojnosti na nižje administrativne ravni in spodbujati sodelovanje med sektorji. V državah, nečlanicah EU, je ta proces še poseben izziv, saj so na splošno že tradicionalno zelo centralizirane. Celotna skrb za kulturno dediščino je bila v preteklosti v pristojnosti držav, medtem ko imajo nižje administrativne ravni zelo omejene pristojnosti. V nekaterih državah primanjkuje tudi politične volje za horizontalno povezovanje med sektorji. Posledica centraliziranosti je tudi pomanjkljivo vključevanje različnih deležnikov v nastajanje kulturnih strategij, programov in načrtov. Participativni pristop pričakovano v večji meri uveljavlja skupina držav, članic EU. Države v obeh skupinah ugotavljajo, da

bodo v prihodnosti morale nadgraditi podatkovne zbirke o kulturni dediščini. Predvsem pa je državam skupni cilj čim večja uporaba sodobne tehnologije, ki omogoča boljše dostopnost do podatkov tako strokovni kot širši javnosti in hkrati omogoča lažji pretok informacij med sektorji.

Tako države, članice EU, kot tiste, ki to še niso, se vedno bolj zavedajo pomena kulturne dediščine, kar se postopoma odraža tudi v njihovih dediščinskih politikah. Kljub temu kulturna dediščina ponekod še vedno ostaja ogrožena. V zadnjih letih je vse bolj opazen tudi vpliv svetovne gospodarske krize, ki države sili v krčenje sredstev, namenjenih varovanju kulturne dediščine. Žal je vzrok ogroženosti vse prevečkrat še vedno tudi pomanjkanje razumevanja kulturne dediščine in spoštovanja njene vloge za družbo in razvoj nasploh.

5 Viri in literatura

- Analysis and reform of cultural heritage policies in South-East Europe. Strasbourg, 2008.
- European Spatial Development Perspective: Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union. 1999. Medmrežje: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf (11. 2. 2013).
- Filipović, M. 2008: Why Do Countries Ratify Conventions: the Case of Montenegro. Heritage and Beyond. Strasbourg. Medmrežje: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Identities/Patrimoine-BD_en.pdf (14. 2. 2013).
- Goblet, M. 2008: Integrated Management Tools in South East Europe. Strasbourg. Integrated Management Tools in South East Europe 2008. Strasbourg.
- Medmrežje 1: <http://www.evropa.gov.si/si/siritev-eu/> (19. 3. 2013).
- Medmrežje 2: http://european-heritage.coe.int/sdx/herein/national_heritage/voir.xsp?id=intro_AT_en (1. 3. 2013).
- Medmrežje 3: http://european-heritage.coe.int/sdx/herein/national_heritage/voir.xsp?id=intro_GR_en (1. 3. 2013).
- Medmrežje 4: <http://www.culturalpolicies.net/web/italy.php?aid=422> (1. 3. 2013).
- Medmrežje 5: http://european-heritage.coe.int/sdx/herein/national_heritage/voir.xsp?id=intro_SI_en (1. 3. 2013).
- Medmrežje 6: <http://www.culturalpolicies.net/web/slovakia.php?aid=422> (1. 3. 2013).
- Medmrežje 7: <http://www.culturalpolicies.net/web/slovakia.php?aid=41> (1. 3. 2013).
- Medmrežje 8: <http://www.culturalpolicies.net/web/hungary.php?aid=422> (1. 3. 2013).
- Medmrežje 9: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/cooperation/see/default_en.asp (20. 2. 2013).
- Medmrežje 10: <http://www.UNESCO.org/new/en/natural-sciences/science-technology/sti-policy/south-east-europe/> (13. 3. 2013).
- Medmrežje 11: <http://www.UNESCO.org/new/en/venice/culture/safeguarding-cultural-heritage/> (13. 3. 2013).
- South East Europe: Transnational Co-operation Programme for a European Area in Transition on the Way to Integration. 2007. Medmrežje: http://www.southeast-europe.net/en/downloads_section/programme_related_documents/ (14. 2. 2013).
- Svet Evrope, 800 milijonov Evropejcev. Medmrežje: http://www.svetevrope.si/res/doc/publikacija_800_milijonov_evropejcev-4480.pdf (1. 3. 2013).

MEDVLADNO SODELOVANJE NA PODROČJU VAROVANJA KULTURNE DEDIŠČINE V JUGOVZHODNI EVROPI

Maruša Goluža

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
marusa.goluza@zrc-sazu.si

UDK: 913:719(4-12)
719:327(4-12)

IZVLEČEK

Medvladno sodelovanje na področju varovanja kulturne dediščine v Jugovzhodni Evropi

Določeni izzivi so skupni širšim območjem, zato se države povezujejo v okviru medvladnega sodelovanja. Z usklajevanjem lastnih političnih interesov oblikujejo skupne politike, zaradi česar se morajo države včasih odreči delu svoje suverenosti. Države Jugovzhodne Evrope so vpete v različne oblike medvladnih sodelovanj, od transnacionalnih sodelovanj pod okriljem Evropske unije (EU) do aktivnosti mednarodnih organizacij, kot sta Unesco in Svet Evrope. Kljub kritikam, da medvladna sodelovanja pogosto temeljijo zgolj na političnih interesih, države lahko tudi veliko pridobijo. Tako EU kot mednarodne institucije spodbujajo države k medsebojnemu sodelovanju v razvojnih projektih, ki krepijo endogene razvojne potencialne kulturne dediščine. S tem ne spodbujajo le trajnostnega razvoja na območjih s kulturno dediščino, temveč tudi vzdržujejo politično stabilnost v regiji.

KLJUČNE BESEEDE

kulturna dediščina, Jugovzhodna Evropa, medvladno sodelovanje, Unesco, Svet Evrope

ABSTRACT

Intergovernmental cooperation in cultural heritage protection in Southeast Europe

Certain spatial challenges are common to wider areas, and therefore countries participate in various modes of international cooperation. By coordinating their political interests, countries create common strategies, which sometimes represents a partial surrender of sovereignty. Southeast European countries are involved in various forms of intergovernmental cooperation, from transnational cooperation under the aegis of the EU to activities in international organizations (such as UNESCO and the Council of Europe). Despite criticisms that intergovernmental cooperation is merely based on political interests, countries can clearly also gain much. The EU and international institutions encourage countries to cooperate in development projects to strengthen the endogenous development potential of cultural heritage. This not only encourages sustainable development but also maintains political stability in the region.

KEY WORDS

cultural heritage, Southeast Europe, intergovernmental cooperation, UNESCO, Council of Europe

1 Uvod

Na območju Jugovzhodne Evrope se prepletajo edinstvene kulturne, politične, etnične, socialne in zgodovinske značilnosti držav in regij. Raznolikost kultur je na eni strani velik razvojni potencial, na drugi pa lahko, žal, tudi vir konfliktov. Cilj medvladnih sodelovanj je iskanje skupnih izzivov, ki jih države rešujejo tako, da na podlagi usklajevanja lastnih političnih interesov oblikujejo skupne politike.

V prispevku bomo najprej obravnavali vlogo varovanja kulturne dediščine v politikah EU in na kakšen način evropske države sodelujejo med seboj na tem področju. Območje programa transnacionalnega sodelovanja Jugovzhodna Evropa je zanimivo predvsem zato, ker v njem sodelujejo tako države članice EU kot tiste, ki to še niso. S tem, ko imajo države možnost skupaj oblikovati projekte na področju kulturne dediščine, si med seboj lahko izmenjujejo znanja, izkušnje in dobre prakse. Cilj takšnih sodelovanj je krepitev endogenih razvojnih potencialov kulturne dediščine in širši gospodarski napredek območij s kulturno dediščino, kot (tako imenovanih) območij trajnostne rasti.

Predstavili bomo tudi aktivnosti dveh najbolj prepoznavnih mednarodnih organizacij na področju kulturne dediščine v Jugovzhodni Evropi, Unesca in Sveta Evrope. Obe organizaciji prek smernic, ki jih opredelita v svojih konvencijah in deklaracijah, vplivata na oblikovanje kulturnih in dediščinskih politik. Poleg tega sodelujeta pri krepitevi kulturnih institucij in spodbujata države k medsebojnemu projektному sodelovanju na področju varovanja kulturne dediščine.

2 Medvladno sodelovanje

Medvladno sodelovanje lahko zelo poenostavljeno razložimo kot sodelovanje med vladami. Čeprav močno poenostavljena, nam ta razlaga poda osnovno idejo – govorimo o sodelovanju predstavnikov večih držav, ki na podlagi usklajevanja lastnih političnih interesov oblikujejo skupno politiko. Medvladno sodelovanje je temelj evropske integracije, podlaga, na kateri sloni delovanje EU. Koncept enotnosti med evropskimi državami oziroma narodi izhaja prav iz povezovanja med državami in njihovega skupnega odločanja (medmrežje 1). Odločanje v EU se vrši na ravni mednarodnih organizacij (ki so v osnovi medvladna telesa), osnovanih na podlagi mednarodnih pogodb. Ko govorimo o medvladnem sodelovanju in skupnih institucijah, na ravni katerih se sprejemajo odločitve, ne moremo mimo vprašanja suverenosti držav. Suverenost države pomeni avtoriteto, neodvisnost, moč uveljavljanja volje vsake posamezne države in ne nazadnje tudi pravno zmožnost države, da odloča brez zunanjih omejitev. Že sam vstop, kasneje pa tudi članstvo v EU, prineseta določene zahteve, ki jih morajo države sprejeti in implementirati v domače politike. Mnenja o tem, ali države v medvladnih organizacijah lahko ohranijo svojo suverenost ali ne, so precej deljena (Cini 2003; Olsen 2003). Poleg institucij EU, kjer se prepletajo prvine medvladnega sodelovanja in značilnosti naddržavne organiziranosti, obstajajo na področju kulturne dediščine tudi druge mednarodne, medvladne organizacije. Zagotovo najbolj prepoznavna sta Svet Evrope in Unesco, ki sta zelo dejavna na območju Jugovzhodne Evrope. Čeprav vstop držav v medvladne organizacije sam po sebi neposredno ne ogroža njihove suverenosti, pa imajo zato konvencije, sporazumi in drugi dokumenti, ki jih države ratificirajo ali sprejmejo, vseeno velik vpliv na kulturne politike.

Očitki medvladnim sodelovanjem gredo predvsem na račun neizpolnjevanja ob začetku zastavljenih ciljev. Medvladna sodelovanja so vse prevečkrat bolj diplomatske narave kot pa ciljno in vsebinsko naravnani dogovori in zato večkrat omejena zgolj na podpisovanje bilateralnih ali multilateralnih sporazumov med državami, ki pa se vedno ne uresničijo. Pogosto so sodelovanja na področju kulture uporabljena kot sredstvo za izpolnjevanje političnih interesov držav in njihovih gospodarskih ciljev. Poleg političnih ciljev imajo države tudi druge razloge za sodelovanje v mednarodnih organizacijah, kot so na primer boljši vpogled v inovativne kulturne prakse, gospodarska korist na račun čezmejne povečanja trga, boljši sosedski odnosi in drugi (medmrežje 2).

3 Kulturna dediščina Jugovzhodne Evrope v kontekstu EU

EU kulturni dediščini pripisuje velik pomen, povezuje jo predvsem z oblikovanjem skupne evropske kulturne identitete in jo označuje kot temelj medsebojnega razumevanja med narodi, kar je osnova za vzdrževanje miru v evropskem prostoru. Pomembno mesto v evropskih strateških dokumentih je kulturna dediščina dobila v Evropskih prostorskih razvojnih perspektivah (1999). To je bil temeljni strateški okvir za vse sektorske politike s prostorskimi učinki v državah članicah EU, ki ga je izdala Evropska komisija. Upoštevati ga morajo tako državne kot tudi regionalne in krajevne oblasti, in sicer z namenom doseganja uravnoteženega in trajnostnega razvoja celotnega evropskega teritorija. Koncept uravnoteženega trajnostnega razvoja, kot skladnega razvoja vseh treh komponent, gospodarskega, družbenega in okoljskega stebra, EU uresničuje z različnimi ukrepi. Ti zagotavljajo krepitev gospodarske in socialne kohezije, bolj uravnoteženo konkurenčnost evropskega ozemlja ter varovanje in gospodarno ravnanje z naravnimi viri in kulturno dediščino (European ... 1999). EU kulturno dediščino torej izpostavlja kot pomembno prvino okoljskega stebra trajnostnega razvoja. V zadnjih letih različni avtorji vse pogosteje opozarjajo na pomemben razvojni potencial, ki ga v sebi skriva kulturna dediščina, nekateri pa celo zagovarjajo idejo o uveljavitvi četrtega stebra trajnostnega razvoja, ki naj bi pripadal kulturni dediščini (na primer Hawkes 2004).

Tudi Evropski parlament, zakonodajno telo in upravljevec proračuna EU, je v Resoluciji o kulturnem sodelovanju v EU (Cultural cooperation ... 2001) kulturni dediščini pripisal pomemben prispevek h gospodarskemu razvoju, ustvarjanju novih delovnih mest in privabljanju investicij. Evropski parlament je odločil, da vlaganje sredstev zato ne sme biti usmerjeno le v kulturno dediščino, ki je povezana s turistično dejavnostjo, pač pa v varovanje kulturne dediščine na splošno, v prenavo mest, ohranjanje tradicionalnih obrti, usposabljanje kadrov in v storitve. Z Resolucijo o kulturnem sodelovanju v EU je Evropski parlament izpostavil tudi pomen sodelovanja med državami na kulturnem področju in zagotavljanja zadostnih sredstev na ravni EU v okviru strukturnih skladov. Resolucija o kulturnem sodelovanju v EU je poudarila interes Evropskega parlamenta, da se EU bolj aktivno vključi v razvijanje multilateralnih kulturnih sodelovanj tako znotraj EU kot tudi med EU in tretjimi državami. Predvidela je tudi tesnejše sodelovanje z mednarodnimi organizacijami, kot sta Unesco in Svet Evrope (Cultural cooperation ... 2001; Study ... 2009).

Strukturni skladi so ena izmed prostorskih politik, s katerimi EU uresničuje zastavljene cilje trajnostnega in uravnoteženega razvoja. Pomemben ukrep strukturnih skladov je pobuda INTERREG, katere glavni cilj je doseči višjo stopnjo ozemeljske integracije evropskih regij. Pobuda skupnosti INTERREG temelji na ideji, da so določeni izzivi in priložnosti za prostorski razvoj skupni geografsko večjim območjem in je razvoj torej nemogoče načrtovati le na ravni ene države ali celo posamezne regije. Za krepitev sodelovanja razvojno povezanih območij so bili zato vzpostavljeni programi teritorialnega sodelovanja. Program INTERREG je neposredno namenjen obravnavi prostorskega razvoja in spodbuja čezmejno, medregionalno in transnacionalno teritorialno sodelovanje (Miklavčič in Nared 2009).

V nadaljevanju bomo obravnavali transnacionalni teritorialni program sodelovanja Jugovzhodna Evropa, saj ima nekatere značilnosti medvladnega sodelovanja. Evropska teritorialna sodelovanja delujejo na podlagi formalnega sporazuma med skupino držav s skupnim sekretariatom, ki bdi nad vsemi aktivnostmi. V primeru evropskih teritorialnih sodelovanj ima Evropska komisija vlogo opazovalnega telesa, medtem ko predstavniki sodelujočih držav sestavljajo nadzorni odbor (medmrežje 2; Peters 2008).

Države Jugovzhodne Evrope so bile skupaj z današnjim programom Srednja Evropa v preteklih programskih obdobjih v transnacionalno teritorialno sodelovanje že vključene, in sicer v programu za prostor Srednje, jadranske, podonavske in Jugovzhodne Evrope (Central, Adriatic, Danubian and South-Eastern European Space – CADSES). Samostojni program Jugovzhodna Evropa je nastal iz nekdanjega programa CADSES v zadnjem, četrtem programskem obdobju, ki je potekal med letoma 2007 in 2013 v okviru pobude INTERREG IV B (Cigale in Miklavčič 2006; South ... 2007).

Preglednica 1: Države in regije v programu Jugovzhodna Evropa (South ... 2007).

država/regija	status	financiranje projektov
Avstrija Bolgarija Grčija Italija: regije Lombardija, Avtonomna provinca Bolzano/Bozen, Avtonomna provinca Trento, Veneto, Furlanija-Juljska krajina, Emilia Romagna, Umbrija, Marche, Abruzzo, Molise, Puglia, Basilicata	članice EU	ERDF – Evropski sklad za regionalni razvoj
Madžarska Romunija Slovaška Slovenija		
Hrvaška	pristopnica	IPA – Inštrument za predpristopno pomoč
Črna gora Makedonija	kandidatki	IPA – Inštrument za predpristopno pomoč
Albanija Bosna in Hercegovina Srbija (in Kosovo)	potencialne kandidatke	IPA – Inštrument za predpristopno pomoč
Moldavija Ukrajina: regije Cjermovestka oblast, Ovano-Frankiviska oblast, Zakarpatska oblast, Odessa oblast	tretji državi	ENPI – Evropska sosedska politika

Območje Jugovzhodne Evrope je izjemno kulturno raznoliko, zato je kulturna dediščina opredeljena kot pomemben razvojni potencial tudi v Operativnem programu Jugovzhodna Evropa (2007). V programu sodeluje 16 držav, 14 od njih v celoti, z območja Italije in Ukrajine pa so prisotne samo posamezne regije. Program je zanimiv predvsem zaradi velikega števila sodelujočih držav, ki še niso članice EU.

Cilj programa transnacionalnega sodelovanja Jugovzhodna Evropa je razvijanje partnerstev za spodbujanje prostorskih, gospodarskih in družbenih procesov integracije ter povečevanje kohezije, stabilnosti in konkurenčnosti na programskem območju. Prednostne naloge za doseg te ciljev so razvijanje inovativnih zmožnosti, varovanje in izboljševanje stanja okolja, izboljšanje dostopnosti ter razvijanje območij trajnostne rasti, kamor se uvrščajo tudi območja s kulturno dediščino. Skupni projekti, ki jih izvajajo države v okviru programa Jugovzhodna Evropa, so namenjeni spodbujanju razvoja endogenih potencialov kulturnih vrednot ter tako posredno ali neposredno ustvarjajo dobiček in delovna mesta. Projektno partnerstvo v okviru teritorialnega sodelovanja morajo sestavljati vsaj tri države, od katerih je vsaj en partner iz države članice EU. Projekte oblikujejo in vsebinsko določijo sodelujoče države same, večinoma pa so to projekti, ki spodbujajo vključevanje kulturne dediščine v celostno načrtovanje prostorskega razvoja, njeno varovanje, ustrezno rabo kulturnih vrednot ter razvoj trajnostnega turizma (South ... 2007).

Glavni vir financiranja projektov v okviru transnacionalnega programa Jugovzhodna Evropa za države članice EU je Evropski sklad za regionalni razvoj (*European Regional Development Fund – ERDF*), ki je del strukturnih skladov. EU zagotavlja določena sredstva tudi za projektne partnerje iz držav pristopnic, kandidatki ali potencialnih kandidatki za vstop v EU, ki lahko pridobijo sredstva iz Inštru-

menta za predpristopno pomoč (*Instrument for Pre-Accession Assistance – IPA*). Ta je namenjen krepitvi institucij, čezmejnemu sodelovanju, gospodarskemu in socialnemu razvoju ter razvoju podeželja. Moldavija in Ukrajina, ki se uvrščata med tako imenovane tretje države, sta upravičeni do sredstev iz Evropske sosedske politike (*European Neighbourhood and Partnership Instrument – ENPI*) (South ... 2007; Uredba (ES) Evropskega ... 2006; Uredba Sveta (ES) št. 1085 ... 2006). Program Jugovzhodna Evropa torej ni le del evropske kohezijske politike, temveč spodbuja tudi aktivno vključevanje in sodelovanje držav, ki še niso članice EU. S tem se krepijo vezi med partnerji iz držav članic in nečlanic EU, ki tako lahko sodelujejo v evropskih razvojnih projektih, četudi le-te še niso del evropske skupnosti.

Zanimanje držav, ki še niso članice EU, za tovrstna mednarodna sodelovanja je veliko, vendar je njihova sposobnost enakovrednega sodelovanja v resnici zelo omejena. Izzivi na področju kulturne dediščine so predvsem pomanjkanje določenih specifičnih strokovnih znanj, odsotnost dolgoročnega načrtovanja in omejena sposobnost preživetja držav v novih socialnih, kulturnih in gospodarskih okoliščinah, ki jih prinaša evropsko okolje. Velike razlike med državami se kažejo tudi v stopnji kulturne razvitosti in nezmožnosti konkuriranja nečlanic razvitejšim državam v globalizirani kulturni industriji (medmrežje 2).

4 Vloga mednarodnih organizacij v Jugovzhodni Evropi

Na področju varovanja kulturne dediščine v svetu deluje več mednarodnih organizacij, med najbolj poznane pa se zagotovo uvrščata Unesco in Svet Evrope. Z zaščito kulturne dediščine v ožjem pomenu se ukvarja tudi medvladna organizacija ICCROM, vendar se bomo v tem poglavju posvetili predvsem Svetu Evrope in Unescu, ki kulturno dediščino postavljata v širši kontekst trajnostnega razvoja, medkulturnega dialoga in človekovih pravic. Obe organizaciji izdelujeta različne študije, analize in priporočila, ki so osnova številnim mednarodnim konvencijam. Slednje postanejo zavezujoče šele, ko jih države ratificirajo (lahko jih le sprejmejo ali k njim pristopijo). Ne glede na to, ali država dokument ratificira ali k njemu le pristopi, konvencije vseeno vplivajo na kulturne politike v številnih državah po Evropi in svetu.

Dokumenti mednarodnih organizacij pokrivajo različna področja kulturne dediščine, od samega prepoznavanja in popisovanja dediščine do znanstvenega raziskovanja, pravne zaščite, fizične zaščite, širjenja znanja, dvigovanja zavesti o pomenu kulturne dediščine za razvoj, upravljanja z dediščino in podobno. Sočasno s širjenjem področja delovanja Unesca in Sveta Evrope se je širil tudi sam koncept kulturne dediščine. Od začetnega »spomeniškega« dojemanja kulturne dediščine se je razumevanje dediščine sčasoma razširilo tudi na pokrajine, z »nepremičnih« zgradb na premično dediščino in zavzelo celo nematerialno razsežnost kulturne dediščine (Rugaas 2002).

Unescova Konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine iz leta 1972 še vedno velja za eno temeljnih mednarodnih konvencij s področja varovanja kulturne dediščine. Njen vpliv na razvoj državnih in mednarodnih politik ravnanja s kulturno dediščino sega tako rekoč po vsem svetu, saj so podpisnice te konvencije skoraj vse države sveta (Cameron in Rössler 2011). Konvencija v svoji vsebini poudarja celovit pristop k obravnavanju naravne in kulturne dediščine ter njuno medsebojno odvisnost. Poleg tega je prva uveljavila koncept skupne dediščine človeštva in odgovornost vseh narodov, da to »skupno« dediščino skrbno varujejo. Pomemben del konvencije je tudi vzpostavitev Seznama svetovne dediščine, na katerega je vpisana dediščina, za katero države dokažejo izjemno univerzalno vrednost. Zaradi kritik, da priznava le snovno, materialno dediščino, je bila po večletnih pogajanjih leta 2003 zato sprejeta še Konvencija o varovanju nesnovne kulturne dediščine, ki ščiti tudi »prakse, predstavitve, izraze, znanja, veščine in z njimi povezane orodja, predmete, izdelke in kulturne prostore, ki jih skupnosti, skupine in včasih tudi posamezniki prepoznajo kot del svoje kulturne dediščine« (Soršak 2001; Zakon o ratifikaciji ... 2008).

V evropskem prostoru je za države pomembna tudi Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo iz leta 2005 (Zakon o ratifikaciji ... 2008). V njej sta veliko bolj kot varovanje, ki v večini dokumentov (tudi Unescovih) nastopa kot osrednja naloga držav na področju kulturne dediščine, izpostavljena njena vrednost in potencial za splošni družbeni napredek, trajnostni razvoj in dvig kakovosti življenja ljudi. Svet Evrope v Konvenciji izpostavlja tudi enakopravnost kulturne dediščine vseh narodov in opozarja na to, da morajo države področje kulturne dediščine ustrezno vključiti v celovite politike načrtovanja prostora (zakon o ratifikaciji ... 2008).

4.1 Unesco

Unesco na območju Jugovzhodne Evrope deluje od leta 2001 na podlagi Beneškega procesa (Venice Process). Sedež regionalne pisarne BRESCE (*UNESCO's Regional Bureau for Science and Culture in Europe – BRESCE*) je zato tudi v Benetkah, države, v katerih deluje, pa so: Albanija, Bosna in Hercegovina, Bolgarija, Hrvaška, Grčija, Madžarska, Moldavija, Črna gora, Romunija, Srbija, Slovaška, Slovenija, Makedonija, Ciper, Češka, Malta in Turčija (medmrežje 3). Temeljna cilja BRESCE sta bila odprava posledic vojne na območju nekdanje Jugoslavije v devetdesetih letih 20. stoletja in vzpostavitve znanstvenega sodelovanja med regijami Jugovzhodne Evrope z ostalo Evropo. Na temelju Unescove filozofije, da je kulturna dediščina osnova za medkulturni dialog, trajnostni razvoj in socialno kohezijo, je eno od glavnih področij delovanja BRESCE tudi kulturna dediščina. Aktivnosti na tem področju so usmerjene predvsem v varovanje in obnovo, skrb za promocijo ter razvoj državnih in regionalnih politik na področju kulturne dediščine (medmrežje 4; medmrežje 5).

4.2 Svet Evrope

V Evropi je najvplivnejša organizacija na področju kulturne dediščine Svet Evrope, ki ga je leta 1949 ustanovilo 10 držav. Ta vseevropska mednarodna organizacija ima danes 47 držav članic, ki so se zavezale k spoštovanju človekovih pravic, demokraciji in konceptu pravne države. Med članicami so med drugim tudi vse države Jugovzhodne Evrope (medmrežje 6).

Zaradi vpliva na kakovost življenja in številnih gospodarskih in družbenih koristi, ki jih ima, Svet Evrope kulturno dediščino obravnava kot eno od temeljnih človekovih pravic. Zavzema se za ohranjanje raznovrstnosti kulturne dediščine v evropskih državah na demokratičen način, za prenos žive dediščine na naslednje rodove in spodbuja sodelovanje med državami. Cilj aktivnosti Sveta Evrope je doprinesiti k trajnostnemu razvoju evropskih skupnosti, še posebej na krajevni ravni. Podobno kot Unesco tudi Svet Evrope usmerja delovanje nosilcev razvoja na področju kulturne dediščine v državah članicah s smernicami, ki so opredeljene v konvencijah in deklaracijah. S programi tehnične pomoči in sodelovanja pomaga tudi pri razvoju kulturnih politik v državah članicah (Culture ... 2013).

S ciljem vzpostaviti boljši in učinkovitejši sistem varovanja kulturne dediščine na institucionalni in pravni ravni je bil Svet Evrope na območju jugovzhodne Evrope že večkrat pobudnik različnih aktivnosti, v katerih je sodelovalo več držav. V nadaljevanju bomo predstavili program MOSAIC, Regionalni program kulturne in naravne dediščine za Jugovzhodno Evropo, Dneve evropske kulturne dediščine in Evropsko mrežo dediščine HEREIN.

Program MOSAIC (*Managing an Open and Strategic Approach in Culture*) je potekal med letoma 1998 in 2003 na območju naslednjih držav jugovzhodne Evrope: Albanija, Bosna in Hercegovina, Bolgarija, Hrvaška, Moldavija, Romunija, Slovenija, Makedonija, Srbija (in Kosovo) in Črna gora. S tem programom je Svet Evrope spodbujal izmenjavo znanj in sodelovanje med državami v procesu preoblikovanja politik varovanja kulturne dediščine (medmrežje 7).

Kot delovno orodje je bila leta 1999 vzpostavljena **Evropska mreža dediščine HEREIN** (*European Heritage Network*), ki je namenjena vsem javnim uslužbencem, strokovnjakom, raziskovalcem, nevladnim organizacijam in posameznikom, aktivnim na področju kulturne dediščine. Mreža omogoča državam

članicam Sveta Evrope izmenjavo dobrih praks, jih spodbuja pri prilagajanju kulturnih politik in s tem prispeva k izboljšanju upravljanja območij s kulturno dediščino. HEREIN vsebuje tudi slovar, portal z dostopom do nacionalnih spletnih strani, foruma, internetnih razstav in podobno (medmrežje 8; Svet ... 2005).

Regionalni program kulturne in naravne dediščine za jugovzhodno Evropo je Svet Evrope izvajal z namenom vzpostavitve demokratične stabilnosti od leta 2003 v osmih državah, in sicer v Albaniji, Bosni in Hercegovini, Bolgariji, na Hrvaškem, v Črni gori, Romuniji, Srbiji (in Kosovu) in Makedoniji. Namenjen je bil pomoči državam pri spremembi dediščinske zakonodaje, sistemov varovanja naravne in kulturne dediščine, institucionalnim reformam in vzpostavitvi sistema finančne podpore projektom na področju kulturne dediščine. Na osnovi transnacionalnega sodelovanja se je regionalni program osredotočil na povojne izzive v jugovzhodni Evropi, dolgoročni cilj programa pa je bil doseči spravo med posamezniki in med različnimi skupnostmi na Balkanu ter postaviti trdne temelje sodelovanju in trajnostnemu razvoju na območju jugovzhodne Evrope (medmrežje 9).

Svet Evrope v sodelovanju z EU pripravlja tudi različne dogodke za promocijo kulturne dediščine, kot so na primer **Dnevi evropske kulturne dediščine**. Cilj tovrstnih prireditev je razvijanje zavesti o kulturni pripadnosti, spodbujanje medkulturnega dialoga in celovito dojetje dediščine, ki ne upošteva le spomenikov in grajenega okolja, ampak tudi znanja, praktične izkušnje, spretnosti in živo dediščino. Posebna pozornost kulturnih dni je namenjena manj poznani kulturni dediščini in njeni predstavitvi v javnosti (Culture ... 2013; Svet ... 2005).

5 Sklep

Medvladno sodelovanje prinaša sodelujočim državam veliko koristi. Na tak način države lahko transparentno usklajujejo svoje politične interese in oblikujejo take politike, ki rešujejo problematiko na širšem geografskem območju. Na temelju medvladnega sodelovanja med drugim sloni tudi delovanje EU. Slednja je s strategijo Evropske prostorske razvojne perspektive načrtovala pot transnacionalnim sodelovanjem in kot pomembno prvino trajnostnega razvoja izpostavila tudi kulturno dediščino. Program Jugovzhodna Evropa združuje 16 držav, med katerimi so tako članice EU kot druge države (kandidatke, potencialne kandidatke in tretje države). Zaželeno je, da države oblikujejo skupne projekte, ki na območjih s kulturno dediščino, opredeljenih kot območja trajnostne rasti, spodbujajo razvoj endogenih razvojnih potencialov kulturne dediščine in s tem ustvarjajo dobiček in nova delovna mesta. V projektih v okviru transnacionalnega programa Jugovzhodna Evropa lahko sodelujejo najmanj tri države, od katerih mora biti vsaj en projektni partner iz države članice EU. EU za projekte zagotavlja tudi določen obseg sredstev v okviru strukturnih skladov, iz inštrumenta za predpristopno pomoč (za države pristopnice, kandidatke in potencialne kandidatke za vstop v EU), medtem ko tretje države lahko sredstva za sodelovanje v projektih pridobijo na podlagi Evropske sosedске politike.

Vse države jugovzhodne Evrope so tudi članice Unesca in Sveta Evrope. Obe mednarodni organizaciji delujeta na podoben način; preko smernic, ki jih opredelita v svojih konvencijah in deklaracijah, usmerjata delovanje nosilcev razvoja na področju kulturne dediščine in tako vplivata na dediščinske politike v državah v Evropi (Svet Evrope) in po svetu (Unesco). Obe organizaciji spodbujata države k medsebojnemu sodelovanju v kulturno-dediščinskih projektih in tako prispevata k večjemu pretoku informacij in razvoju območij s kulturno dediščino v jugovzhodni Evropi.

Kljub temu, da države z medvladnimi sodelovanji mnogo pridobijo (boljši vpogled v inovativne kulturne prakse drugod po Evropi in svetu, izkušnje, prenos dobrih praks, informacij, gospodarske koristi in podobno), so medvladna sodelovanja podvržena tudi nekaterim kritikam. Predvsem gre za neureničevanje zastavljenih ciljev, zaradi katerih se je sodelovanje sploh začelo. Države namreč podpisujejo mednarodne konvencije in vstopajo v medvladna sodelovanja tudi zgolj iz diplomatskih razlogov, z namenom izpolnjevanja lastnih političnih interesov ali gospodarskih ciljev.

6 Viri in Literatura

- Cameron, C., Rössler, M. 2011: Voices of the pioneers: UNESCO's world heritage convention 1972–2000. *Journal of Cultural Heritage. Management and Sustainable Development*, 1-1. Bingley. DOI: <http://dx.doi.org/10.1108/20441261111129924>.
- Cigale, D., Miklavčič, T. 2006: Pobuda Skupnosti INTERREG III B (2000–2006) v Sloveniji, Poročilo o dejavnosti v Sloveniji, povezanih s programoma INTERREG IIIB CADSES in Območje Alp. Ministrstvo za okolje in prostor. Ljubljana. Medmrežje: http://www.cilj3.mzip.gov.si/uploads/file/26_sl_interreg_iiib_v_sloveniji.pdf (14. 2. 2013).
- Cini, M. 2003: Intergovernmentalism. *European Union Politics*. Oxford.
- Cultural cooperation in the European Union. European Parliament resolution on cultural cooperation in the European Union (2000/2323(INI)) 2001. Medmrežje: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/oj/2002/ce072/ce07220020321en01420146.pdf> (18. 4. 2013).
- Culture, the soul of democracy. Medmrežje: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/About/Culture_soul_EN.pdf (1. 3. 2013).
- European Spatial Development Perspective: Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union 1999. Medmrežje: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf (11. 2. 2013).
- Hawkes, J. 2004: The fourth pillar of sustainability: culture's essential role in public planning. Melbourne.
- Jugovzhodna Evropa: Program transnacionalnega sodelovanja za evropsko območje na prehodu v integracijo. Operativni program 2007. Medmrežje: http://www.cilj3.mzip.gov.si/uploads/file/316_sl_operatprogsee_slov_revised.pdf (18. 4. 2013).
- Medmrežje 1: http://europa.eu/abc/eurojargon/index_sl.htm (18. 4. 2013).
- Medmrežje 2: http://www.southeast-europe.net/en/about_see/programmemanagementbodies/ (18. 4. 2013).
- Medmrežje 3: <http://www.unesco.org/new/en/venice/about-this-office/where-we-work/southeast-europe/> (18. 4. 2013).
- Medmrežje 4: <http://www.UNESCO.org/new/en/natural-sciences/science-technology/sti-policy/south-east-europe/> (18. 4. 2013).
- Medmrežje 5: <http://www.unesco.org/new/en/venice/culture/safeguarding-cultural-heritage/> (18. 4. 2013).
- Medmrežje 6: <http://hub.coe.int> (18. 4. 2013).
- Medmrežje 7: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/completed/mosaic/presentation_en.asp__TopOfPage (18. 4. 2013).
- Medmrežje 8: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Herein/Default_en.asp (18. 4. 2013).
- Medmrežje 9: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/cooperation/see/default_en.asp (18. 4. 2013).
- Miklavčič, T., Nared, J. 2009: Vloga transnacionalnih programov pri doseganju razvojnih ciljev Slovenije. *Razvojni izzivi Slovenije (Regionalni razvoj 2)*. Ljubljana.
- Olsen, J. P. 2003: *Europeanization*. European Union Politics. Oxford.
- Peters, B. A. 2008: *Managing Diversity in Intergovernmental Organisations*. Wiesbaden.
- Rugaas, B. 2002: *Introductory remarks*. European cultural heritage (Volume 1). Intergovernmental co-operation: collected texts. Strasbourg.
- Soršak, A. 2011: UNESCOVA Konvencija o varovanju naravne in kulturne dediščine na primeru metliškega obredja. Magistrsko delo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. Ljubljana.
- South East Europe: Transnational Co-operation Programme for a European area in transition on the way to integration 2007. Medmrežje: http://www.southeast-europe.net/en/downloads_section/programme_related_documents/ (14. 2. 2013).
- Study on cultural cooperation in Europe. Final report 2009: Medmrežje: http://ec.europa.eu/culture/documents/study-on-cult-coop_en.pdf (18. 4. 2013).

Svet Evrope, 800 milijonov Evropejcev. Medmrežje: http://www.svetevrope.si/res/doc/publikacija_800_milijonov_evropejcev-4480.pdf (1. 3. 2013).

Uredba (ES) št. 1638/2006 Evropskega parlamenta in Sveta z dne 24. oktobra 2006 o splošnih določbah o ustanovitvi Evropskega instrumenta sosedstva in partnerstva. Uradni list Evropske unije L310/49. Luxembourg.

Uredba Sveta (ES) št. 1085/2006 z dne 17. julija 2006 o vzpostavitvi instrumenta za predpristopno pomoč (IPA). Uradni list Evropske unije L210/82. Luxembourg.

Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo. Uradni list RS-MP 5/2008. Ljubljana.

VEČFUNKCIJSKA VLOGA KULTURNE DEDIŠČINE

dr. Primož Pipan

Geografski inštitut Antona Melika, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti
primoz.pipan@zrc-sazu.si

UDK: 913:719(497.4)

IZVLEČEK

Večfunkcijska vloga kulturne dediščine

Objekti kulturne dediščine danes pogosto opravljajo drugačno funkcijo od tiste, zaradi katere so prvotno nastali. Pri ohranjanju kulturne dediščine se moramo zato poleg njene prvotne vsebine zavedati tudi mnogoterih možnosti uporabe v njenem najširšem pomenu, od »zgolj« utrjevanja identitete in socialne povezanosti znotraj lokalne skupnosti, pa vse do novih delovnih mest, ki so s kulturno dediščino povezana neposredno ali posredno. Prispevek na podlagi petih študij primerov predstavlja večplastnost in večfunkcionalnost kulturne dediščine.

KLJUČNE BESEDE

kulturna dediščina, kulturne vrednote, Breginj, Pušja vas, Bordano, Muzej solinarstva, Črni Vrh nad Idrijo, geografija

ABSTRACT

The multifunctional role of cultural heritage

Today, objects of cultural heritage often fulfill functions that are different from those for which they were originally created. In the preservation of cultural heritage, one must therefore be aware not only of its original content, but also the manifold ways it may be used in the broadest sense, from »merely« reinforcing identity and social connection within the local community to new jobs that are directly or indirectly connected with cultural heritage. This article uses five case studies to present the multilayered and multifunctional character of cultural heritage.

KEY WORDS

cultural heritage, cultural values, Breginj, Venzone, Bordano, Salt-Making Museum, Črni Vrh (Idrija), geography

1 Uvod

Dediščina je nekaj, kar je prevzeto od prednikov ali pa je nastalo v sedanosti in je namenjeno prihodnjim rodovom (Anko 2008). Po Grahamu (2002) je dediščina tisti del preteklosti, ki ga danes izberemo za različne namene v sedanosti. Ti so lahko ekonomske ali kulturne narave, vključno s političnimi in družbenimi faktorji. Dediščina ni nekaj statičnega, temveč je podvržena spreminjanju, tako kot se spreminjajo človeške vrednote. V kulturni dediščini spremembe v času še posebno izstopajo pri nesovni dediščini. Vsaka nesovna dediščina je bila nekoč živa dediščina in to, da gredo nekatere prakse v pozabo, je odsev dinamike časa, v katerem živimo (Šmid Hribar in sodelavci 2010). Pri ohranjanju kulturne dediščine ni toliko pogoj njena vsebina kot predvsem namen. Objekti kulturne dediščine danes pogosto opravljajo drugačno funkcijo od tiste, zaradi katere so prvotno nastali. Zavod za varstvo kulturne dediščine Republike Slovenije sledi načelom, da je osnovna, to je kulturna funkcija kulturne dediščine njeno neposredno vključevanje v prostor in aktivno življenje v njem. Vključevanje se osredotoča na področja vzgoje, posredovanja znanj in izkušenj preteklih obdobj ter krepitev narodove samobitnosti in kulturne istovetnosti (medmrežje 1). Namen prispevka je na podlagi petih študij primerov predstaviti različne funkcije, ki jih opravlja kulturna dediščina.

2 Študije primerov in izhodišče

Tri študije primerov: Breginja, Pušje vasi in Bordana, se nanašajo na kulturno dediščino, povezano z obnovo po furlanskih potresih leta 1976. Potresa 6. 5. 1976 in 15. 9. 1976 z epicentrom na območju Pušje vasi sta v Italiji zahtevala 939 žrtev, 157.000 ljudi pa je ostalo brez strehe nad glavo (Geipel 1982). Ista potresa v Sloveniji nista terjala žrtev, zato pa je bilo poškodovanih 12.000 stavb, brez strehe nad glavo pa je ostalo 13.000 ljudi (Orožen Adamič 1980). Četrta študij primera mednarodnih prostovoljnih delovnih taborov v Muzeju solinarstva v Sečoveljskih solinah obravnava učinke, ki jih je na tamkajšnjo kulturno dediščino imelo devet taborov med leti 1999–2007, na katerih je sodelovalo 67 prostovoljcev iz 22 evropskih držav. Skupaj so opravili 2623 delovnih ur, popravili številne nasipe in pobrali ter v skladišče pospravili 147 ton soli (Pipan 2009). Peti študij primera predstavlja poskus identifikacije in aktivacije kulturne dediščine na območju Črnega Vrha nad Idrijo, ki je bila opravljena v okviru projekta SY_CULTour.

Arhitekt Simčič (Simčič 2008) zagovarja stališče, da je uspešnost ohranjanja kulturne dediščine in njenih raznoterih vlog povezana z dojemanjem kulturne dediščine s strani lokalnih prebivalcev. Simčič je poleti 1975 vodil skupino za pripravo arhitekturne študije za revitalizacijo vasi Breginj. Na stavbno dediščino niso gledali zgolj z restavratorskega, temveč predvsem s socialnega vidika uporabe zgradb v morebitni novi funkciji, ki bi bila prilagojena sodobnemu času, seveda ob predpostavki, da se zunanji videz objektov ne bi spreminjal. Čeprav so si strokovnjaki med vaščani postopoma pridobili zaupanje, je med lokalnimi prebivalci in takratnim Zavodom za spomeniško varstvo zevala globoka konceptualna vrzel, saj so prebivalci kazali negativen odnos do dediščine. Na njihovo vprašanje, zakaj je dediščina sploh pomembna, je sledil Simčičev odgovor: »*To je tako kot z vašo mamo. Zdaj, ko imate mamo, njena slika ni pomembna. Ko pa bo vaša mama umrla, boste njeno sliko hranili. Zato mi danes merimo Breginj in ga rišemo*«. To je bil za mnoge vaščane odločilni korak, ki je v njih prebudil zanimanje za vrednote breginjske stavbne dediščine (Simčič 2008). Breginjska zgodba se pozneje zaradi nesoglasja lokalnih prebivalcev in potresa, ki mu je sledila hitra obnova, žal ni končala v prid ohranjanja kulturne dediščine.

3.1 Študija primera: Breginj

Breginj je gručasto središčno naselje zahodno od Kobarida, ki ga glede na potresne dogodke leta 1976 delimo na stari del zahodno od vodotoka Bela in novi del vzhodno od nje. Stari Breginj je bil kot izje-

men primer beneškoslovenske arhitekturne dediščine v Sloveniji zaščitene kot kulturni spomenik prve kategorije (Miklavčič-Brezigar 1983, 39). Kljub temu je bila njegova stavbna dediščina že pred potresoma leta 1976 v slabem stanju. Že pred letom 1968 je bilo 26 hiš v vasi praznih in napol porušenih (Trošt 1968), stanje pa se je v prvi polovici sedemdesetih let prejšnjega stoletja še poslabšalo. Številni prebivalci so začeli že pred potresoma sami popravljati, prenavljati in spreminjati hiše tako, da so stare, tradicionalne gradbene elemente nadomeščali s sodobnejšimi, ki z vidika varovanja dediščine tja niso sodili. Ob vse večjem zavedanju o pomenu dediščine so se v javnosti in medijih razvile številne diskusije. Da bi premostil nakopičena nesoglasja, si je Emil Smole, takratni direktor Zavoda za spomeniško varstvo Gorica v Novi Gorici, zamislil akcijo, ki naj bi vodila v revitalizacijo Breginja.

Rezultat v uvodu omenjenega terenskega dela Simčičeve ekipe je bila javna predstavitev in razstava predloga revitalizacije Breginja. Simčič je po nemški metodologiji, katere glavni namen je bilo navduševanje oziroma motiviranje prebivalcev, na panoje namestil številne risbe s predlogi za obnovo breginjskih stavb, po katerih bi te na zunaj ohranile izvorno podobo, znotraj pa dobile možnosti za sodobni bivanjski standard (Simčič 2008).

Popotresna obnova Breginja se je odvila izredno hitro, saj je bila večina prebivalcev že do konca leta 1976 vseljena v nova stalna domovanja. Sklenjeno je bilo, da se od starega Breginja zaščitni in obnovi manjše, najznačilnejše jedro vasi, ki obsega ograda s šestimi hišnimi številkami s pripadajočimi gospodarskimi in drugimi objekti. Kljub načrtu obnove danes še edinega spomeniško zaščitenege ograda v jedru starega Breginja do konca leta 1977 (Jug 1976), so stavbe s šestimi hišnimi številkami na obnovo čakale vse do leta 1996 (Tonkli 2008). Za njihovo obnovo je zaslužno Turistično društvo Breginj, ki se je prijavljalo na nacionalne razpise iz naslova za vzdrževanje kulturnih spomenikov, nekaj pa je priimela še leta 1994 ustanovljena Občina Kobarid, ki je v nasprotju z nekdanjo veliko Občino Tolmin za reševanje starega breginjskega ograda pokazala več posluha.

3.2 Študija primera: Pušja vas

Naselje Pušja vas (Venzone) je sedež istoimenske občine, ki leži na ravnici levega brega reke Timent, 35 kilometrov severno od Vidma v Italiji. Zgodovinsko jedro znotraj mestnega obzidja je bilo leta 1965 razglašeno za kulturni spomenik državnega pomena (Bellina in sodelavci 2006). V enajstih letih, od 1965 do 1976, je Deželno nadzorništvo za kulturno dediščino uspelo popisati, izmeriti, skicirati, fotografirati in katalogizirati vso premično in nepremično kulturno dediščino. Zadnje ažuriranje fotodokumentacije je bilo izvedeno februarja 1976 – dva meseca pred potresom.

V Pušji vasi so bili vsi podatki zbrani homogeno in centralizirani v skupnem katalogu. Ta je na enem mestu zaobjemal vso dediščino v vseh zasebnih stavbah, cerkvah in palačah. To je bila bistvena prednost pred drugimi mesti v Italiji, kjer je največji problem pri tovrstnih popisih in katalogizacijah kulturne dediščine množica različnih javnih in zasebnih institucij, med katerimi običajno vsaka skrbi le za en segment dediščine, pri njenem varovanju pa si institucije lahko celo konkurirajo (Di Bernardo 2008). Za dvig zavedanja o kulturni dediščini med prebivalci in širšo mednarodno javnostjo je s številnimi strokovnimi in znanstvenimi publikacijami v znatni meri prispevalo leta 1971 ustanovljeno društvo prijateljev Pušje vasi (*Associazione amici di Venzone*).

Potresa sta v Pušji vasi pod ruševinami pustila 47 mrtvih in le redke poškodovane neporušene stavbe (Bellina in sodelavci 2006). Obnova spomeniško zaščitenege zgodovinskega jedra znotraj mestnega obzidja je potekala s poudarkom na obnovi kulturne dediščine. Odločeno je bilo, da mora biti zgodovinsko mestno jedro obnovljeno skladno s potresno varnimi tehničnimi rešitvami, ki naj bi čim bolj sledile izvornikom.

Danes ima v obnovljeni palači Orgnani Martina svoje prostore Dokumentacijski center o prostoru in kulturnih dobrinah (*Centro di documentazione su territorio e beni culturali*). Dokumentacijski oddelek hrani številne pisne in zapisane ustne vire, članke in fotografije, ki so pomembni za preučevanje furlanskega potresa. Didaktični oddelek, namenjen šolski publiki, na nazoren način prikaže vse v zvezi

s potresom in njegovimi posledicami kot naravnim pojavom in naravno nesrečo. Letno ga obiše vsaj 300 šolskih razredov, torej okoli 6000 učencev (Di Bernardo 2008). 19. 9. 2009, 33 let po potresu, je bila v prostorih palače odprta stalna razstava »*Tiere Motus*« (potres). Med številnimi interaktivnimi avdio-vizualnimi prikazi potresa in njegovih posledic izstopata potresni simulator in virtualni model porušitve stolnice v Pušji vasi ponoči 6. 5. 1976 (Medeossi 2009). Ob kulturnem in socialnem vidiku ima obnovljeno zgodovinsko jedro Pušje vasi pomembno gospodarsko funkcijo z vidika turizma, saj ga na leto obiše do 200.000 turistov. Največ, 70.000 obiskovalcev, vsako leto beležijo na srednjeveški praznik buč (*Festa della Zucca*), ki ga organizacija Pro Loco Venzone prireja od 1991. Turisti v Pušji vasi letno v 200 turističnih ležiščih ustvarijo 27.000 nočitev (Di Bernardo 2008; Pipan 2011).

3.3 Študija primera: Bordano

Občina Bordano leži na desnem bregu reke Tilment, 30 kilometrov severno od Vidma v Italiji. V občini, kjer danes v dveh naseljih živi 800 prebivalcev, so avstrijski entomologi leta 1905 na območju gore San Simeone popisali 500 vrst metuljev (Stefanutti 2001; Tomat 2006). Bordano je bil že pred potresoma v letu 1976 v primerjavi s Pušjo vasio z vidika spomeniškega varstva revna občina, brez kakšne posebne omembe vredne kulturne dediščine. Še tisto malo, kar je je bilo, je bila uničena v drugi svetovni vojni. Omenjena potresa sta poškodovala večino stavb v občini. Od 457 poškodovanih stavb so jih obnovili le 63, ostalih 394 so morali porušiti in zgraditi povsem na novo.

Občina je od 1986 do 2002 financirala izdajo 18 knjig na temo zgodovine, toponomastike, narave in umetnosti muralov (poslikave hišnih fasad). Nekatere med njimi so ob italijanskem izšli še v nemškem in angleškem jeziku (Tomat 2006). Publikacije, ki so jih večinoma napisali lokalni avtorji, predstavljajo skrben popis dediščine, povezane z območjem občine Bordano. Na podlagi zbranega znanja so kot temelj za lokalni dopolnilni razvoj identificirali naravno dediščino – metulje, iz katerih so ustvarili zgodbo o Bordanu, vasi metuljev.

Leto 1994 velja za začetek projekta Pavees (furlanski izraz za metulje), za katerega je občina ustanovila zadrugo z enakim imenom. Takrat je občina izdala knjigo izpod peres lokalnih raziskovalcev Guliana Maniardisa in Federica Sgobina z naslovom Pavees, v kateri sta na območju bližnje gore San Simeone dokumentirala 100 vrst dnevnih in 450 vrst nočnih metuljev (Tomat 2006). Sledili so številni mednarodni natečaji za najboljše fotografije, ilustracije za otroške pravljice in od 1996 dalje za murale; vse na temo metuljev (Tomat 2006). Hišne fasade so dali na razpolago za poslikave številni prebivalci Bordana in Interneppa. Leta 2002 je fasade hiš v Bordanu in Interneppu krasilo 236 muralov (Zuccon, Costantini in Colombo 2002), leta 2006 pa že preko 300 muralov, ki so jih naslikali priznani umetniki iz Italije in tujine (Tomat 2006). Občina Bordano je danes nekakšna galerija na prostem, kjer številni obiskovalci skoraj na vsaki hiši lahko občudujejo umetniške murale.

Končno prepoznavnost v evropskem smislu je projektu Pavees vtisnila Hiša metuljev (*La casa delle farfalle*), ki je odprla vrata 5. 4. 2003. V njej si je mogoče ogledati 500 vrst živih metuljev iz celega sveta. Bordano je leta 2004 zaradi različnih prireditev, povezanih z metulji, obiskalo 130.000 izletnikov (Tomat 2006). Vstopnino v hišo metuljev vsako leto plača več kot 50.000 obiskovalcev (Picco 2008).

3.4 Študija primera: Mednarodni prostovoljni delovni tabori v Muzeju solinarstva v Sečovelskih solinah

Muzej solinarstva v Sečovelskih solinah, del Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran, je bil v obnovljeni solinarski hiši na območju Cavane 131 ob kanalu Giassi odprt leta 1991 (Ravnik 1992). Solinarski skansen, v pravem pomenu besede kot muzej na prostem, je začel delovati leta 1999 s poletnimi tabori, saj so njihovi udeleženci živeli v muzejski solinarski hiši, pridelovali sol in opravljali ostala solinarska dela, s katerimi so se obiskovalci muzeja lahko seznanili v živo. Povprečen peturni delovnik je bil zaradi specifičnosti dela in sredozemskih podnebnih razmer razdeljen na dva dela. V jutranjih

urah so prostovoljci pod strokovnim vodstvom solinarja na dveh aktivnih muzejskih solnih poljih pobirali sol in jo s samokolnicami vozili v skladišče. Ob ugodnih vremenskih razmerah so iz solnega polja v 300 metrov oddaljeno skladišče dnevno prepeljali do 120 polno naloženih samokolnic soli. Pozno popoldne so prostovoljci obnavljali solinske nasipe in kanale na ostalih dveh neaktivnih muzejskih solnih poljih. Ob ohranjanju kulturne dediščine, spoznavanju narave, medkulturnemu spoznavanju in druženju, je bil eden od bistvenih namenov mednarodnih prostovoljnih delovnih taborov v solinah popularizacija izobraževalnega in raziskovalnega dela ter ekoturizma. Leta 2003 se je taboru pridružila raziskovalka Jana Laganis z Univerze v Novi Gorici, ki je za potrebe znanstvene raziskave o emergijski analizi, kot indikatorju vrednotenja trajnostnega gospodarjenja z naravnimi viri, preučila proces pridobivanja soli v Muzeju solinarstva (Babič 2005; Laganis in Debeljak 2006). Istega leta je bilo posneto gradivo za kratki dokumentarni film »Zgodba o soli«, namenjen predstavitvi Sečoveljskih solin, Muzeja solinarstva ter mednarodnih prostovoljnih delovnih taborov. Slovenska različica je izšla leta 2004, angleška pa leta 2006 (Črnivec, Pipan in Žabjek 2004; Črnivec, Pipan in Žabjek 2006). Za potrebe učiteljev pri pouku v šolah je film izšel tudi kot priloga članka v strokovni reviji Geografija v šoli (Pipan in Črnivec 2007).

Eden od bistvenih namenov taborov je osveščanje javnosti o pomenu Sečoveljskih solin prek medijev. To delo ni bilo nič lažje od fizičnega dela na solnih poljih. Pri odnosih z javnostmi se je organizator ravnal po pravilu: *»Če mediji o dogodku ne poročajo, potem dogodka ni«*. Krajši ali daljši medijski prispevki o taborih so bili objavljeni v 23 radijskih in 25 televizijskih oddajah, dogodek pa je bil zabeležen še v 40 člankih v različnih tiskanih medijih. Muzeju solinarstva Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran je bila 9. julija 2004 izročena medalja Evropske unije – EUROPA NOSTRA, in sicer za prizadevanja pri ohranjanju kulturne dediščine v kategoriji kulturna pokrajina za leto 2003. V uradni obrazložitvi nagrade piše, da si je muzej nagrado prislužil za vzorno revitalizacijo kulturne pokrajine, vključno z obnovitvijo solnih polj, z namenom pridobivanja soli po tradicionalni metodi v skladu in sozvočju z naravnim okoljem. K pridobitvi nagrade so pomembno pripomogli mednarodni prostovoljni delovni tabori. Nagrada je imela multiplikatorski značaj, saj je to prvi primer, da je bila podeljena kakšni ustanovi v Sloveniji. Podobno kot Nagrada družbe Ford za ohranjanje naravne in kulturne dediščine (*Ford Conservation and Environmental Grants*) je spodbudila številne druge organizacije, ki se ukvarjajo s kulturno dediščino in jim odprla novo možnost za popularizacijo njihovega delovanja.

3.5 Študija primera: Črni Vrh nad Idrijo

V Črnem Vrhu nad Idrijo so v okviru projekta SY_CULTour iskali kulturne prvine z razvojnim potencialom. V nasprotju z uradno registriranimi objekti kulturne dediščine s strani Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije so lokalni deležniki na delavnicah na osnovi participativnega pristopa prepoznali drugačne kulturne prvine.

»Na črnovrški delavnici so udeleženci na vprašanje, katere vrednote bi v svojem lokalnem okolju izpostavili, po lastni presoji navedli in v nadaljevanju razvrstili vrednote, za katere so menili, da imajo razvojni potencial. Najbolje je bilo ocenjeno opazovanje nočnega neba v observatoriju na Javorniku, poleg tega pa še ohranjanje pridelave in predelave lanu, Trnovski maraton, Matuckarjeva pot in Feldban – trasa železnice« (Šmid Hribar in Ledinek Lozej 2013). Inicijativna skupina, ki se je organizirala z namenom obuditi pridelave in predelave lanu, si je za dolgoročni cilj med drugim zastavila tudi nova delovna mesta. Med procesom obujanja tovrstne dediščine so se povezali z Ekomuzejem iz doline Peio v italijanski pokrajini Trentino. Po ogledu tamkajšnje prakse ohranjanja tovrstne kulturne dediščine in izmenjavi izkušenj so pobudniki iz Črnega Vrha ugotovili, da bodo pri oživiljanju tovrstne kulturne dediščine vsaj v začetnem obdobju namesto morebitnega zasluzka ali nemara celo potencialnih novih delovnih mest zaenkrat v ospredju osebno zadovoljstvo sodelujočih posameznikov, vključenost v medgeneracijski prenos znanj iz starih na mlade in močnejša povezanost domačinov med seboj.

4 Razprava in sklep

Konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine v 5. členu med drugim poziva države podpisnice k prizadevanju za sprejem politik, ki kulturni in naravni dediščini dajejo funkcijo v življenju skupnosti. (Convention ... 1972). Funkcija in raba kulturne dediščine sta pomembna atributa, ki ju v kontekstu avtentičnosti kulturne dediščine omenja 82. člen Smernic za udejanjanje Konvencije o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine (Operational ... 2012).

Izbrani študiji primerov nakazujejo, da ima kulturna dediščina večplastno in večfunkcionalno vlogo. V prvi vrsti lahko krepi identiteto in socialno povezanost znotraj lokalne skupnosti, ima vzgojno in izobraževalno vlogo, je priložnost za raziskovalno dejavnost, kanal za trženje, hkrati pa tudi spodbujevalec turizma. Poustvarjanje kulturne dediščine nudi priložnost za boljše osebno zadovoljstvo, socialno vključenost, medgeneracijski dialog, razvoj obrti in podjetništva, kar lahko vodi v dodatni zaslužek ali celo nova delovna mesta.

Bigaran, Mazzola in Stefani (2013) so raziskovali uspešnost uporabe kulturnih vrednot na podeželju. Po njihovo je za uspešnost uporabe kulturne dediščine bolj kot ona sama pomembna sposobnost vseh vpletenih deležnikov pri njeni uporabi in razvijanju z namenom krepitve lokalnih virov. Njihova analiza dobrih praks upravljanja kulturnih vrednot je pokazala, da je za uspešno dobro prakso pomembna: 1. aktivna participacija lokalnih deležnikov; 2. politična volja, ki vpliva med drugim na ekonomske in siceršnje spodbude; in 3. podjetnost pri trženju in promociji (Šmid Hribar in Ledinek Lozej 2013). V tem oziru je potreben razmislek, na kakšen način kulturne vrednote povezati v celovito zgodbo oziroma produkt, ki bo na podeželje prinesel razvoj in ga bo moč tržiti. Namesto iskanja kratkoročnih dobičkov je pri tem treba upoštevati dolgoročne fizične, družbene, ekonomske, kulturne in okoljske koristi lokalne skupnosti (Loulanski in Loulanski 2014; Šmid Hribar in Ledinek Lozej 2013).

Parafraza razmišljanja arhitekta Simčiča na primeru vzorno obnovljenega naselja Šmartno v Goriških Brdih (Sardoč 2013) na raven celotne kulturne dediščine se glasi, da mora biti kulturna dediščina v funkciji prebivalcev, ožjega ter širšega območja. Kulturna dediščina je vredna toliko, kot daje drugim, in če ne bo dajala nič, ni vredna nič. To slednje pa je že stvar naslednjih generacij.

5 Viri in literatura

- Anko, B. 2008: Ljubljansko barje kot naravna dediščina. Ljubljansko barje. Ljubljana.
- Babič, J. 2005: Emergy Analysis of the Salt Production Process at the Sečovlje Saltpans, Slovenia. Emergy Synthesis 3. Proceedings from the Third Biennial Emergy Conference. Gainesville.
- Bellina, A., De Colle, A., Moretti, A., Quendolo, A. 2006: Venzone – La ricostruzione di un centro storico. Bolletino dell'associazione »Amici di Venzone« 35. Venzone.
- Bigaran, F., Mazzola, A., Stefani, A. 2013: Enhancing Territorial Capital for Developing Mountain Areas: the Example of Trentino and its Use of Medicinal and Aromatic Plants. Acta geographica Slovenica 53-2. Ljubljana. DOI: 10.3986/AGS53403
- Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. UNESCO. 1972. Pariz. Medmrežje: <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (6. 8. 2013).
- Črnivec, V., Pipan, P., Žabjek, I. 2004: Zgodba o soli. Piran.
- Črnivec, V., Pipan, P., Žabjek, I. 2006: The Story About Salt. Piran.
- Di Bernardo, A. 2008: Aldo Di Bernardo, Pro Loco Venzone, Pušja vas. Ustni vir, 15. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju.
- Geipel, R. 1982: Disaster and Reconstruction. London.
- Graham, B. 2002: Heritage as Knowledge: Capital or Culture? Urban Studies 39-5-6. Abingdon.

- Jug, D. 1976: Zabeležka s posveta predstavnikov Republiškega komiteja za kulturo republiškega in regionalnega zavoda za spomeniško varstvo ter predstavnikov občine Tolmin, ki je bil 28. 9. 1976 ob 10. uri v Tolminu. Tolmin.
- Laganis, J., Debeljak, M. 2006: Sensitivity Analysis of the Emergy Flows at the Solar Salt Production Process in Slovenia. *Ecological Modelling* 194–1–3. Amsterdam.
- Loulanski, V., Loulanski, T. 2014: The Heritization of Bulgarian Rose. *Acta geographica Slovenica* 54-2. Ljubljana. DOI: 10.3986/AGS54408 (in press).
- Medeossi, P. 2009: Venzona, sabato 19 si inaugura l'interessante museo laboratorio »Tiere Motus«. *Messaggero Veneto*, 14. 9. 2009. Medmrežje: http://www.infondazione.it/stampa/articoli/8429895/mostra_articolo (10. 7. 2013).
- Medmrežje 1: <http://www.zvkds.si/sl/zvkds/varstvo-kulturne-dediscine/o-kulturni-dediscini/kaj-je-kulturna-dediscina/> (6. 8. 2013).
- Miklavčič-Brezigar, I. 1983: Življenje v Breginju pred potresom leta 1976 in po njem. *Goriški letnik* 10-39–60. Nova Gorica.
- Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. World Heritage Centre. 2012. Pariz. Medmrežje: <http://whc.unesco.org/archive/opguide12-en.pdf> (6. 8. 2013).
- Orožen Adamič, M. 1980: Neposredni učinki potresa v pokrajini. *Potresni zbornik*. Tolmin.
- Picco, E. 2008: Enore Picco, župan občine Bordano v letih 1985–2006. *Ustni vir*, 26. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju.
- Pipan, P., Črnivec, V. 2007: Zgodba o soli. *Geografija v šoli* 16-3. Ljubljana.
- Pipan, P., 2009: Vpliv projektov mednarodnega prostovoljnega dela na razvoj Muzeja solinarstva v Sečoveljskih solinah. *Soline, ogrožena kulturna krajina*. Piran, Koper.
- Pipan, P. 2011: Primerjava popotresne obnove v Italiji in Sloveniji po potresih v Zgornjem Posočju in Furlaniji. *Doktorska disertacija*. Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem. Koper.
- Ravnik, M. 1992: Od zamisli do pričetka obnovitvenih del. *Muzej solinarstva*. Katalog št. 7. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran. Piran.
- Sardoč, A. 2013: Šmartno naj bo v funkciji Brd. *Primorske novice* 31. 5. 2013. Medmrežje: <http://www.primorske.si/Primorska/Goriska/-Smartno-naj-bo-v-funkciji-Brd-.aspx> (10. 7. 2013).
- Simčič, I. 2008: Izidor Simčič, arhitekt na Zavodu za spomeniško varstvo Gorica v letih 1975–1982. *Ustni vir*, 2. 11. 2008. Zvočni zapis pri avtorju.
- Stefanutti, P. 2001: Bordano e Tarnep »I paesi dei Murales«. *Cooperatia Pavees di Bordano*. Bordano.
- Šmid Hribar, M., Torkar, G., Horvat, B., Vladušič, D. 2010: Pomen digitalne enciklopedije Dedi pri ohranjanju in soustvarjanju slovenske dediščine. *Etnolog* 20. Ljubljana.
- Šmid Hribar, M., Ledinek Lozej, Š. 2013: The Role of Identification and Management of Cultural Values at Development of Rural Areas. *Acta geografica Slovenica* 53-2. Ljubljana. DOI: 10.3986/AGS53402
- Tomat, L. 2006: Bordano e Tarnep, un modello di sviluppo autosostenibile. *Comune di Bordano*. Bordano.
- Tonkli, P. 2008: Pavel Tonkli, Turistično društvo Breginj, Breginj. *Ustni vir*, 25. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju.
- Trošt, S. 1968: Breginj. *Krajevni leksikon Slovenije*, 1. knjiga. Ljubljana.
- Zuccon, A., Costantini, E., Colombo, L. 2001: Bordano il paese che dipinge le sue farfalle. Treviso.

VOJAŠKI SPOPADI IN KULTURNA DEDIŠČINA

dr. Matija Zorn, Primož Gašperič

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
matija.zorn@zrc-sazu.si, primoz.gasperic@zrc-sazu.si

UDK: 913:719(497.1)

719:355(497.1)

IZVLEČEK

Vojaški spopadi in kulturna dediščina

Poškodovanje ali uničenje kulturne dediščine med vojaškim spopadi nastane nenamerno kot del kolateralne škode med vojaškimi operacijami ali namerno kot del vojne politike. Leta 1954 je UNESCO pripravil Konvencijo o varstvu kulturnih dobrin v primeru oboroženega spopada (Haaška konvencija), s katero so se podpisnice zavezale, da se bodo med vojaškimi spopadi izogibale uničevanju kulturne dediščine, ter da so tovrstna dejanja kršitve mednarodnega prava. V desetletjih, ki so sledila, se je konvencija izkazala za neučinkovito, kot v prispevku kažejo primeri iz vojn v nekdanji Socialistični federativni republiki Jugoslaviji.

KLJUČNE BESEDE

kulturna dediščina, vojaški spopadi, kulturni genocid, Haaška konvencija, Socialistična federativna republika Jugoslavija

ABSTRACT

Armed conflicts and cultural heritage

Damage or destruction of cultural heritage during armed conflicts arise accidentally as part of collateral damage during military operations or as part of a deliberate policy of war. In 1954, UNESCO has prepared a Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (Hague Convention) to which the parties are committed to avoid the destruction of cultural heritage during armed conflicts, and that these acts are in violations of the international law. In the decades that followed, the Convention has proved ineffective, as the article shows on examples of wars in the former Yugoslavia.

KEY WORDS

cultural heritage, armed conflicts, cultural genocide, Haag convention, former Yugoslavia

1 Uvod

Obstreljevanje, uničevanje in pljenje kulturne dediščine med ali po vojaških spopadih ima zelo dolgo »tradicijo«. Omenimo zapise v Svetem pismu, na primer »... *Prekoračil je Eufkrat, prodril skozi Mezopotamijo in razrušil vsa utrjena mesta ob reki Habór do izliva v morje* ...« (Krašovec 1996: Jdt 2,24), ter številne vojne ali vojaška osvajanja tudi v imenu Boga (Milligan 2008, 91). Na primer v križarskih vojnah: »... *Vendar krščanski vitezi in pešaki niso samo ropali ampak so v svojem brezumju tudi požigali* ...« (Frischler 1976, 156), evropejsko osvajanje Latinske Amerike (slika 1): »... *Enako je obžalovanja vredno, da so Tlaxcalci oplenili Texcoco in požgali palače in biblioteke* ...« (Davis 1980, 313), ali turško prodiranje po Balkanu: »... *Sultan Mehmed II. se je leta 1463 z vojsko približal Bobovcu. Posadka se je predala, Turki pa so mesto in grad porušili* ...« (Voje 1994, 176). Kljub neštetim podobnim primerom pa je šele zaradi obsežnega uničevanja in pljenja v drugi svetovni vojni prišlo do resnejšega razmisleka o varovanju kulturne dediščine med vojaškimi spopadi (poglavje 2), s katerim bi zajezili in obsodili tovrstna dejanja. Kljub tem prizadevanjem, pa ima med vojaškimi spopadi vojskovanje prednost pred zaščito kulturne dediščine (Milligan 2008, 92). Tako Unesco za spopade v nekdanji Jugoslaviji v devetdesetih letih prejšnjega stoletja ugotavlja, da je prihajalo do »... *popolnega »izbrisanja«, uničenja kulturne dediščine določenega naroda z območja, na katerem je živel, ter uničenja vseh dokazov kulturne kontinuitete in identitete* ...« (Petrič 2000, 28; poglavje 4).

2 Pravno varstvo kulturne dediščine med vojaškimi spopadi

V pravnih dokumentih se prepletajo izrazi, kot so kulturni spomenik, kulturna dobrina in kulturna dediščina. Različni (novi) izrazi so predvsem posledica razširjanja obsega varstva. Poleg že omenjenih so tu še kulturna: vrednota, dragocenost, bogastvo in tako naprej. Ker naš namen ni podrobneje raz-

MATIJA ZORN

Slika 1: Španci so v Peruju porušili inkovske templje in na njihovo mesto postavili cerkve.

členjevati terminologije, termine v grobem enačimo v smislu, kot je zapisala Petričeva (2000, 6), da »... se danes namesto kulturnega spomenika in kulturne dobrine vse bolj uveljavlja izraz kulturna dediščina. Izraz dediščina v pomenu kulturne dobrine so v mednarodni konvenciji prvič uporabili leta 1969...« v Evropski konvenciji o varstvu arheološke dediščine. Komelj (1981, 9) pravi, da gre pri teh izrazih »... načelno ... vselej za eno in isto stvar...«.

Nekateri začetke mednarodnega sistema varstva kulturnih dobrin vidijo v določilih delfske zveze grških mestnih držav iz okoli 1100 pr. n. št. (Peič 1992, 462), ki so med drugim prepovedovala rušenje mest do temeljev (Petrič 2000, 6). Kasneje v antiki je verjetno najbolj znan tovrsten primer uničenje Kartagine s strani Rimljanov v tretji punski vojni (146 pr. n. št.): »... Nato so sistematično porušili obzidje in popolnoma uničili mesto, nad katerim je bilo izrečeno prekletstvo, da se na njegovih ruševinah nihče ne bi več naselil...« (Bratož 2007, 95). Iz rimskega obdobja je med bolj znanimi uničenji kulturne dediščine še uničenje jeruzalemskega templja leta 70 n. št. (Ascherson 2005, 18).

Nekateri poizkusi »kodifikacije« pravil o zaščiti kulturnih dobrin med vojaškimi spopadi so obstajali že v 19. stoletju in jih Komelj (1981, 9) pripisuje uveljavljanju spoznanja o »univerzalni lastnini« kulturne dediščine in odgovornosti vseh držav za njeno ohranitev. Do 19. stoletja so okupacijske sile kulturne dobrine namreč obravnavale kot predmet kraje oziroma vojnega plena, s temi dobrinami pa so tudi plačevali vojne odškodnine (Komelj 1981, 9). Stone (2012, 279) piše, da se je leta 1796 verjetno prvič zgodilo, da je prišlo do protesta, ko je bil v Parizu predstavljen »vojni plen« iz Italije; nekaj deset umetnikov je svoje nestrinjanje izrazilo v časniku.

V času ameriške državljanske vojne je vrhovno poveljstvo zvezne vojske leta 1863 izdalo Navodila za kopenske enote, znana kot »Lieber Code«, ki so določala, da je treba obravnavati kulturne dobrine kot zasebno lastnino, ki ne more biti predmet zaplembe ali prisvojitve in se mora varovati pred poškodbami. Nekoliko kasneje so v Bruslju leta 1874 hoteli kodificirati vojno pravo; nastal je Osnutek mednarodne deklaracije o zakonih in pravilih ravnanja v vojni (Komelj 1981, 10), a do sprejetja ni prišlo. Je pa dve desetletji kasneje, leta 1899, prišlo do sprejetja Haaške konvencije o pravilih vojskovanja na kopnem, ki je vsebovala dve določbi o varstvu kulturnih dobrin, in sicer, da je treba pri obleganjih in bombardiranju zavarovati objekte, namenjene umetnosti, znanosti in veri (27. člen), ter da je prepovedano plenjenje, uničevanje ali poškodovanje teh objektov (56. člen). Ti določbi je potrdila tudi Haaška konvencija o pravilih in običajih vojskovanja na kopnem desetletje kasneje (leta 1907) (Petrič 2000, 8–9), v kateri je med drugim zapisano: »... Med obleganji in bombardiranjmi je treba podvzeti vse možne mere, da se, kolikor je to mogoče, prepreči uničevanje zgradb, namenjenih bogoslužju, umetnosti, znanosti, ... zgodovinskih spomenikov..., če se le-te ne uporabljajo v vojaške namene« (Milligan 2008, 93). Desetletje kasneje, v času prve svetovne vojne, se je izkazalo, da te določbe niso uspeli preprečiti velike škode na kulturnih spomenikih. V mnogih primerih je bilo to povezano z varnostnimi ukrepi, ki niso ustrezali napredku vojaške tehnike (Petrič 2000, 9). Smo pa bili tudi med prvo svetovno vojno priča ukazom, da je treba varovati kulturno dediščino. Tako je na primer vrhovno poveljstvo srbske vojske konec leta 1915 izdalo ukaz, da je treba »... brezpogojno varovanje kulturne dediščine na območju njihovega umika in bivanja [v Grčiji, op. a.] ...« (Miklić 2009, 65).

Pred drugo svetovno vojno je bil leta 1935 podpisan »... prvi mednarodni dogovor, posvečen izključno varstvu kulturnih dobrin v vojni nevarnosti...«, imenovan tudi Washingtonski ali Roerichov pakt, ki je med drugim določal, da je treba kulturno bogastvo enako spoštovati in varovati v mirnem kot v vojnem času, da varstvo uživajo vsi zgodovinski spomeniki, raziskovalne, umetniške, izobraževalne in kulturne ustanove v javni in zasebni lasti, ter da je treba kulturno dediščino označiti s posebno zastavo (Petrič 2000, 9). Le nekaj let kasneje so se določbe izkazale za neučinkovite, saj je med drugo svetovno vojno prišlo do uničenja množice kulturnih znamenitosti, starih mestnih jeder (na primer Varšava, Dresden, Lübeck), ter celo do uničenja »... celotne pomembne kulturne dediščine [nekega, op. a.] območja...« (Petrič 2000, 9). Posebna nemška organizacija »Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg«, ki jo je vodil nacistični ideolog Alfred Rosenberg je sistematično ropala kulturno bogastvo na zasedenih ozemljih. Samo iz okupirane Francije so odtujili prek 20.000 umetniških del (Cultural ... 2013). Podatke

o odtujenih umetniških delih s strani nacistov med letoma 1933 in 1945 zbira posebna organizacija *Commission for Looted Art in Europe* (2013), ki ima v svojem registru prek 25.000 umetniških del.

Zahodni zavezniki so leta 1943 ustanovili enoto »*Monuments and Fine Arts Unit*«, ki bi pomagala pri zaščiti kulturne dediščine ob zavezniških prodiranjih po Evropi. Enota je doprinesla k zaščiti številnih pomembnih kulturnih spomenikov, pa tudi pri iskanju odtujenih kulturnih dobrin s strani nacistov. Njihovo delo so podpirali na najvišjih ravneh, tako je na primer general Dwight Eisenhower maja 1944 kot vrhovni poveljnik zahodnih zaveznikov, pred izkrcanjem v Normandiji izdal ukaz, da je »... *dolžnost vsakega poveljnika, da varuje in spoštuje ... zgodovinske spomenike in kulturna središča ...*, kjer je to mogoče ...« (Stone 2012, 276). Več kot pol stoletja kasneje, marca 2011, je podoben poziv izrekel generalni sekretar Unesca ob spopadih v Libiji, ko je pozval tako libijske oblasti kot sile zveze NATO, naj vojaške operacije vodijo proč od kulturnih znamenitosti (Stone 2012, 280).

Po drugi svetovni vojni so na Nürnberških procesih prvič v pravni praksi med obtožbami navedli tudi napade na kulturno dediščino (Teijgeler 2006; Riedlmayer 2007, 126). Po vojni so glede na vsa uničenja tudi iskali načine, kako preprečiti tovrstna dejanja v naslednjih vojnah. Ustanovljeno je bilo več mednarodnih organizacij za varstvo kulturne dediščine, med drugimi leta 1946 Unesco (medmrežje 1), ki ima v ustanovni listini kot cilj navedeno ohranitev in varstvo svetovne dediščine. Leta 1954 je Unesco pripravil Konvencijo o varstvu kulturnih dobrin v primeru oboroženega spopada (tudi Haaška konvencija; medmrežje 2), ki se ne omejuje le na stavbe in premične spomenike, pač pa zajema kulturne dobrine v najširšem pomenu, to je tudi znanstvene zbirke, zbirke knjig, arhive in podobno. Med določbami je tudi, da je treba spoštovati kulturne dobrine ne glede na to, kje in čigave so (4. člen; Petrič 2000, 10, 32). Hkrati s Konvencijo je bil sprejet (prvi) Protokol (Protocol ... 1954), ki med drugim prepoveduje odstranitev kulturnih dobrin z asedenih ozemelj in zapoveduje njihovo vrnitev. Omenimo le še Protokol I k Ženevski konvenciji iz leta 1977, ki uničevanje kulturnih dobrin med vojaškimi spopadi opredeljuje kot vojni zločin (Teijgeler 2006; Milligan 2008, 104). Podrobneje je o zgodovinskem razvoju pravnega varstva kulturne dediščine med vojaškim spopadi pisal Komelj (1981).

Kot smo bili priča v zadnjih desetletjih, predvsem na območju nekdanje Jugoslavije ali v času zalivskih vojn v Iraku in Kuvajtu in po njih, pa tudi prej, na primer na Cipru leta 1974, v Kambodži med letoma 1975 in 1979, Libanonu med leti 1982 in 1983, ali med iransko-iraško vojno v osemdesetih letih 20. stoletja (Teijgeler 2006), so se določila Haaške konvencije izkazala za malo učinkovita. Tako je tudi zaradi dogodkov na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini v devetdesetih letih prejšnjega stoletja prišlo do sprejetja Drugega protokola k Haaški konvenciji (Second ... 1999), ki uporabo konvencije razširja na oborožene spopade, ki nimajo mednarodnega značaja (Milligan 2008, 94; Petrič 2000, 11). Leta 2003 je bila sprejeta še Unescova deklaracija o namernem uničevanju kulturne dediščine (UNESCO ... 2003), v kateri mednarodna skupnost priznava pomen varovanja kulturne dediščine in potrjuje svojo zavezanost boju proti namernemu uničevanju katerekoli vrste kulturne dediščine, da bi se ta ohranila prihodnjim generacijam (UNESCO 2003; Stanely-Price 2005, 4, 12).

Republika Slovenija je v povezavi z zaščito kulturnih dobrin ratificirala naslednje mednarodne pogodbe (Petrič 2000, 6; Kuzmič 2009, 9):

- Konvencija o varstvu kulturnih dobrin v primeru oboroženega spopada (Haaška konvencija) s pravilnikom za njeno izvajanje (1956);
- Protokol k Haaški konvenciji (1956);
- Konvencija o ukrepih za prepoved in preprečevanje nedovoljenega uvoza in izvoza kulturnih dobrin ter prenosa lastninske pravice na njih (1973);
- Konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine (1974);
- Konvencija o varstvu stavbne dediščine Evrope (1991).
- Evropska konvencija o varstvu arheološke dediščine (spremenjena) (1999);
- Protokol k Haaški konvenciji II (2003).

Poleg tega je zaščita kulturne dediščine opredeljena še v nacionalnih zakonih, na primer v Kazenskem zakoniku (2008), katerega 102. člen inkriminira vojna hudodelstva, med katera spadajo tudi »... *na-*

klepni napadi na zgradbe, namenjene veri, izobraževanju, umetnosti, znanosti ali dobrodelni dejavnosti, kulturne ali zgodovinske spomenike, kulturne dobrine s posebnim spoznavnim znamenjem, naravne znamenitosti ...«, in v Zakonu o varstvu kulturne dediščine (2008).

3 Zakaj uničevanje kulturne dediščine?

Do poškodovanja ali uničenja kulturne dediščine med vojaškimi spopadi lahko pride (1) nenamerno kot del kolateralne škode med vojaškimi operacijami ali (2) namerno kot del vojne politike (Milligan 2008, 94).

Prvi se ni mogoče izogniti, če so pomembni vojaški objekti v bližini kulturnih dobrin. Uporaba kulturnih dobrin v vojaške namene sicer pomeni kršitev določb Haaške konvencije, ki uporabo le-teh dovoljuje le, če ni drugih možnosti. Kot primer zlorabe kulturnega objekta v vojaške namene omenimo muzej v Bagdadu ob zavezniški invaziji na Irak leta 2003. Zavezniške vojske bi posledično lahko napadle muzej in s tem ne bi neposredno kršile mednarodnega prava. Muzej je bil kasneje zaradi nezavarovanja s strani okupacijskih sil sicer izropan, tako da pogrešajo med 10.000 in 14.000 predmetov. Izropani so bili tudi muzeji v Mosulu, Basri, Kirkuku in številna arheološka najdišča (Bahrani 2001, 11, 17; Milligan 2008, 97).

Kot primera »dobre prakse«, kjer so se zavestno odločili, da ne bodo obstreljevali določenih vojaških objektov, ker so bili preblizu pomembne kulturne dediščine, navedimo center Rima, ki ga zavezniki leta 1943 niso bombardirali, čeprav je bilo tam vojaško poveljstvo nasprotnika – podobno velja tudi za Pariz, ali nebombardiranje letališča iraške vojske s strani zavezniških sil v bližini starega Sumerskega mesta Ur v prvi zalivski vojni (Ascherson 2005, 20; Milligan 2008, 97–98). Pri letalskih napadih na Irak leta 2003 naj bi se zavezniške sile tudi izogibale napadom na približno pet tisoč zgodovinskih znamenitosti (Teijgeler 2006). Žal pa so tovrstna dejanja prej izjema. Tako je, na primer, avstro-ogrsko letalstvo v prvi svetovni vojni bombardiralo Benetke, nemški bombniki pa so v času španske državljanske vojne uničili mesto Gernika v Španiji (Ascherson 2005, 19, 21). Kot primer uničenja pomembnega objekta kulturne dediščine omenimo samostan Monte Cassino, ki so ga kot pomemben člen Gustavove črte – nemške obrambne linije južno od Rima spomladi 1944 uničili zavezniki. Nekateri objekti ali območja so bili uničeni celo večkrat, na primer univerzitetna knjižnica v belgijskem Leuvenu, ki je bila tako v prvi kot v drugi svetovni vojni popolnoma uničena (Teijgeler 2006), ali Varšava, ki je leta 1939 ob nemškem bombardiranju izgubila 782 od 987 zgodovinskih spomenikov, leta 1944 po varšavski vstaji pa so nacisti »zravnali« osrednji del mesta (Ascherson 2005, 21).

Namerno uničevanje kulturnih dobrin – nekateri avtorji (Chapman 1994; Ascherson 2005, 21; Stanley-Price 2005, 2; Riedlmayer 2007, 127) imenujejo tovrstna dejanja »kulturni genocid«, ima za cilj fizično odstranitev sledi druge kulture, naroda na nekem območju. Tovrstno uničevanje je bilo značilno za kolonialne sile v 19. stoletju, na primer britanske ekspedicije po Afriki so se pogosto končale z uničenjem ali odtujitvijo tamkajšnje kulturne dediščine. Predmeti so večinoma končali v Evropskih muzejih in so bili prvotno predstavljeni javnosti kot trofeje. V začetku 20. stoletja (1915) je bil tovrsten genocid storjen v Turčiji nad Armenci – kasneje sta turške metode prevzela Hitler in Stalin, ob koncu stoletja pa smo jim bili priča v nekdANJI Jugoslaviji (Ascherson 2005, 18–20). Verjetno največji kulturni genocid je bil storjen s strani nacistov v času druge svetovne vojne na judovski kulturni dediščini (Milligan 2008, 98–99). Kundera (1981, citirano po Teijgeler 2006) je v povezavi s tem zapisal, da je »... prvi korak k ubijanju ljudi, izbrisanje njihovega spomina ... z uničevanjem knjig, njihove kulture in zgodovine.« Nemški pesnik Heinrich Heine pa je dobro stoletje (1821) pred holokavstom zapisal, da »... kjerkoli sežigajo knjige, na koncu sežigajo tudi ljudi ...« (Ascherson 2005, 17).

Ironično je, da 10. člen Haaške konvencije (Protocol ... 1954) predvideva označitev kulturnih objektov, a vojne v nekdANJI Jugoslaviji so pokazale, da so bili tako označeni kulturni objekti še prej tarča napadov, na primer Dubrovnik (Hrvaška), ki je na Seznamu Unescove svetovne dediščine (Teijgeler 2006;

Milligan 2008, 99–100; Riedlmayer 2007, 128). Neučinkovitost tega člena je ob dogodkih v nekdanji Jugoslaviji slikovito opisal Zupan (1991, 14): »... *Neprenehoma smo govorili o tej konvenciji* [Haaška konvencija iz leta 1954, op. a.] *kot o čudežnem sredstvu z mednarodno gloriolo, ki bi varovalo kulturne spomenike, če bomo le izobesili predpisane znake ..., kot da bi bil uspeh ali neuspeh odvisen od tega, ali bodo znaki pravilnih dimenzij in da bo besedilo na njih v štirih jezikih. ... Žal pa ni bilo tako ..., kulturno dediščino ... bodisi odvažajo kot vojni plen bodisi načrtno uničujejo kot simbol nasprotnikove človeške identitete ali pa jo preprosto uničujejo kar tako ... po vojaški logiki ...*«. Tipičen primer takšnega namerne uničenja je bil leta 1993 most v Mostarju (Bosna in Hercegovina), ki je bil kasneje po obnovitvi vpisan na Unescov Seznam svetovne dediščine (Stari ... 2005).

Od drugod sta bila v zadnjih letih odmevna predvsem dva primera uničenja svetovne kulturne dediščine; uničenje 1500 let starega in prek petdeset metrov visokega kipa Bude v dolini Bamiyan v Afganistanu leta 2001 s strani Talibanov, z namenom, da bi zbrisali sledi predislamske kulture – v tej dolini in drugod po državi je bilo uničenih še več kipov, več sto pa so jih uničili tudi v Kabulskem muzeju (Feroozi, Tarzi in Tarzi 2004, 2, 8–9; Milligan 2008, 100; Bude ... 2011) ter leta 2012 uničevanje svetišč in v začetku leta 2013 požig knjižnice z rokopisi iz 13. stoletja s strani islamistov v severnomalijskem mestu Timbuktu, ki je na Seznamu Unescove svetovne dediščine (Islamisti ... 2012; Katastrofa ... 2013).

4 Kulturna dediščina in spopadi na območju nekdanje Jugoslavije

Vojne v nekdanji Jugoslaviji (Slovenija 1991, Hrvaška 1991–1995, Bosna in Hercegovina 1992–1995, Kosovo 1998–1999, Makedonija 2001), so bile največji vojaški spopad v Evropi po pol stoletja. V njih je življenje izgubilo skoraj četr milijona ljudi, 2,5 milijona je bilo beguncev, uničeno je bilo na stotine vasi in cela mesta (Riedlmayer 2007, 107). Čeprav so vojaški cilji temeljili na etničnosti in nacionalizmu, pa so bili spopadi močno povezani s kulturno identiteto in tradicijami, povezanimi z jezikom, vero in pokrajino. Vse to je vodilo k velikim spremembam v kulturni pokrajini (Chapman 1994). Chapman (1994) je v tej povezavi uporabil izraz »kulturna vojna« (*cultural war*), v okviru katere se uničuje obstoječe »zgodovinske identitete«. V »kulturni vojni« so med glavnimi cilji kulturni spomeniki, ki simbolizirajo povezanost nekega naroda z neko pokrajino, na primer v Bosni in Hercegovini mošeje za Srbe in Hrvate, pravoslavne cerkve za Bošnjake in Hrvate ali katoliške cerkve za Bošnjake in Srbe. Te vojne sta zaznamovala etnično čiščenje ter sistematično in namerno uničevanje kulturne dediščine (Riedlmayer 2007, 108). Nekaj primerov slednjega prikazujemo v nadaljevanju.

4.1 Hrvaška

Na Hrvaškem je bilo že v manj kot letu dni vojne poškodovanih 943 kulturnih spomenikov oziroma četrtnina registriranih kulturnih spomenikov v državi (Peić 1992). Do konca vojne se je število povzpelo na 2271 (Šulc 2001, 162). Najodmevnejše je bilo obstreljevanje Dubrovnika s strani Jugoslovanske ljudske armade od oktobra 1991 do začetka 1992. Obstreljevanje je bilo najhujše 6. decembra 1991, ko so zabeležili do petnajst visoko-kalibrskih izstrelkov na minuto. V mestu, ki je od leta 1979 na Seznamu Unescove svetovne dediščine, je bilo skupaj uničenih ali poškodovanih kar dve tretjini zgradb (Grujić 1993/1994, 25). Zunaj starega mesta je bila popolnoma uničena tudi zgradba znanstvene knjižnice, na srečo pa je bila večina njenih zbirk še pravočasno varno shranjena (Riedlmayer 2007, 108–109). Odgovorni poveljnik za te napade je bil nekaj dni zatem povišan (Petrovic 2012, 40). Se je pa v primeru obstreljevanja Dubrovnika prvič zgodilo, da so nekomu sodili na mednarodnem sodišču (Meddržavno sodišče OZN v Haagu), predvsem zaradi obtožb na račun kulturne dediščine (Riedlmayer 2007, 108–109, 126).

Knjižnične zbirke pa so uničevali tudi Hrvati in to tudi na območjih, kjer so se ognili vojni. Kot primer navedimo občinsko knjižnico na Korčuli, kjer so iz knjižnice odstranili in uničili dela srbskih avtorjev ali dela v cirilici. Podobnih primerov je bilo več (Riedlmayer 2007, 122).

Preglednica 1: Poškodovani kulturni spomeniki na Hrvaškem (stanje 27. 6. 1992; Ivančević 1993, 205).

vrsta znamenitosti	število
palače in vile	194
utrdbе	29
sakralni objekti – cerkve	397
sakralni objekti – samostani	42
znamenitosti na javnih krajih	6
mavzoleji, grobnice in pokopališča	10
poslovne zgradbe	5
SKUPAJ	683

Preglednica 2: Poškodovana naselja na Hrvaškem (stanje 27. 6. 1992; Ivančević 1993, 205).

stara mesta in druga naselja	število
zgodovinska in spominska naselja	1
stara mesta	47
zgodovinske vasi	187
arheološka najdišča in znamenitosti	10
SKUPAJ	245

Med vojno na Hrvaškem je bilo v večji ali manjši meri poškodovanih 894 naselij oziroma skoraj 14 % vseh naselij v državi (slika 2). Od tega je bilo kar 345 zgodovinskih krajev, ki so uvrščeni na hrvaški seznam kulturne dediščine. Škoda je nastala na prek 4000 zgodovinskih zgradbah (Ukrainčik 2004, 62). Največ poškodovanih kulturnih spomenikov je bilo zabeleženih na območju Dubrovniško-Neretvanske županije (683), največ v samem Dubrovniku. Sledi ji Osješko-Baranjska županija s 356 poškodovanimi kulturnimi spomeniki, največ v Osijeku (Šulc 2001, 162). V vzhodni Slavoniji sta bili uničeni mesti Vukovar in Vinkovci, skupaj s prazgodovinskimi najdiščem Vučedol. Pred uničenjem mestnega muzeja v Vukovaru so Srbi dovršeni del zbirke odpeljali v Beograd (Chapman 1994; Šulc 2001, 162). V državi je bilo od 204 muzejskih in galerijskih zbirk poškodovanih ali uničenih 66. Med verskimi objekti je bilo močno poškodovanih ali uničenih 481 katoliških cerkev, več sinagog ter pravoslavnih cerkev (Maroević 1993/1994, 20; Šulc 2001, 162; slika 3).

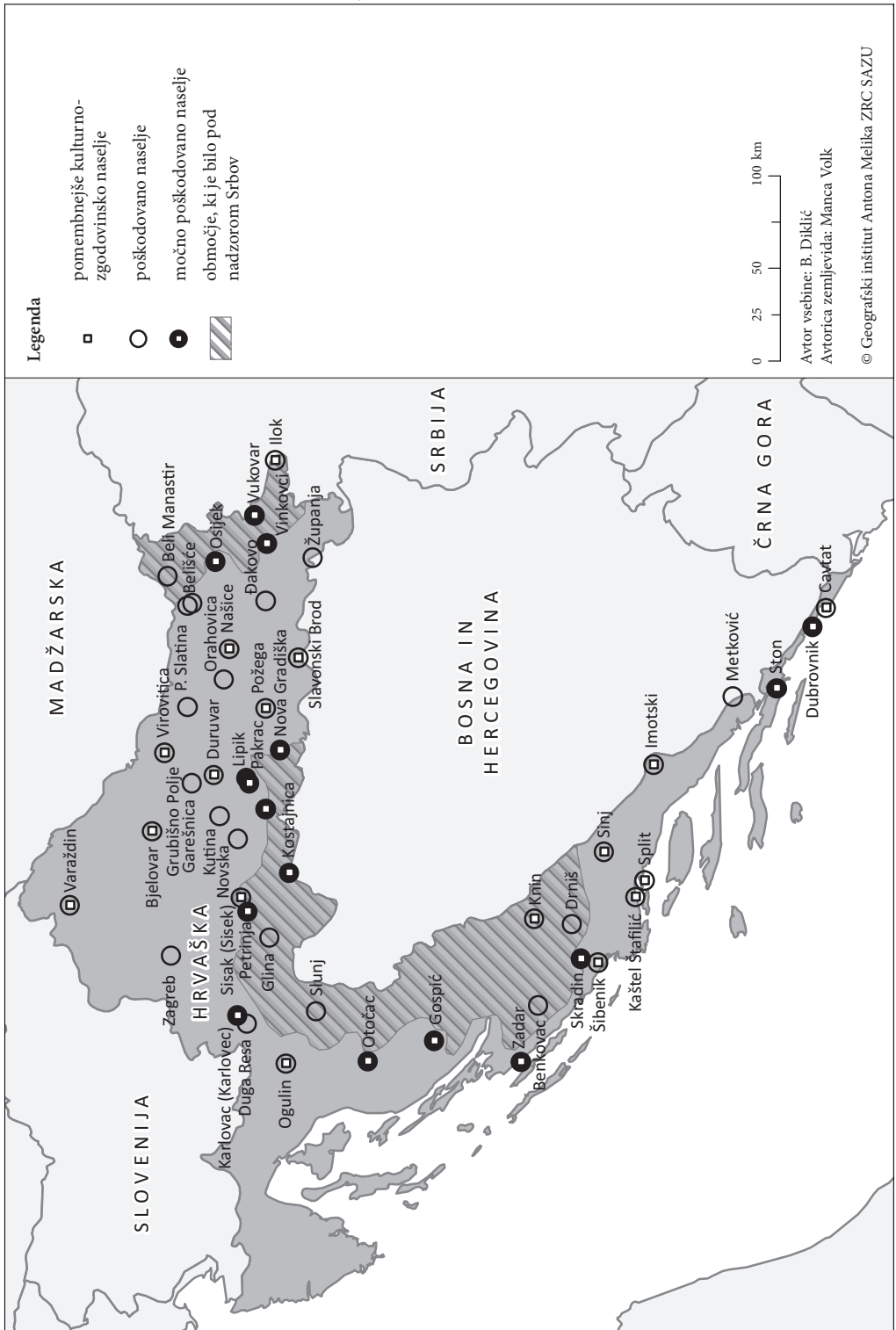
4.2 Bosna in Hercegovina

V Bosni in Hercegovini so bila stoletja prisotne štiri večje verske skupnosti: katoliška, judovska, pravoslavna in muslimanska. Sakralne objekte so gradile druga ob drugi, kar je pričalo o medsebojnem spoštovanju (Husedžinović 1999, 6). Toda ob vojni in devetdesetih letih preteklega stoletja je prišlo do velikega uničevanja prav teh objektov, skupaj več tisoč. Največ škode je bilo na muslimanskih objektih, saj je bilo po podatkih muslimanske skupnosti od 1144 mošej, kolikor naj bi jih stalo pred vojno, uničenih kar 614 ter poškodovanih 307 (slika 4). Poleg tega je bilo uničenih še prek 3000 pripadajočih in drugih objektov. Največ mošej je bilo uničenih načrtno, saj so jih razstrelili z veliko količino razstreliva ter ostanke odpeljali na različne kraje. Za rušenje minaretov so bili na primer zadolženi posebni minerji. Po podatkih katoliške skupnosti je bilo v državi uničeno 269 katoliških cerkva, poškodovanih pa 731. Poleg tega je bilo porušenih tudi 63 kapel ter 8 samostanov in pokopališč. Na območju Banjaluške škofije je bilo na primer prek 90 % cerkva uničeno v času, ko ni bilo bojev. Po dostopnih podatkih srbske pravoslavne cerkve je bilo med vojno uničenih 125 cerkva, 66 župnišč in drugih sakralnih objektov, poškodovanih pa je bilo 172 cerkva ter 50 župnišč in drugih zgradb (medmrežje 3; de Condappa 2013).

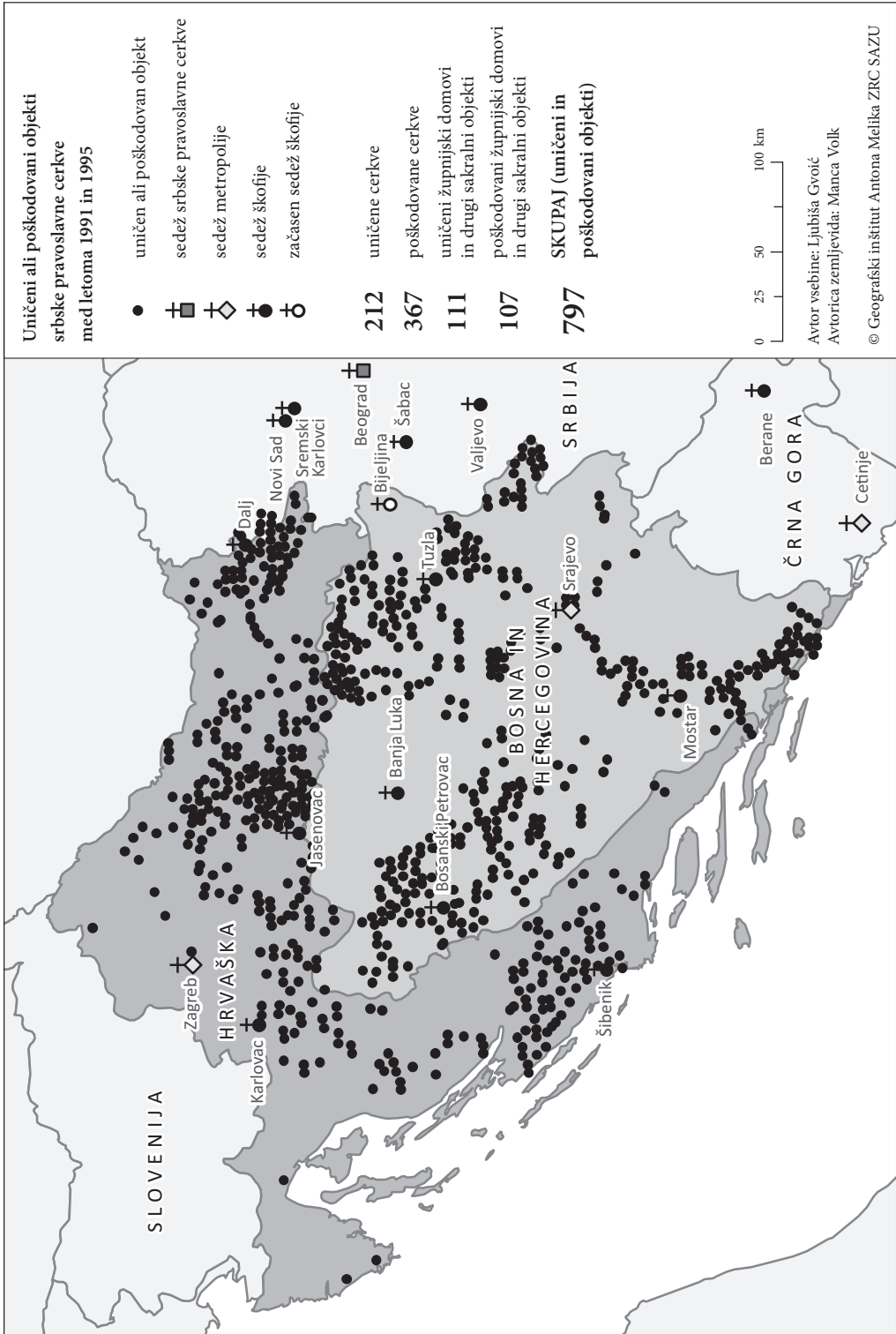
V Bosni in Hercegovini težko najdemo naselje, katerega staro mestno jedro v tej vojni ne bi bilo prizadeto. Med večjimi mesti so bila na primer popolnoma uničena središča Banja Luke, Foče, Travnika,

Slika 2: Poškodovana večja kulturno-zgodovinska naselja na Hrvaškem (Maroević 1995, 52). ► (str. 62)

Slika 3: Uničeni pravoslavni verski objekti na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini (1991–1995; Gvojić 1997). ► (str. 63)

Vojaški spopadi in kulturna dediščina

PRIMOŽ GASPERIČ

Slika 4: V kraju Počitelj v dolini Neretve na jugozahodu Bosne in Hercegovine je bila med vojno uničena večina sakralnih objektov, ki pa so danes obnovljeni.

PRIMOŽ GASPERIČ

Slika 5: V Mostarju so leta 2004 obnovili stari most čez Neretvo, ki so ga hrvaške sile leta 1993 porušile.

Bihaća in Jajca. V Mostarju je bilo vseh 291 zgradb v starem delu mesta močno poškodovanih, hrvaške sile pa so, kot smo že navedli, 9. novembra 1993 uničile tudi Hajrudinov most prek Neretve (Stari most) iz leta 1566 (Petrovic 2012; slika 5). Britanskemu novinarju je hrvaški vojak razložil, zakaj je treba uničiti most: »... *Ni dovolj, da Mostar počistimo Bošnjakov, ... treba se je znebiti tudi vsega, kar spominja nanje.*« (Riedlmayer 2007, 119). Hrvati so dejanje sprva sicer zanikali ter ga naprtili muslimanom. Stari mostarski most je bil po svojem izvoru in izgradnji muslimanski, vendar so ga stoletja uporabljali tam živeči muslimani ter Hrvati in Srbi, ki si, vsak zase, lastijo tudi sam kraj Mostar (Bernik 1993/1994, 14). V mestu je bila maja 1992 s strani Jugoslovanske ljudske armade uničena katoliška katedrala s pripadajočimi objekti, mesec dni kasneje pa so hrvaške sile uničile največjo pravoslavno cerkev v državi s pripadajočimi objekti in knjižnico s 50.000 zgodovinskimi knjigami (Chapman 1994; Riedlmayer 2002; Riedlmayer 2007, 114). Slika je bila podobna v več sto drugih naseljih po državi, med katerimi izpostavljamo naselje Janja na severozahodu države, ki je imelo pred vojno pretežno muslimansko prebivalstvo. Srbi so po zavzetju mesta porušili mošeje, razvaline pa zravnali z zemljo; uničili so tudi muslimanski knjižnici in pokopališče (Riedlmayer 2007, 116), vse z namenom odstranitve »dokazov«, da so tu kdaj živeli muslimani. Župan Zvornika je na primer za mesto, ki je pred vojno imelo vsaj ducat mošej, dejal, da jih v mestu nikoli ni bilo (Ascherson 2005, 23; Supple 2005, 5). V Banja Luki je bilo uničenih vseh 16 mošej. Leta 1994 je bila v Banja Luki organizirana razstava, kjer so bile predstavljene slike mesta iz dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja. Slike so bile obdelane tako, da na njih ni bilo videti nobene mošeje, s čimer so »potrjevale«, da je bilo mesto vedno srbsko (de Condappa 2013).

Omenimo še zgodovinsko mesto Stolac na jugu države, kjer je pred vojno živelo približno polovica muslimanov, tretjina Hrvatov in petina Srbov. Mestece so pred vojno zaradi bogate kulturne dediščine hoteli uvrstiti na Unescov Seznam svetovne dediščine. Poleti 1993 so muslimansko kulturno dediščino v mestu uničile hrvaške sile. Kot piše Riedlmayer (2007, 118–119) je bil namen takšnega sistematičnega uničevanja sporočiti muslimanom, da »... *ne sodijo tja*«.

LUCIJA LAPUH

Slika 6: Konec avgusta 1992 je bila v Sarajevu s strani Srbov popolnoma uničena zgradba Narodne in univerzitetne knjižnice iz konca 19. stoletja. Uničenega je bilo okrog 90 % knjižničnega gradiva.

Sarajevo, glavno mesto, je bilo s strani Srbov oblegano tri leta in pol. V obstreljevanjih so bile prizadete številne zgradbe iz vseh obdobj. Riedlmayer (2007, 110) piše, da se je med obleganjem mesta zgodilo verjetno največje »... *namerno uničenje knjig v sodobni zgodovini* ...«. V treh dneh (med 25. in 27. avgustom 1992) je bila s strani Srbov namreč popolnoma uničena zgradba Narodne in univerzitetne knjižnice iz konca 19. stoletja (slika 6). Uničenega je bilo okrog 90 % od približno dveh milijonov enot knjižničnega gradiva (de Condappa 2013; medmrežje 4). 17. maj 1992 je bil uničen tudi »Orientalni inštitut« s celotno knjižnico in zbirko prek pet tisoč rokopisov v arabskem, perzijskem, turškem in bošnjaškem jeziku. Poleg tega je bil uničen tudi otomanski arhiv s prek 200.000 dokumenti iz petih stoletij, skupaj z zemljiškim katastrom od 16. do 19. stoletja. V mestu je bilo poleg tega uničenih tudi šestnajst knjižnic fakultet Univerze v Sarajevu, ki so skupaj izgubile 400.000 knjig in prek 5000 zbirke revij, del mestne knjižnice in frančiškanska teološka knjižnica, tudi s knjigami iz 17. stoletja (Riedlmayer 2007, 112, 114). Močno poškodovan je bil še bosanski narodni muzej (Supple 2005, 2).

Riedlmayer (2001, 278–279) piše, da je bil namen uničevanja arhivov, knjižnic, muzejev in drugih ustanov »... *zbrisati materialne dokaze – knjige, dokumente ali umetniške izdelke, ki bi spominjale bodoče generacije, da so si nekoč pripadniki različnih verskih skupin delili skupno dediščino* ...«.

4.3 Kosovo

V začetku leta 1999 so propadli mirovni pogovori med srbsko in albansko stranjo. Marca istega leta so v pokrajini posredovale enote zveze NATO. Kot povračilo so srbske sile velikopotezno uničevale kulture dobrine ne-Srbov. V le nekaj tednih je bilo uničenih ali poškodovanih 220 mošej oziroma dobra tretjina vseh. Še večjega uničenja pa so bile deležne »kule« kamnite zgradbe, značilne za albansko bivalno kulturo, od katerih je vojno preživela le desetina od skupno okrog petsto kul. Med knjižnicami je Narodna in univerzitetna knjižnica v Prištini ubežala večjemu uničenju, zato pa je bilo uničenih 65 ali dobra tretjina vseh javnih knjižnic ter tretjina šolskih knjižnic. Požgan je bil tudi osrednji arhiv muslimanske skupnosti, z gradivom, starim tudi prek petsto let (Guttman 2001, 37; Riedlmayer 2007, 124).

Po odhodu srbskih sil so se razmere obrnile. Kljub prisotnosti mednarodnih sil je bilo v prvih osmih mesecih njihove prisotnosti uničenih prek 80 pravoslavnih verskih objektov (Destruction ... 2000; slika 7)

Da se napetosti s koncem vojne niso končale, smo priča še danes, saj mednarodne sile na Kosovu varujejo številne srbske verske objekte (Guttman 2001, 37), tudi samostane in cerkve na Seznamu Unescove svetovne dediščine. Marca 2004 je bilo dogajanje na Kosovu povod za uničenje mošeje v Beogradu in arhiva beograjske muslimanke skupnosti (Riedlmayer 2007, 129).

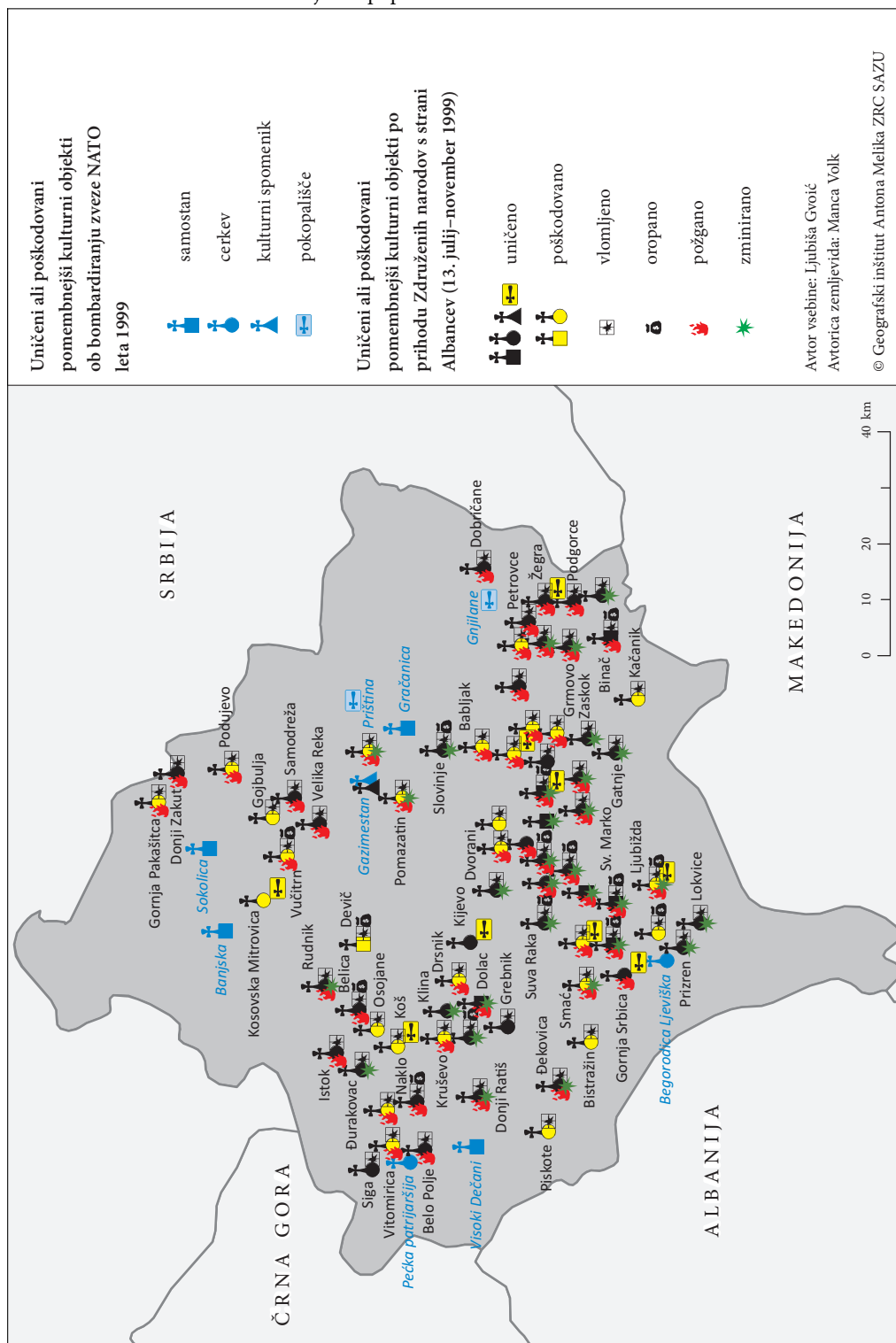
4.4 Makedonija in Srbija

V Makedoniji so leta 2001 boji potekali na severu države na meji s Kosovom, med Albanci in pripadniki makedonske policije in vojske. Uničenih je bilo približno 80 verskih objektov, od tega 60 muslimanskih (medmrežje 5; Shehapi 2004).

Na območju osrednje Srbije spopadi niso potekali, je pa zveza NATO med 24. marcem in 9. junijem 1999, v času vojne na Kosovu, izvedla številne letalske napade na strateške cilje v državi. Poškodbe kulturnih objektov so bile večinoma posledica eksplozij na bližnjih strateških objektih (Barišić 2004, 72; Jovanović, Čikarić in Petković 2012).

Slika 7: Uničeni pravoslavni verski objekti na Kosovu (junij–november 1999; Gvojić 1999; Destruction 2000). ►

Vojaški spopadi in kulturna dediščina

5 Sklep

Skozi stoletja so se v vojaških spopadih uničevali dosežki človeške civilizacije. Vojaški pohodi so bili uperjeni tudi neposredno proti njim, saj so »... z njihovim uničenjem globoko posegli v življenjsko bit vsakega posameznega ljudstva in mu s tem prizadejali nepopravljivo škodo ...« (Klemen-Krek 1991, 12). Če kje, potem se ravno pri ohranjanju kulturne dediščine v času vojne vedno znova potrjuje, da je zgodovinski spomin zelo kratek, človeškost posameznika pa pogosto brez osnovnih humanih in kulturnih meja. Nekateri primeri vojaških spopadov na tem področju lahko predstavljajo zgled, vendar so žal le jedro reka, da izjema potrjuje pravilo. Balkanski polotok ima res svojevrstno zgodovino in posledično veliko mešanje različnih ver, kultur in civilizacij. Vendar, zakaj bi naj ta »konglomerat«, ki ga popotnik, turist ali navdušenec nad drugačnim oziroma nepoznanim tako ceni, moral tako pogosto pokazati surovo stran te drugačnosti? Žal, tudi sedanja razdrobljenost (predvsem v Bosni in Hercegovini, pa tudi na Kosovu in še kje) ne daje dobrih obetov za prihodnost.

Vojne v zadnjih desetletjih so pokazale, da kljub konvencijam, protokolom in drugim zavezam, ki so jih države sprejele v drugi polovici 20. stoletja za ohranitev kulturne dediščine med vojaškimi spopadi, še nimamo učinkovitega sredstva, ki bi preprečevalo njihovo uničevanje. Zavedajoč se tega, je potrebna preventiva (če ji lahko tako rečemo) oziroma kot poudarja Zupan (1991, 15), je za morebitno obnovo uničenih kulturnih dobrin pomembna njihova čim popolnejša dokumentacija v mirnem času.

6 Viri in literatura

- Ascherson, N. 2005: Cultural destruction by war and its impact on group identities. Cultural heritage in postwar recovery. Rim.
- Bahrani, Z. 2001: Iraq's cultural heritage: monuments, history, and loss. Art Journal 62-4. New York.
- Barišić, S. 2004: Cultural heritage in armed conflict. Proceedings of the urgent regional workshop: Cultural heritage at risk in the event of armed conflicts – Macedonia case. Skopje.
- Bernik, S. 1993/1994: Vojna in spomeniki. Sinteza 95-100. Ljubljana.
- Bratož, R. 2007: Rimska zgodovina 1: Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana. Ljubljana.
- Bude doline Bamiyan bi lahko rekonstruirali, a z vprašljivo kakovostjo. Delo (2. 3. 2011). Medmrežje: <http://www.rtvsl.si/kultura/drugo/bude-doline-bamiyan-bi-lahko-rekonstruirali-a-z-vpraslivo-kakovostjo/252178> (21. 3. 2013).
- Chapman, J. 1994: Destruction of a common heritage: the archaeology of war in Croatia, Bosnia and Hercegovina. Antiquity 68. Cambridge.
- Commission for Looted Art in Europe. London. Medmrežje: <http://www.lootedartcommission.com/> (20. 3. 2013).
- Cultural Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg: Database of Art Objects at the Jeu de Paume. Bundesarchiv. Koblenz. Medmrežje: <http://www.errproject.org/jeudepaume/> (20. 3. 2013).
- Davis, N. 1980: Azteki. Ljubljana.
- de Condappa, P. 2013: Cultural Genocide in Bosnia-Herzegovina: Destroying Heritage, Destroying Identity. Medmrežje: <http://www.google.si/url?sa=t&rct=j&q=de%20condappa%2C%20cultural%20genocide&source=web&cd=2&ved=0CDYQFjAB&url=http%3A%2F%2Ftraumwerk.stanford.edu%3A3455%2Fculturesofcontact%2Fadmin%2Fdownload.html%3Fattachid%3D2628&ei=bGVVUcWoJlrvtQbszYQCg&usq=AFQjCNFlWjD3rW4wrIDx6WfKMPdyrmosSA&bvm=bv.44442042,d.Yms&cad=rja> (21. 3. 2013).
- Destruction of Christian churches and monasteries in Kosovo and Metohija since arrival of NATO. Berkeley, 2000. Medmrežje: <http://www.sv-luka.org/Kosovo2000Part1.pdf> (20. 3. 2013).
- Evropska konvencija o varstvu arheološke dediščine (spremenjena). Uradni list Republike Slovenije 7/1999, 24/1999. Ljubljana.

- Feroози, A. W., Tarzi, Z., Tarzi, N. 2004: The impact of war upon Afghanistan's cultural heritage. AIA Publications and New Media (marec 2004). New York.
- Frischler, K. 1976: Sijaj in sence križarskih vojn. Ljubljana.
- Grujić, N. 1993/1994: Dubrovniški spomeniki v vojni od 1991. do 1992. leta. Sinteza 95-100. Ljubljana.
- Guttman, C. 2001: Kosovo: zažgane knjige in razstreljena svetišča. UNESCO glasnik 31-68 (december 2001). Ljubljana.
- Gvojić, L. 1997: Postradala crkvena zdanja SPC. Atlas postradalih crkvenih zdanja 1991–1995. Medmrežje: <http://www.antic.org/Gvoic/> (21. 3. 2013).
- Gvojić, L. 1999: NATO razaranje KiM. Medmrežje: <http://www.antic.org/Gvoic/> (21. 3. 2013).
- Husedžinović, S. 1999: Sakralni objekti u Bosni i Hercegovini. Sanacija i obnova sakralnih objekata ostećenih u ratu 1992/95. Sarajevo.
- Islamisti uničujejo svetišča svetovne dediščine v Timbuktuju. MMC RTV SLO (30. 6. 2012). Medmrežje: <http://www.rtvlo.si/svet/islamisti-unicujejo-svetisca-svetovne-dediscine-v-timbuktuju/286410> (21. 3. 2013).
- Ivančević, R. (ur.) 1993: Cultural Heritage of Croatia in the War 1991–1992. Croatia in the War 4. Zagreb.
- Jovanović, V., Čikarić, S., Petković, S. 2012: Zločin u ratu – genocid u miru: posledice NATO bombardovanja Srbije 1999. godine. Beograd.
- Katastrofa za Timbuktu in celotno človeštvo. MMC RTV SLO (28. 1. 2103). Medmrežje: <http://www.rtvlo.si/svet/katastrofa-za-timbuktu-in-celotno-clovestvo/301185> (21. 3. 2013).
- Kazenski zakonik. Uradni list Republike Slovenije 55/2008. Ljubljana.
- Klemen-Krek, Z. 1991: Vojna in kulturna dediščina: Manjkajo dovolj vidne oznake, ki bi opozarjale na spomenike. Delo (4. 7. 1991). Ljubljana.
- Komelj, I. 1981: Varstvo kulturnih dobrin v vojni (osnutki do sprejetja konvencije 1954 leta). Varstvo spomenikov 23. Ljubljana.
- Konvencija o ukrepih za prepoved in preprečevanje nedovoljenega uvoza in izvoza kulturnih dobrin ter prenosa lastninske pravice na njih. Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije 50/1973. Beograd.
- Konvencija o varstvu kulturnih dobrin v primeru oboroženega spopada (Haaška konvencija) s pravilnikom za njeno izvajanje. Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije 4/1956. Beograd.
- Konvencija o varstvu stavbne dediščine Evrope. Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije 4/1991. Beograd.
- Konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine. Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije 56/1974. Beograd.
- Krašovec, J. (ur.) 1996: Sveto pismo Stare in Nove zaveze, slovenski standardni prevod iz izvirnih jezikov. Ljubljana.
- Kundera, M. 1981: The Book of Laughter and Forgetting. New York.
- Kuzmič, M. 2009: Varovanje dragocenosti v muzejih in galerijah. Diplomsko delo, Fakulteta za varnostne vede Univerze v Mariboru. Maribor.
- Maroević, I. 1993/1994: Vojna in kulturna dediščina na Hrvaskem. Sinteza 95-100. Ljubljana.
- Maroević, I. 1995: Rat i baština u prostoru Hrvatske. Petrinja.
- Medmrežje 1: <http://www.unesco.org/new/en/> (20. 3. 2013).
- Medmrežje 2: http://www.zvkds.si/media/pages/documents/konvencija_o_varstvu_kdvpos.pdf (20. 3. 2013).
- Medmrežje 3: <http://www.bim.ba/bh/110/10/9290/?tpl=30> (22. 3. 2013).
- Medmrežje 4: <http://www.udruga-kameleon.hr/tekst/2974/> (29. 3. 2013).
- Medmrežje 5: http://sl.wikipedia.org/wiki/Vojne_v_nekdanji_Jugoslaviji__Vojna_v_Makedoniji (24. 3. 2013).
- Miklić, M.: 2009: The Serbian army and the cultural and religious heriatge in WWI. Studia Historica Slovenica 9-1. Maribor.

- Milligan, A. 2008: Targeting cultural property: The role of international law. *Journal of Public and International Affairs* 19. Princeton.
- Peiç, D. 1992: Kulturna dediščina kot žrtev vojne. *Naši razgledi* 41-14 (17. 7. 1992). Ljubljana.
- Petriç, M. 2000: Mednarodno pravno varstvo kulturne dedišçine. *Vestnik* 17. Ljubljana.
- Petrovic, J. 2012: The Old Bridge of Mostar and Increasing Respect for Cultural Property in Armed Conflict. Leiden.
- Protokol k Haaški konvenciji II. Uradni list Republike Slovenije 102/2003. Ljubljana.
- Protokol k Haaški konvenciji. Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije 4/1956. Beograd.
- Riedlmayer, A. J. 2001: Convivencia under fire: Genocide and book burning in Bosnia. *The Holocaust and the Book*. Amherst.
- Protocol to the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed conflict 1954. Medmrežje: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15391&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (29. 3. 2013).
- Riedlmayer, A. J. 2002: Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina, 1992–1996: A Post-war Survey of Selected Municipalities. Cambridge. Medmrežje: <http://hague.bard.edu/reports/BosHeritageReport-AR.pdf> (21. 3. 2013)
- Riedlmayer, A. J. 2007: Crimes of War, Crimes of Peace: Destruction of Libraries during and after the Balkan Wars of the 1990s. *Library Trends* 56-1. Urbana.
- Shehapi, B. 2004: Islamic sacral objects and the war in Macedonia. *Proceedings of the Urgent Regional. Proceedings of the Urgent Regional Workshop: Cultural Heritage at Risk in the Event of Armed Conflicts – Macedonia case*. Skopje.
- Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict 1999. Medmrežje: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15207&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (29. 3. 2013).
- Stanely-Price, N. 2005: The thread of continuity: cultural heritage in postwar recovery. *Cultural Heritage in postwar Recovery*. Rim.
- Stari most v Mostarju na seznamu svetovne dedišçine UNESCO. *Dnevnik* (16. 7. 2005). Medmrežje: <http://www.dnevnik.si/kultura/133207> (21. 3. 2013).
- Stone, P. 2012: Human rights and cultural property protection in times of conflict. *International Journal of Heritage Studies* 18-3. Exeter.
- Supple, S. 2005: Memory slain: Recovering cultural heritage in post-war Bosnia. *UCLA Journal of Education and Information Studies* 1-2. Los Angeles.
- Šulc, B. 2001: The protection of Croatia's cultural heritage during war 1991–95. *Destruction and Conservation of Cultural Property*. London.
- Teijgeler, R. 2006: Preserving cultural heritage in times of conflict. *Preservation Management for Libraries, Archives and Museums*. London.
- Ukrainçik, V. 2004: Cultural heritage at risk – Croatian experiences. *Proceedings of the Urgent Regional Workshop: Cultural Heritage at Risk in the Event of Armed Conflicts – Macedonia case*. Skopje.
- UNESCO Declaration Concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage. *Organizacija združenih narodov*, 2003. Medmrežje: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17718&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (21. 3. 2013).
- Voje, I. 1994: Nemirni Balkan: zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja. Ljubljana.
- Zakon o varstvu kulturne dedišçine. Uradni list Republike Slovenije 16/2008. Ljubljana.
- Zupan, F. 1991: Vojna in kulturne dobrine. *Lucas* 1, 7-8. Vrhnika.

NARAVNO IN KULTURNO-ZGODOVINSKO OBMOČJE KOTORJA KOT PRIMER UPRAVLJANJA S SVETOVNO DEDIŠČINO V ČRNI GORI

dr. Drago Kladnik

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
drago.kladnik@zrc-sazu.si

UDK: 913:719(497.16)

IZVLEČEK

Naravno in kulturno-zgodovinsko območje Kotorja kot primer upravljanja s svetovno dediščino v Črni gori

Območje Kotorja oziroma severni del Boka Kotorske s kopenskimi zaledjem je ena od starejših enot svetovne dediščine. Tik preden je bila konec leta 1979 uvrščena na Unescov Seznam, jo je prizadel rušilen potres, zato je do leta 2003, ko so prizadeto dediščino obnovili, spadala med ogrožene enote. Na zavarovanem območju se prepletajo mnogovrstni vplivi na razvoj arhitekture in naselij, bodisi z vidika časovnega razpona bodisi z vidika svetovno pomembnih kulturnih območij. Poleg Kotorja so glavne zavarovane vrednote v Perastu, Risanu in Dobroti. Gre za mestne trge in ozke ulice, slikovite cerkve in palače ter bogato premično kulturno dediščino. V načrtu je razširitev zavarovanega območja na celotno Boko Kotorsko. Upravljanje z dediščino se postopoma izboljšuje, ljudje se z njo vse bolj identificirajo in vse več je primerov dobrih praks.

KLJUČNE BESEDE

Kotor, Boka Kotorska, Črna gora, kulturna dediščina, naravna dediščina, svetovna dediščina, Unesco

ABSTRACT

The natural and cultural-historical Kotor area as an example of world heritage management in Montenegro

The Kotor area, or the northern part of the Bay of Kotor and its hinterland, is one of the oldest world heritage units. Just before it was added to the UNESCO World Heritage List at the end of 1979, it suffered a destructive earthquake – and so it was classed as a threatened unit until 2003, when the affected heritage was restored. The protected area has a mix of diverse influences on the development of architecture and settlements with regard to both timespan and cultural areas of global significance. In addition to Kotor, the main protected units are located in Perast, Risan, and Dobrota. These are town squares and narrow streets, picturesque churches and grand public buildings, and rich movable cultural heritage. There are plans to expand the protected area to the entire Bay of Kotor. Heritage management is gradually improving, people are increasingly identifying with it, and there are increasingly more examples of best practice.

KEY WORDS

Kotor, Bay of Kotor, Montenegro, cultural heritage, natural heritage, world heritage, UNESCO

1 Uvod

Naravno in kulturno-zgodovinsko območje Kotorja je bilo s sklepom Odbora za svetovno dediščino vključeno na Unescov Seznam konec oktobra 1979 (medmrežje 1 in medmrežje 2).

Poleg Narodnega parka Durmitor je ena od dveh črnogorskih enot na Unescovem Seznamu svetovne dediščine. Medtem, ko je območje Durmitorja opredeljeno kot naravna dediščina, je izredno pestro območje Boke Kotorske z zaledjem kljub neredkim in nespornim naravnim vrednotam uvrščeno med spomenike kulturne dediščine.

Zgodovino Črne gore je zaznamoval stoleten boj za prevlado na širšem območju. Njena lega na stičišču različnih civilizacij je ustvarila primerne razmere za nastanek edinstvenega kulturnega in umetniškega izraza, ki vsebuje prvine številnih pomembnih kulturnih smeri, kar se odraža v bogati in raznoliki dediščini. Na ozemlju Črne gore se prepletajo vplivi petih pomembnih civilizacij: bizantinske, rimske, islamske, beneške in avstro-ogrske, za katerimi je ostala pomembna kulturna zapuščina (Pickard 2008a).

Na kulturno-zgodovinskem območju Kotorja se prepletajo mnogovrstni vplivi na razvoj arhitekture in naselij, tako s časovnega vidika kot vidika svetovno pomembnih kulturnih območij. Kotor z okolico je bil glavno beneško mostišče na južnojadranski obali. Njegovi umetnost, zlatarstvo in arhitekturne šole so imeli globok in dolgotrajen vpliv na umetnostne stvaritve vzdolž jadranske obale. Na zavarovanem območju so kakovostni, svetovno pomembni arhitekturni objekti, tu je opazno uspešno zlitje mestec in zaliva, edinstvena priča njegove izjemno pomembne vloge, ki jo je imelo v širjenju sredozemske kulture na območja balkanskih dežel (medmrežje 3).

V srednjem veku je bilo to črnogorsko naravno pristanišče ob Jadranski obali pomembno umetnostno in trgovsko središče z znamenitima gradbeno in ikonografsko šolo. Večino palač in drugih stavb v Kotorju, vključno z romanskimi cerkvami, pa tudi palače v Dobroti in glavne stavbe v Perastu, so večkrat poškodovali potresi, nekatere so tudi delno uničili. Najnovejši rušilni potres je območje prizadel 15. aprila 1979, ko so iz Kotorja evakuirali vse prebivalce. Po načrtnih intenzivnih obnovi in prenovi je mesto znova zacvetelo v vsem svojem sijaju. Prav potres je bil zagotovo pomembna okoliščina, ki je pripomogla k uvrstitvi območja na Unescov Seznam svetovne dediščine (medmrežje 3).

Leta 2003 je bilo zavarovano območje Kotorja in njegove okolice umaknjeno s Seznama ogrožene dediščine, ob tem pa se je znašlo na razpotju, kako izkoriščati lastne razvojne možnosti, ne da bi prišlo do poslabšanja kakovosti zavarovanega območja, pri čemer naj bi se to v kar največji meri vzdrževalo, njegovi prebivalci pa preživljali z dohodki iz lokalnega okolja in lokalnih dejavnosti.

2 Območje svetovne kulturne dediščine ter njegov geografski, zgodovinski in umetnostni oris

Naravno in kulturno-zgodovinsko območje Kotorja predstavlja harmonično zlitje naravnih pojavov in gradbene dediščine. Sestavlja ga območje notranjega dela zaliva Boka Kotorska, ki se v kopno zajeda v dolžini 33 km in je na najožjem delu, ki notranja Kotorški in Risanski zaliv razdvaja od Tivatskega zaliva na jugu, širok vsega 340 m. Višinska razlika med njegovima najvišjo točko 1385 m in najnižjo točko 52 m pod morsko gladino je kar 1437 m (medmrežje 2).

Osrednje zavarovano območje meri 14 km², vplivno območje pa 132 km². Skupna površina enote svetovne dediščine je torej 146 km². Njegove meje približno sovpadajo z grebenom, ki obdaja globoko vrezan zaliv Boke Kotorske, ki je na neformalnem seznamu najlepših svetovnih zalivov (medmrežje 6). Na vzhodnem in zahodnem koncu je razširjeno z območjema narodnih parkov Lovčen in Orjen. Območje južnega dela Boke Kotorske, to je Tivatskega zaliva, zaradi izgube avtentičnosti naselij pod vplivom sodobne industrializacije (ladjedelnice, pristaniške naprave) ni vključeno (medmrežje 3).

JANEZ NARED

Slika 1: Pogled na Kotor in Kotorski zaliv v osrčju zavarovanega območja.

V načrtu je razširitev zavarovanega območja na celotno Boko Kotorsko, pa tudi širitev kopenskega zavarovanega območja daleč proti severozahodu na eni strani in jugovzhodu na drugi strani. Z njo naj bi celotno zavarovano območje merilo 597 km², od tega naj bi osrednja cona zavzemala 86 km², vplivno območje pa 511 km². Kopenski del naj bi meril skupno 472 km², preostalih 125 km² pa naj bi bila površina zavarovanega morja, ki naj bi poleg Boke Kotorske vključevala še priobalni pas morja do rta Jaz zahodno od Budve (Zemljevid ... 2013).

Veljavno zavarovano območje je po nastanku tektonsko poglobljena potopljena rečna dolina, ki je po svojih morfoloških značilnostih, zlasti izraziti vertikalni razčlenjenosti, edinstvena na območju celotnega Sredozemlja. Je del dinarske cone globokega krasa, zato so na območju zaliva in v njegovem zaledju zastopane tipične kraške reliefne oblike (jame, brezna, ponori) in kraška hidrografija. Naselja so postavljena na priobalnem terciarnem flišu (medmrežje 2).

Za kraško hidrografijo so značilni kraški izviri na obalni črti (Škurda, Gurdić, Ljuta), izvirkiki tik nad morsko gladino, brojnice in izvirkiki na morskem dnu (Dražin Vrt, Perast, Sopot). Čeprav je neposredno zaledje Boke Kotorske med najbolj namočenimi v Evropi, saj prejema več kot 5000 mm padavin letno, je kopensko območje zaradi zakraselosti izrazito sušno, morska voda v zalivu pa je zaradi številnih kraških izvirov manj slana (medmrežje 2).

Izraziti navpični razčlenjenosti se prilagaja tudi rastlinska odeja, kar je tudi posledica podnebne razčlenjenosti od sredozemske do gorske subalpskega tipa. Za rastlinstvo je značilna velika pestrost vrst, med katerimi velja izpostaviti lovor (*Laurus nobilis*) kot predstavnika sredozemskega podnebnega območja, redko naravno rastišče oleandra (*Nerium oleander*) pri Risanu in na mejnem severozahodnem delu endemiti muniko (*Pinus leucodermis*), vrsto bora, ki zraste do 7 m visoko. Po zemljevidu pomembne dediščine je na območju Boke Kotorske, jugozahodno nad Morinjskim zalivom (del Risanskega zaliva) tudi naravni rezervat pravega kostanja (*Castanea sativa*) (Kapetanović, Rajić in Gligorić 2009). Med endemičnimi vrstami živali je najbolj značilen polž *Clausilia catherensis*, ki se zadržuje na kotorskem

Slika 2: Tri stoletja stara upodobitev Kotorja na bakrorezu, skenirana z vstopnice na mestno obzidje.

obzidju. Akvatorij zaliva velja za pomembno drstišče. V njem živi tudi novoodkrita vrsta školjke *Thyasira orahovaziana* iz rodu *Mollusca*, ki naj po prejšnjih domnevah sploh ne bil prisoten v južnem Jadranu (medmrežje 2).

Izjemno ugodne in samosvoje podnebne, reliefne in vodne razmere ter rastlinska in živalska raznovrstnost so bile odločilne za poselitev območja in svojski način izgradnje naselij, s čimer je nastala edinstvena skladnost med naravo in človekom. Na območju Lipcev zahodno od Risanskega zaliva so odkrili prazgodovinske slike, nastale z vrezovanjem v skalo, tako imenovane petroglife (Kapetanović, Rajić in Gligorić 2009).

Tekom zgodovinskega razvoja si je oblast nad območjem zaliva izmenjalo kar 15 tujih in domačih vladavin, vendar so globlje spremembe nastale le v času nekaterih dolgotrajnih oblastnikov (medmrežje 6).

Nekdanjemu antičnemu in rimskemu središču Risiniumu (sodobni Risan), kjer so se ohranili ostanki večjih zgradb, napisi in mozaiki rimskih vil, je v zgodnjem srednjem veku središčno vlogo prevzel Kotor (medmrežje 2).

Kotor, ki so ga ustanovili Rimljani, je v srednjem veku prerasel v pomembno trgovsko in umetnostno središče z znamenitima gradbeno in ikonografsko šolo. Za nadzor nad mestom so se skozi stoletja borile mnoge svetovne sile. V 10. stoletju je mesto imelo široko avtonomijo v okviru Bizantinskega cesarstva, med letoma 1186 in 1371 je bilo svobodno mesto v okviru srednjeveške Srbije, zatem so za kratek čas nadzor prevzeli Benečani in Madžari. Med letoma 1395 in 1420 je bilo neodvisna republika, od takrat naprej pa je za več stoletij postalo del Beneške republike. Po njenem razpadu so Kotor med letoma 1807 in 1814 nadzorovali Francozi, zatem pa je vse do konca prve svetovne vojne leta 1918 spadal pod avstrijsko nadvlado. Potem je postal del Kraljevine SHS in njene naslednice Jugoslavije, po njenem razpadu pa del države Srbija in Črna gora, ko pa se je ta leta 2006 osamosvojila, spada pod to najmanjšo balkansko državo (medmrežje 3).

Kotor urbanistično določajo obzidja, ki se spuščajo z vrha hriba Sveti Ivan (260 m), spremljajo kratki reki Škurda in Gurdić ter morsko obalo. Ta 5 km dolg utrbeni sistem je tako z vojaškega kot estetskega

MATIJAŽ GERŠIČ

Slika 3: Panoramski pogled na staro mestno jedro Kotorja znotraj srednjeveškega obzidja. V pristanišču je zasidrana turistična križarka, novost v turističnem razvoju.

MATIJAŽ GERŠIČ

Slika 4: Glavni in najbolj živahen mestni trg v Kotorju je Orožarski trg (Trg od oružja) z znamenitim stolpom z uro.

vidika največji in najbolj vpadljiv del mestnega spomeniškega fonda. Od 30 cerkva, ki so ohranjene ali pa so stale na območju starega mestnega jedra, so posebno pomembne štiri romanske: cerkev sv. Luke iz leta 1195, cerkev sv. Ane, verjetno iz leta 1195, Marijina cerkev iz leta 1222 in cerkev sv. Pavla iz leta 1266. Še najbolj pa izstopa katedrala sv. Trifuna z začetki v 9. stoletju, dograjena leta 1166 (medmrežje 2). Leta 1667 jo je močno poškodovao potres, a so jo uspešno obnovili (medmrežje 3).

Za mestno jedro starega Kotorja je značilnih 12 manjših in večjih trgov, ki so s svojo odprtostjo, čeprav nepravilnih oblik, popolno nasprotje utesnjenim ozkim in zavitim mestnim ulicam. Trgi so imeli svojske namene. Največji in arhitektonsko najbolj oblikovan je Orožarski trg (*Trg od oružja*) pri glavnih mestnih vratih, kjer je več pomembnih zgradb, tudi stolp z uro iz leta 1602, nedokončana renesančno-baročna knežja palača in stavba, kjer je na začetku 19. stoletja začelo delovati drugo stalno gledališče na območju nekdanje Jugoslavije. Južneje je Mokin trg (*Trg od brašna*) s palačo Pima iz 17. stoletja ter palačami Bizanti, Beskuča, Vrakljen in Buča iz 17. in 18. stoletja. Trg s katedralo sv. Trifuna (*sveti Tripun*) obroblyajo skladne palače in druge stavbe iz časa med 17. in 19. stoletjem, malce severneje pa je manjši trg z Grgurinovo palačo z začetka 18. stoletja, kjer je zdaj Pomorski muzej. Na nekdanjo vlogo opozarjajo še Zaporniški (*Trg od zatvora*), Mlečni (*Trg od mlijeka*), Drvarski (*Trg od drva*) in Solatni trg (*Trg od salate*) (medmrežje 2).

Ker je bil Kotor v srednjem veku pomembno središče obrti, so v mestu številne obrtne delavnice z vrati »na koleni«. Poudariti je treba še izjemno bogastvo umetniško izdelanih marmornatih oltarjev, ikon in drugih slik, umetniško obdelane srebrnine in marsikje zelo dobro ohranjene freske (medmrežje 2).

V 17. in 18. stoletju je Kotor začel izgubljati vodilno gospodarsko vlogo, ki so jo prevzemala okoliška obmorska naselja, predvsem Perast, Dobrota, Prčanj in Stoliv, ki pa so bila še vnaprej trdno navezana

MATIJAŽ GERŠIČ

Slika 5: Ozka ulica v starem mestnem jedru Kotorja.

JANEZ NAREĐ

Slika 6: Med številnimi kotorskimi cerkvami je najbolj znamenita katedrala sv. Trifuna.

na Kotor kot upravno in kulturno središče. Mesta ter večja in manjša ribiška in kmečka naselja na območju Kotorja tvorijo deset značilnih naselitvenih enot, razvrščenih v skoraj neprekinjenem nizu: Dobrota–Orahovac–Risan–Perast–Morinj–Kostanjica–Donji Stoliv–Gornji Stoliv–Prčanj–Muo–Škaljari (medmrežje 2).

Vsako naselje ima svojske urbane in kulturne značilnosti, ki se vklaplajo v celovitost kulturne dediščine celotnega območja. Povsod se je razvila sakralna arhitektura, medtem ko je za profano značilna samosvoja »boška hiša«, v kateri se poleg ljudskega stavbarstva zrcalijo vplivi Sredozemlja, zahodne Evrope in tudi Orienta. Elitna profana arhitektura je v obliki palač še posebno pomembna v Perastu, Prčanju in Dobroti (Kapetanović, Rajić in Gligorić 2009). Razen tega je na tem območju kar 18 državnih, cerkvenih in zasebnih muzejev z bogatimi zbirkami (medmrežje 2).

Perast kot celota predstavlja vrhunec baroka na severni obali Jadranskega morja. Nad mestom dominira zvonik cerkve sv. Nikole iz 17. stoletja, vzdolž obale pa so razporejene palače pomembnih vojakov, pomorskih trgovcev, kulturnikov in cerkvenih dostojanstvenikov (Kapetanović, Rajić in Gligorić 2009). Najdragocenejša v sklopu naravnih in kulturnih vrednot na območju Perasta sta otočka Sveti Đorđe z benediktinskim samostanom iz 12. stoletja in Gospa od Škrpjela z izjemno lepo poslikanima cerkvijo in pinakoteko (15. do 18. stoletje) (medmrežje 2).

Prčanj je podobno kot Perast naselje pomorskih trgovcev in vojakov z več baročnimi palačami (Kapetanović, Rajić in Gligorić 2009) iz časa od 15. do 19. stoletja ter cerkvami sv. Tomaža iz 9. stoletja, sv. Nikolaja iz 16. stoletja in veličastno Marijino cerkvijo, ki so jo začeli graditi v 18. stoletju (medmrežje 2).

Dobrota je tako po vsebini kot arhitekturi sorodna Prčanju. Naselje z več urbanimi jedri ima precej palač (Kapetanović, Rajić in Gligorić 2009) ter cerkvi sv. Mateja iz 13. stoletja, ki je v zdajšnji podobi iz 17. stoletja, in sv. Evstahija iz 18. stoletja z dragocenimi zbirkami slik, čipk in srebra (medmrežje 2).

Slika 7: Otočka Gospa od Škrpjela (levo) in Sveti Đorđe (desno) pred obalo Perasta.

Na območju občine Kotor je 56 naselij, v katerih je po popisu leta 2011 živelo 22.601 ljudi, največ (17.634) pravoslavcev, ki jim po številu sledijo katoličani (2658) in muslimani (375). Zanimivo je, da je Kotor s 1151 prebivalci šele tretje največje naselje v občini, saj sta pred njim kraja Škaljari s 3707 in Risan s 2034 prebivalci, medtem ko Prčanj s 1130 prebivalci le malenkostno zaostaja. Precej manj, le 269 ljudi, živi v Perastu (medmrežje 8). Število prebivalcev Kotorja se je v zadnjem desetletju opazno zmanjšalo, potem ko je prej dve desetletji bolj ali manj stagniralo. Kmalu po drugi svetovni vojni (leta 1953) je v mestu živelo le 872 ljudi, prebivalstveni višek pa je bil leta 1981, ko so našteali 1433 prebivalcev, do leta 2003 pa se je število zmanjšalo na 1401 (medmrežje 9).

Za občino Kotor je poglavitna dejavnost turizem. Avgusta 2011 je bilo v njej skupaj 9506 turističnih ležišč, največ (8150) v zasebnih sobah in precej manj (907) v hotelih. Nekaj jih je še v otroškem okrevališču in v kampingu. V enem samem letu, to je od 2010 do 2011, se je število ležišč povečalo za 15 % (medmrežje 7).

3 Kriteriji uvrstitve območja na Seznam svetovne dediščine

Zavarovano naravno in kulturno-zgodovinsko območje Kotorja izpolnjuje naslednja merila za uvrstitev na Seznam svetovne dediščine (medmrežje 2):

- I: Je edinstvena umetniška in estetska stvaritev, mojstrovina kreativnih genijev. Čeprav imajo številni spomeniki (cerkve, palače, utrdbe) in naselja v Kotorskem in Risanskem zalivu pomembne arhitekturne vrednote, posamezno noben ne izpolnjuje merila svetovne pomembnosti. Njihovo uvrstitev na Seznam opravičujejo lega na obali zaliva, prostorska harmonija in dejstvo, da so del pomembnih naselij.
- II: V določenem zgodovinskem obdobju oziroma v okviru določenega kulturnega območja je imelo velik vpliv na razvoj arhitekture, monumentalnega kiparstva, oblikovanje pejzaža, umetnosti in naselij. Bilo je glavna vez Benetk na jugu severnega dela jadranske obale, ki je v obliki aristokratskih mest Kotorja ter njegovih sosedov, kjer so prebivali kapitani in lastniki ladij, stoletja veljalo za kreativno srce širšega območja.
- III: Je edinstveno, izjemno redko in zelo staro. Območje je mogoče opredeliti kot edinstveno glede na harmoničnost mest in ambienta v Kotorskem in Risanskem zalivu, število, kakovost ter raznovrstnost spomenikov in kulturnih ostalin ter izjemno avtentičnost in ohranjenost.
- IV: Gre za kulturno dobro, ki jo sestavljajo najboljši primerki stavb, pomembnih za družbeni, kulturni, umetniški, znanstveni, tehnološki in industrijski napredek. Kotor in Perast sta primera edinstvenega in ohranjenega avtentičnega urbanizma malih mest, prilagojenih obdajajočim utrdbam in z izjemno kakovostno arhitekturo. Na območju so arhitekturne stvaritve evropskega pomena iz 9. stoletja, ki so odraz poznoantične tradicije in zgodnjih bizantinskih vplivov. Posebno pomembna pa je romanska umetnost iz 12. in 13. stoletja, katere najboljši primerki so sorodni priznani apulijski arhitekturni šoli. Kotor je bil glavno središče, prek katerega sta se romanski umetnost in arhitektura širili na Balkan, še posebej na območje Raške, kjer je nastala edinstvena gradbeniška šola, znana po svojem bizantinskem slogu.

4 Upravljanje z dediščino

Zemljepisni položaj, naravna raznolikost, ugodno podnebje in kulturna dediščina so za majhno Črno goro velik potencial za trajnostni razvoj. Dodaten razvojni spodbujevalec in možnost za hitrejši vzdržnejši gospodarski in družbeni razvoj so najnovejše gospodarske reforme, pa tudi evropski integracijski procesi (Pickard 2008c).

Črnogorski parlament je že leta 1991 sprejel Deklaracijo o Črni gori kot ekološki državi in ta je bila leta 1992 vključena tudi v ustavo, s katero je država opredeljena kot »demokratska, socialna in eko-

loška država«. To nakazuje, da so se snovalci ustave zavedli pomena naravnih virov, na katerih naj bi v prihodnosti temeljil njen trajnostni razvoj. Vendar zamisel vse do leta 2000 ni bila razdelana prek relevantnih zakonodaje in politik različnih sektorjev. Vlada Republike Črne gore je svojo zavezanost trajnostnemu razvoju potrdila leta 2001, ko je s strateškim dokumentom »Razvojne smernice Črne gore kot ekološke države« trajnostni razvoj postal podlaga dolgoročnega načrtovanja njenega razvoja (Pickard 2008c).

Z odločitvijo Vlade Republike Črne gore je bil leta 2002 kot vladno svetovalno telo ustanovljen Nacionalni svet za trajnostni razvoj, katerega namen je pomagati vladi pri pripravi zakonodaje, politike, meril in kazalnikov trajnostnega razvoja, vključno s spremljanjem učinkov implementiranih predpisov in dokumentov. Januarja 2006 sta črnogorska vlada in Urad razvojnega programa Združenih narodov v Podgorici vzpostavila Urad za trajnostni razvoj (Pickard 2008c).

Na koncept trajnostnega razvoja se ne navezuje noben predpis. Z novimi zakonskimi predpisi in njihovim usklajevanjem z evropsko zakonodajo je pričakovati, da bo ta pomanjkljivost odpravljena. Do določene mere vsebujejo načela trajnostnega razvoja zakoni in podzakonski akti na področjih turizma in kmetijstva (Pickard 2008c).

Precej boljši je položaj na področju okolja, saj je bilo pred časom sprejetih več zakonov in odredb, povsem skladnih z evropskimi standardi, ki se nanašajo na varovanje in trajnostno rabo naravnih virov in ki prinašajo nov pristop k varovanju okolja, zagotavljajo bolj poglobljeno načrtovanje in udejanjanje načrtov, pa tudi sodelovanje širše javnosti (Pickard 2008c).

Najvišja instanca na področju varovanja kulturne in naravne dediščine v Črni gori je Ministrstvo za kulturo, ki sprejema smernice ter upravlja in koordinira aktivnosti s področja varovanja dediščine. V njegovem okviru delujeta Sekretar državne komisije UNESCO in Direktorat za kulturno dediščino, ki se deli na Direkcijo za razvoj in spodbujanje dejavnosti na področju kulturne dediščine, Odsek za implementacijo in strategijo ter Odsek za normativno dejavnost, inšpekcijski nadzor ter mednarodno sodelovanje in evropske integracije (medmrežje 13).

Na področju kulturne dediščine je bila veljavna zakonodaja vzpostavljena v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja, tako da je še vedno v ospredju koncept opredelitve in obravnavanja kulturne dediščine iz tistega obdobja. Precej bolj kot na njen trajnostni razvoj se osredotoča na njeno ohranjanje, varovanje in funkcijsko usposabljanje (Pickard 2008c).

Varovanje črnogorske kulturne dediščine urejajo naslednji zakonski akti:

- Zakon o kulturi (2008),
- Zakon o muzejski dejavnosti (Zakon o muzejski dejavnosti 2010),
- Zakon o knjižnični dejavnosti (Zakon o bibliotečki dejavnosti 2010),
- Zakon o arhivski dejavnosti (Zakon o arhivski dejavnosti 2010),
- Zakon o varstvu kulturnih dobrin (Zakon o zaščiti kulturnih dobrin 2010),
- Zakon o spomenikih in spominskih obeležjih (Zakon o spomen – obilježjima 2008) ter
- Zakon o zaščiti naravnega in kulturno-zgodovinskega območja Kotorja (Zakon o zaščiti prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora 2013).

Ministrstvo za kulturo je glavni financer obnove zgodovinskih stavb. Na razporejanje sredstev ima pomemben vpliv ustanove, odgovorne za varovanje dediščine. Po uničujočem potresu leta 1979 so bili v okviru mednarodnega partnerstva vzpostavljeni mehanizmi za obravnavo, odobritev in ocenjevanje predlaganih del. Ti mehanizmi so bili organizirani v obliki misije Unescovih svetovalnih agencij (Pickard 2008a). Nov zakon o kulturni lastnini vključuje določene spodbude v obliki oprostitve davkov za tiste lastnike, zakupnike in deležnike, ki nameravajo vlagati sredstva v projekte obnove dediščine (Pickard 2008c).

Vlada Črne gore je 18. aprila 2008 sprejela sklep o ustanovitvi Nacionalne komisije za sodelovanje z Unescocom. Po oblikovanju nove vlade konec decembra 2010 je nastala potreba po uskladitvi sklepa o ustanavljanju nekaterih vladnih teles. Predhodne izkušnje dela Nacionalne komisije so nakazale potrebo po vključitvi predstavnika civilne družbe in natančnejšo opredelitev izvora proračunskih sredstev

za ta namen. Po opravljenih medsektorskih posvetovanjih so bili vanjo imenovani predstavniki državnih organov, javnih ustanov in civilne družbe, od katerih se pričakuje, da bodo omogočali učinkovito delo, sprejemanje odločitev in njihovo učinkovito izvajanje (medmrežje 10).

Skladno z Unescovo Konvencijo o varovanju svetovne kulturne in naravne dediščine iz leta 1972 (Convention ... 1972) je bil po vključitvi območja Kotorja na Seznam leta 1979 v mestu ustanovljen Občinski zavod za varstvo kulturnih spomenikov. Zaradi razširitve območja varovanja in velike zgoščenosti kulturnih spomenikov na območju Kotorja, Tivata in Hercegnovega, je leta 1992 prerasel v Regionalni zavod za varstvo kulturnih spomenikov, ki pa so ga z vladnim odlokom o reorganizaciji kulturnih ustanov s področja varovanja kulturne dediščine oktobra 2011 ukinili. Namesto njega sta bili vzpostavljeni področni enoti na novo ustanovljenih javnega zavoda Centra za konservacijo in arheologijo Črne gore in Uprave za varovanje kulturnih dobrin. Ob tem je bil ustanovljen tudi Center za podvodno arheologijo. Vse te ustanove zaposlujejo 32 ljudi, kar je več kot pred reorganizacijo (medmrežje 5).

V Kotorju deluje tudi Sekretariat za zaščito naravne in kulturne dediščine občine Kotor, ki skrbi za dediščino na občinski ravni. Njegove glavne pristojnosti so (medmrežje 4):

- izpolnjevanje pogojev, meril in ukrepov, ki zagotavljajo obstanek Kotorja na Seznamu svetovne dediščine,
- izdelava in uresničevanje lokalnega ekološkega načrta,
- priprava programa za zaščito življenjskega okolja na podlagi državnega programa,
- sodelovanje pri izdelavi ekoloških študij, projektov in programov skupaj s pristojnimi ustanovami in nevladnimi organizacijami ter skrb za njihovo udejanjanje,
- sodelovanje v državnih ekoloških programih in organizacija ekoloških programov na območju občine,
- spodbujanje izobraževanja prebivalstva o varovanju življenjskega okolja in njegova organizacija,
- posredovanje podatkov in informacij resornemu ministrstvu z namenom vzpostavitve informacijskega sistema o življenjskem okolju v državi,
- priprava projektov o varovanju življenjskega okolja,
- v okviru pristojnosti lokalne samouprave skrb za varovanje kulturnih spomenikov in v zvezi s tem sodelovanje s pristojnimi lokalnimi in regionalnimi ustanovami, resornim ministrstvom ter mednarodnimi organizacijami,
- sodelovanje pri izdelavi katastra onesnaževalcev,
- opredelitev pogojev za delo na zavarovanih območjih narave,
- vzpostavljanje sodelovanja s podjetji za vodno oskrbo in odvajanje odpadnih voda zaradi izboljšanja vodovodnega in kanalizacijskega sistema v občini,
- sodelovanje pri pripravi programa dela in investicij komunalnega podjetja,
- sodelovanje s podjetjem, pristojnim za odlaganje trdnih odpadkov,
- tehnično sodelovanje s podjetjem, pristojnim za čiščenje,
- sodelovanje pri zagotavljanju potrebnih del na področjih dezinfekcije, dezinfekcije in deratizacije,
- koordiniranje aktivnosti s ciljem vzpostavitve sistema učinkovite rabe energije.

Republiški zavod za varovanje kulturnih spomenikov iz Cetinja je vzpostavil centralni register kulturnih spomenikov na nacionalni ravni, Regionalni zavod za varovanje kulturnih spomenikov iz Kotorja pa register kulturnih spomenikov za občine Kotor, Tivat in Hercegnovi (Pickard 2008b). Za kulturno dediščino elektronska podatkovna baza še ni vzpostavljena. Prav tako še nista zagotovljeni računalniško podprta kartografska obdelava oziroma uporaba tehnologije geografskih informacijskih sistemov (Pickard 2008a in 2008b).

Tudi na področju naravne dediščine leta 2008 še ni bilo mogoče zaznati znakov vzpostavljanja elektronskih baz podatkov, prav tako ni nobenega uradnega digitalnega zemljevida zavarovanih naravnih območij. Do skeniranja prvih topografskih kart ali njihovih delov, ki prikazujejo tovrstna območja, je prišlo šele pred kratkim (Pickard 2008b).

5 Dejavniki, ki ogrožajo dediščino

Dediščina ni dovolj vključena v sistem prostorskega in urbanističnega načrtovanja, pri čemer se jo bolj kot razvojni pojmuje kot omejitveni dejavnik. V praksi se jo je dolgo bolj kot obnavljalo omalovaževalo in celo uničevalo. To je bilo še posebej opazno v tako imenovanih vplivnih območjih (Pickard 2008a).

Neokrnjeno naravno okolje in razmeroma dobre razmere za varovanje dediščine v Republiki Črni gori predstavljajo razvojni potencial za vse vrste turizma, ki je glavna gospodarska panoga v državi. Vendar sta kakovost in preživetje kulturne in naravne dediščine izpostavljeni negativnim vplivom nenadzorovane urbanizacije, razraščanja infrastrukture, industrializacije ter pomanjkanja celovitega in koordiniranega varovanja in načrtovanja. Bolj kot nepremična dediščina je ogrožena premična, ki jo sestavljajo tako verski kot posvetni spomeniki (slikarije, ikone, knjige in podobno) (Pickard 2008a).

Nacionalno poročilo o kulturni politiki opozarja tudi na potrebo po stalnem dodatnem izobraževanju in usposabljanju zaposlenih, še zlasti, ker Črna gora tovrstnega profesionalnega usposabljanja zagotavlja, pa naj gre za arheologijo, etnologijo, antropologijo, umetnostno zgodovino, konservatorstvo, restavratorstvo in podobno. Še posebej pereče je pomanjkanje celostnega pristopa k tej problematiki (Pickard 2008a).

V okviru kulturne politike je pomembna tudi razprava o preobrazbi kulturnih institucij, pa tudi kulture nasploh v razmerah uveljavljanja tržnega gospodarstva. Kot glavni problemi so se izkristalizirali pomanjkljivo sodelovanje znotraj ministrstva, pomanjkanje sredstev na področju kulture in nezadostna zavezanost mednarodnemu sodelovanju (Pickard 2008a).

Kar se tiče stavbne dediščine, imajo odgovorne ustanove za njihovo varovanje izdelane le kratkoročne načrte in programe. Tako ni niti dovolj učinkovitega upravljavskega sistema niti strateškega dokumenta, ki bi opredeljevala koncept državne kulturne politike. Ena od pglavitnih slabosti je pomanjkanje celostnega varovanja tako stavbne dediščine kot kulturne pokrajine in naravnega okolja. Z vidika urbanističnega planiranja in gradnje novih hiš je opazno pomanjkanje usklajenega, povezanega ukrepanja deležnikov (Pickard 2008a).

6 Dobre prakse

Mednarodne organizacije so financirale udejanjanje Unescovega participativnega programa v letih 2002–2003, kar je vključevalo tudi raziskave in revitalizacijo Katorske trdnjave, pri čemer je obnovo dela trdnjave sofinanciralo tudi ameriško veleposlaništvo v takratni državi Srbija in Črna gora (Pickard 2008a).

Regionalni zavod za varovanje kulturnih spomenikov je med drugim skupaj z Zavodom za zaposlovanje in mestno načrtovalsko službo poskrbel za čiščenje Katorske trdnjave. V zadnjem času se črnogorske ustanove vse bolj povezujejo s sorodnimi, izkušenejšimi hrvaškimi ustanovami in si prizadevajo za implementacijo skupnega programa, skupno izobraževanje, prenos znanja in aktivnosti za krepitev ozaveščenosti (medmrežje 5).

Direktorat za kulturno dediščino je julija 2013 organiziral delavnico Trajnostni turizem kot dejavnik razvoja v zgodovinskih mestih, aprila 2013 pa delavnico Vloga kulturne dediščine v kulturnem in gospodarskem okrevanju držav zahodnega Balkana in mednarodno posvetovanje Prostorsko načrtovanje in upravljanje za izboljšanje kulturne dediščine v jugovzhodni Evropi (medmrežje 14).

Mnogi so prepričani, da slikovitim trgov v Kotorju manjka vsebina, ki bi jih oplemenitila, in da naj te vloge ne bi imele samo kavarne. Ena od analiz javnega mnenja v okviru projekta Oživljanje mestnih trgov v balkanskih mestih nakazuje, da imajo domačini v mislih predvsem kulturne prireditve, vzdrževanje higiene in zelene površine (medmrežje 12).

Po mnenju Kotorčanov še najbolj opravlja vlogo socialnega prostora Orožarski trg (*Trg od oružja*), za njim pa Trg sv. Luke, Škaljarski trg (*Škaljarska pijaca*) in Muzejski trg (*Trg od muzeja*). Tretjina

anketirancev je izjavila, da ima globlji osebni odnos do posameznih trgov. Kot najbolj odgovorne za primerno funkcioniranje trgov jih je 56 % izpostavilo lokalne prebivalce, 40 % lokalno oblast, 32 % planerje, le 17 % pa lastnike poslovnih prostorov. Kar 85 % jih je navedlo, da so zanje javne površine starega mestnega jedra srečevališče s prijatelji, 64 % jih tam spremlja javne in kulturne prireditve, 60 % se jih tam sprehaja, 52 % se jih zadržuje po kavarnicah, tam pa tudi nakupujejo, se igrajo ... (medmrežje 12).

Kot glavni ukrep za oživitev tržnega mrtvila večina vprašanih navaja, da bi bilo treba obogatiti ponudbo kulturnih prireditev in tradicionalnih manifestacij, precej pa se jih zavzema tudi za animiranje obiskovalcev. Le 4 % jih meni, da bi bilo treba oživiti stare obrti, še manj pa, da bi bilo treba odpirati trgovince z avtentičnimi izdelki ali pa na trgih organizirati srečanja intelektualcev. Ob tem nekateri izpostavljajo, da so duh starega mestnega jedra uničile veleblagovnice na mestnem obrobju (medmrežje 12).

Na pobudo Ministrstva za kulturo Črne gore in s podporo Nacionalne komisije za sodelovanje z Unescom je v letih 2009–2013 pokroviteljstvo nad mednarodnim kulturnim festivalom Kotor Art prevzel generalni direktor Unesca (medmrežje 11).

Posebna poživitev turističnega utripa so turistične križarke, s katerimi se skokovito povečuje število turističnih obiskovalcev v starem mestnem jedru. Še leta 2007 se je z njimi na 174 krožnih potovanjih pripeljalo 45.653 gostov, leta 2011 pa na 319 potovanjih že kar 187.127, kar pomeni več kot štirikratno rast. Ob tem se zmanjšuje število držav, v katerih so križarke registrirane; največ jih je z Malte in Bahamov (medmrežje 7). Množica gostov sicer lahko ogroža dediščino z večjimi okoljskimi obremenitvami, ki se kažejo v povečani količini smeti, obenem pa se odpirajo možnosti pestrejšje turistične ponudbe in z njo boljši zaslužek. Del zaslužka bi bil lahko namenjen tudi vzdrževanju dediščine, zagotovo pa infrastrukturi, ki bi območje Boka Kotorske še približala radovednim obiskovalcem in s tem povečala njegovo privlačnost.

7 Viri in literatura

- Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. 1972. Medmrežje: <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (27. 1. 2014).
- Kapetanović, A., Rajić, T., Gligorić, B. 2009: Palaces of Boka Kotorska. EXPEDITIO. Kotor. Medmrežje 1: <http://whc.unesco.org/en/list> (24. 8. 2013).
- Medmrežje 2: http://www.unescomontenegro.com/index.php?option=com_content&view=article&id=108&Itemid= (25. 8. 2013).
- Medmrežje 3: <http://whc.unesco.org/en/list/125> (25. 8. 2013).
- Medmrežje 4: http://www.cg.opstinakotor.org/index.php?option=com_content&task=view&id=55&Itemid=78 (25. 8. 2013).
- Medmrežje 5: <http://skalaradio.com/2011/10/04/u-kotoru-nema-vise-regionalnog-zavoda-za-zastitu-spomenika-kulture/> (25. 8. 2013).
- Medmrežje 6: http://www.bokabay.info/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=1&lang=sr (3. 9. 2013).
- Medmrežje 7: <http://www.monstat.org/cg/page.php?id=43&pageid=43> (3. 9. 2013).
- Medmrežje 8: <http://hr.wikipedia.org/wiki/Kotor> (4. 9. 2013).
- Medmrežje 9: <http://sl.wikipedia.org/wiki/Kotor> (4. 9. 2013).
- Medmrežje 10: http://www.unescomontenegro.com/index.php?option=com_content&view=article&id=82&Itemid=124&lang=sr (4. 9. 2013).
- Medmrežje 11: http://www.unescomontenegro.com/index.php?option=com_content&view=article&id=114&Itemid=155&lang=sr (4. 9. 2013).
- Medmrežje 12: <http://www.vijesti.me/vijesti/trgovima-kotoru-fali-sadrzaja-koji-bi-ih-oplemenili-a-da-to-nisu-kafici-clanak-36898> (5. 9. 2013).

Medmrežje 13: <http://www.ministarstvokulture.gov.me/organizacija> (5. 9. 2013).

Medmrežje 14: <http://www.ministarstvokulture.gov.me/rubrike/SektorKB> (5. 9. 2013).

Pickard, R. (ur.) 2008a: Analysis and reform of cultural heritage policies in South-East Europe. European Heritage. Directorate of Culture and Cultural and Natural Heritage Regional Co-operation Division. Svet Evrope. Strasbourg.

Pickard, R. (ur.) 2008b: Integrated Management Tools in South East Europe. Svet Evrope. Strasbourg.

Pickard, R. (ur.) 2008c: Sustainable development strategies in Europe. Svet Evrope. Strasbourg.

Zakon o arhivskoj djelatnosti. 2010. Medmrežje: <http://www.mku.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=92613&rType=2> (6. 8. 2014).

Zakon o bibliotečkoj djelatnosti. 2010. Medmrežje: <http://www.mku.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=92614&rType=2> (6. 8. 2014).

Zakon o kulturi. 2008. Medmrežje: <http://www.mku.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=92616&rType=2> (6. 8. 2014).

Zakon o muzejskoj djelatnosti. 2010. Medmrežje: <http://www.mku.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=92617&rType=2> (6. 8. 2014).

Zakon o spomen – obilježjima. 2008. Medmrežje: <http://www.mku.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=92620&rType=2> (6. 8. 2014).

Zakon o zaštiti kulturnih dobra. 2010. Medmrežje: <http://www.mku.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=92621&rType=2> (6. 8. 2014).

Zakon o zaštiti prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora. Službeni list Crne Gore 56/2013. Podgorica.

Zemljevid načrtovane širitve naravno in kulturno-zgodovinskega območja Kotorja. S posredovanjem Janeza Nareda, 2013.

GAMZIGRAD

Matjaž Geršič

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
matjaz.gersic@zrc-sazu.si

UDK: 913:719(497.11+497.115)

IZVLEČEK

Gamzigrad

Prispevek obravnava spomenike kulturne dediščine na območju Srbije in Kosova, ki so na Unescovem Seznamu, osredotoča pa se na spomenik, imenovan Gamzigrad (Felix Romuliana), ki je bil kot zadnji uvrščen na ta Seznam. Splošnemu pregledu spomenikov, opisu njihovih zgodovinskih vlog ter umetnostnozgodovinskega pomena sledi zapis o upravljanju Gamzigrada in o njegovem turističnem pomenu za širšo regijo. V sklepnem delu opozarjamo na nekatere aktualne probleme, ki zavirajo razvoj in večjo prepoznavnost obravnavanega spomenika kulturne dediščine.

KLJUČNE BESEDE

Gamzigrad, Felix Romuliana, Srbija, Unesco, Kosovo, kulturna dediščina

ABSTRACT

Gamzigrad

This article discusses cultural heritage monuments in Serbia and Kosovo that are on the UNESCO list, and it focuses on the monument named Gamzigrad (Latin Felix Romuliana), which is the most recent Serbian site added to the list. A general overview of the monuments, and a description of their historical roles and historical artistic importance are followed by a description of the management of Gamzigrad and its importance for tourism in the broader region. The article concludes by drawing attention to several current problems that are hindering development and the greater profile of the cultural heritage monument discussed.

KEY WORDS

Gamzigrad, Felix Romuliana, Serbia, UNESCO, Kosovo, cultural heritage

1 Uvod

Število naravnih in kulturnih spomenikov, uvrščenih na Unescov Seznam, je v državah, ki sodelujejo v transnacionalnem programu Jugovzhodna Evropa, zelo različno. Vzroke lahko iščemo v različni površini držav, njihovi umestitvi v različne politične tvorbe v zgodovinskih obdobjih ter razlikah v naravnih razmerah, duhovni tradiciji in še čem.

Če zanemarimo podatek, da Italija v programu sodeluje le z enajstimi regijami, Ukrajina pa s štirimi, in Kosovo obravnavamo kot samostojno enoto zunaj Srbije, lahko ugotovimo, da ima največje število spomenikov Italija, sledi ji Grčija, tretje mesto pa si delita Bolgarija in Avstrija. Če primerjamo gostoto zaščitenih enot svetovne dediščine ugotovimo, da na prvem mestu ostaja Italija, sledita pa ji Slovenija in Črna gora. Srbija je s tremi spomeniki absolutno sredi lestvice, relativno pa na samem repu (medmrežje 1; medmrežje 2).

Za razliko od nekaterih držav, ki se ponašajo tako z naravnimi kot s kulturnimi spomeniki in spomeniki mešanega statusa, so zaenkrat v Srbiji na Unescovem Seznamu le spomeniki kulturne dediščine.

2 Kulturna dediščina Kosova in Srbije na Seznamu Unesca

V začetku 13. stoletja je Kosovo postalo politično, kulturno in versko središče srbskega kraljestva. Obdobje razcveta srednjeveške srbske države na območju današnjega Kosova se je končalo leta 1389, ko je srbski princ Lazar na čelu krščanske vojske izgubil bitko proti Turkom (Bleicken in sodelavci 1976). Območje Kosova je bilo skozi zgodovinska obdobja, ki so sledila bitki na Kosovem polju, deležno številnih sprememb in vojaških spopadov, vendar se je na tem območju iz obdobja med trinajstim in osemnajstim stoletjem ohranilo več pomembnih kulturnih spomenikov, v katerih se zrcalijo duhovno bogastvo ter vplivi bizantinsko-romanskega umetnostnega sloga (Bleicken in sodelavci 1976; medmrežje 3). V okviru Unesca so pod imenom Srednjeveški spomenik na Kosovu umeščeni štirje samostojni verski objekti (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 4).

Leta 2004 so na omenjeni Seznam umestili samostan srbske pravoslavne cerkve Visoki Dečani, ki je bil zgrajen v 14. stoletju. Leta 2006 je bil zaradi grožnje morebitnih napadov albanskih enot umeščen na Seznam ogrožene svetovne dediščine. Samostanu dajejo posebno vrednost renesančne freske iz obdobja zadnje bizantinske dinastije Paleologov ter dragoceni zapisi o življenju v 14. stoletju (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 5). Leta 2006 so na Unescov Seznam uvrstili še tri objekte iz skupine srednjeveških spomenikov na Kosovu. To so cerkev Ljeviške Matere Božje v Prizrenu, samostan Gračanica in samostan patriarhija v Peći (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 4).

Cerkev Ljeviške Matere Božje je posvečena Marijinemu vnebovzetju. Zgrajena je bila na začetku 14. stoletja. V času turške nadoblasti je bila spremenjena v džamijo, leta 1923 pa so odstranili minarete in jo ponovno uredili skladno s pravoslavno tradicijo. Marca 2004 so jo kljub varovanju sil KFOR albanski skrajneži požgali. Kljub temu se je večina dragocenosti ohranila in cerkev je bila leta 2006 dodana na Seznam ogroženih spomenikov svetovne dediščine (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 6).

Tretji zaščiten spomenik je srbski pravoslavni samostan Gračanica, ki je bil zgrajen v 14. stoletju. Bil je središče duhovne in umetniške dejavnosti, v 16. stoletju pa središče metropolitije. Danes velja za nacionalno središče Srbov v albanskem okolju. V njem hranijo zbirko ikon iz 14. stoletja, upravljajo pa ga redovnice, ki se ukvarjajo z ikonopisjem, vezenjem in drugimi dejavnostmi (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 7). Zadnji v okviru srednjeveških spomenikov Kosova je samostan Pečkega patriarhata, ki je bil na Unescov Seznam uvrščen leta 2006 (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 8). Sestavljajo ga štiri cerkve ter mavzolej srbskih patriarhov in nadškofov. V preteklosti je bilo tu duhovno in politično središče Srbov, ki je privabljalo mnoge teologe, umetnike in pisatelje, ki so za seboj pustili znamenita dela. Tu ima svoje temelje tudi današnja Srbska pravoslavna cerkev (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 9).

Gamzigrad

Slika 1: Kulturna dediščina Unesca na območju Srbije in Kosova.

Na območju Republike Srbije so na Unescovem Seznamu svetovne dediščine tri enote. Leta 1979 so nanj umestili ostanke srednjeveškega mesta Stari Ras in samostana Sopočani, leta 1986 samostan Studenica, zadnji spomenik Gamzigrad pa je bil na Seznam uvrščen leta 2007 (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 9).

Zaščiteno območje Starega Rasa je na območju Raške, kjer je bilo v srednjem veku pomembno križišče poti. Na tem območju so številni srednjeveški spomeniki. Na Seznamu so ostanki prve srbske prestolnice Stari Ras, na obrobju tega pa samostan Sopočani, cerkev svetih apostolov Petra in Pavla in samostan Đurđevi stupovi (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 11). Najstarejši med njimi je cerkev apostolov Petra in Pavla iz 8. stoletja. Imenujejo jo tudi Petrova cerkev v Rasu (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 12). Cerkev, ki je z arhitekturnega zornega kota bazilika, je bila zgrajena na temeljih ilirskega grobišča in je primer zgodnje krščanske arhitekture. Ima obliko rotunde in odseva bizantinsko arhitekturo, medtem ko so freske v njeni notranjosti iz 10.–13. stoletja (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 13). Arheologi so med raziskavami našli tudi veliko zlatih predmetov. Po načinu gradnje je cerkev podobna starim gruzijskim in armenskim cerkvam iz 7.–9. stoletja. Zaradi svoje enkratnosti na tem prostoru je tudi na Unescovem Seznamu (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 12). Srbski pravoslavni samostan Đurđevi stupovi datira v 12. stoletje in je posvečen svetemu Juriju. Ustanovil ga je srednjeveški srbski vladar Štefan Nemanja. V arhitekturi samostana se kažejo vplivi tako bizantinskega vzhoda kot romanskega zahoda. Pri gradnji so bile uporabljene mnoge gradbeniške inovacije. Danes je samostan delno obnovljen, del stavb pa na obnovo še čaka (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 14). V 12. stoletje datirajo tudi ostanki Starega Rasa, nekdanje prestolnice Raške, ki je sinonim za srednjeveško Srbijo. Na tem mestu je bila v antiki trdnjava, v pozni antiki pa so zgradili bivalne objekte in baziliko. V srednjem veku je šlo za politično in kulturno središče države. V zgodnjem novem veku je naselje počasi zamrlo, saj so se njegove funkcije preselile v mesto Novi Pazar na dnu doline (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 15). Zadnji zaščiteni objekt v tem sklopu je samostan Sopočani. Leta 1260 ga je zgradil kralj Uroš I. kot grobnico zase in svoje starše (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 13). Samostan je posvečen Sveti Trojici. Edinstvena zgradba v romanskem slogu daje slutiti, da so gradbeniki prišli iz Dalmacije. V samostanu, ki je bil v bitki na Kosovem polju uničen in so ga obnovili na začetku 15. stoletja, hranijo znamenite freske, ki prikazujejo zgodovinske dogodke iz srbske zgodovine (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 16).

Leta 1968 je bil na Unescov Seznam uvrščen največji srbski pravoslavni samostan Studenica, ki ga je konec 12. stoletja ustanovil Štefan Nemanja. Znotraj njega so tri cerkve. Cerkev Device Marije je zasnovana kot bazilika s kupolo, zgrajeno v kombinaciji romanskega in bizantinskega sloga, kar je bil glavni produkt tako imenovane raške arhitekturne šole. Severozahodno je cerkev svetih Joahima in Ane iz 14. stoletja, ki je po ustanovitelju kralju Milutinu imenovana tudi Kraljeva cerkev. Obe cerkvi sta iz marmorja. Zadnja cerkev je znotraj samostanskega kompleksa in je posvečena svetemu Nikolaju. Zgrajena je bila v 12. stoletju. Freske in ostala umetniška dela, ohranjena znotraj samostanskega kompleksa, so vrhunec bizantinske umetnosti na tem območju, kar je eden glavnih razlogov za umestitev samostana na Unescov Seznam (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 17; medmrežje 18).

Leta 2007 je bil na Unescov Seznam uvrščen zadnji srbski spomenik *Felix Romuliana* oziroma Gamzigrad (Kesić Ristić in sodelavci 2011; medmrežje 19).

3 Gamzigrad

Slovansko ime Gamzigrad označuje poznoantično cesarsko palačo, v latinščini imenovano *Felix Romuliana*. Palača stoji v bližini Zaječarja, regionalnega središča v vzhodni Srbiji. To območje je bilo priključeno Rimskemu cesarstvu na začetku 1. stoletja, najprej kot del rimske province Zgornja Mezija (*Moesia Superior*), od leta 272 pa kot del province Priobalna Dacija (*Dacia Ripensis*) (Živić 2003; Kesić Ristić in sodelavci 2011). Palačo je dal zgraditi rimski cesar Gaj Valerij Maksimiljan Galerij (*Gaius Valerius Maxi-*

mianus Galerius) in jo poimenoval po svoji materi Romuli. Graditi so jo začeli po Galerijevi zmagi nad Perziji leta 289 z namenom izgradnje templja, kjer bi častil materino božjo osebnost in obeležja cesarskih uspehov, ter luksuzne vile, kamor bi se cesar naselil po koncu prestolovanja. Po Galerijevi smrti so posamezni objekti v palači dobili druge funkcije in so bili v uporabi vse do prihoda Hunov na začetku 5. stoletja (medmrežje 21; Živić 2003; Kesić Ristić in sodelavci 2011). Po koncu hunskih vpadov so objekte obnovili in kompleks stavb je najprej služil kot cerkveno posestvo, sredi 5. pa do začetka 7. stoletja kot zgodnje bizantinsko naselje, v 11. stoletju pa kot srednjeveško naselje (Živić 2003; Kesić Ristić in sodelavci 2011). V obdobju turških vpadov so se tjakaj v iskanju varnega zavetja zatekali okoličani (medmrežje 21).

Najstarejši opisi in strokovne ocene o arheološkem najdišču datirajo v leto 1835. Razvaline so tudi pozneje obiskovali različni strokovnjaki, pomemben pa je bil obisk avstrijskega arheologa Felixa Kanitza leta 1860 in ponovno leta 1864. V svojih delih je Gamzigrad označil kot enega največjih in najbolje ohranjenih spomenikov rimske arhitekture v Evropi. Do petdesetih let 20. stoletja se najdišču ni namenilo posebne pozornosti, saj so bili mnogi prepričani, da gre zgolj za ostanke vojaškega tabora oziroma bivališče upravnika okoliških rudnikov. Leta 1950 je arheolog Bošković izdelal novo študijo o gamzigradski trdnjavi, ki je nakazala nujnost natančnejših raziskav. Začele so se leta 1953 in dosegle višek v sedemdesetih letih pod vodstvom akademika Srejovića, ki je najbolj zaslužen za svetovno prepoznavnost Gamzigrada (Živić 2003).

Rezultati prvih izkopavanj v letu 1953 so pokazali, da je v okviru arheološkega najdišča več zgradb in palač, kar je ovrglo dotedanje domneve, da je bil Gamzigrad vojaški tabor (medmrežje 21). Najdbe talnih mozaikov in ostankov dveh krščanskih bazilik so znanstvenike napeljale na več idej o nekdanji funkciji Gamzigrada. Leta 1984 je bila glavna uganka rešena. V jugozahodnem delu palače so namreč odkrili velik blok tufa z napisom FELIX ROMULIANA. To odkritje je Gamzigrad umestilo med poznoantične spomenike cesarske arhitekture, kamor spada tudi Dioklecijanova palača v Splitu (Živić 2003,

Slika 2: Del palače Felix Romuliana (Gamzigrad).

3–5). V okviru Galerijeve palače je v celoti ali deloma raziskanih več kot trinajst objektov, med njimi obzidje z vrati, več palač, templjev, spomenikov, mavzolej, termalno kopališče in skladišče za žito. Poleg mavzoleja so leta 1991 našli shrambo za denar, v kateri je bilo več deset zlatnikov iz različnih obdobij rimskega cesarstva. Gradbeni material raziskanih stavb je opeka z vložki lokalnega lomljenega kamna različnih vrst (peščenjak, lapor, apnenec, andezit) (Živić 2003, 7–18).

Zaradi izrednih arheoloških najdb in ostankov je bil Gamzigrad na 31. zasedanju Unescove skupščine v Christchurchu na Novi Zelandiji, junija in julija 2007 pod imenom »Gamzigrad-Romuliana« Palača cesarja Galerija umeščen na Seznam svetovne dediščine (medmrežje 20).

4 Upravljanje s kulturno dediščino na primeru Gamzigrada

Arheološko najdišče Gamzigrad upravlja Narodni muzej Zaječar (medmrežje 22). Na državni ravni arheološka dediščina spada pod okrilje Zavoda za varstvo kulturne dediščine v okviru Ministrstva za kulturo in informiranje. Zavod je pristojen za spremljanje in analiziranje varovanja kulturne dediščine, na podlagi analiz pa tudi za predloge strategij in ukrepov za izboljšanje stanja. Prednostne naloge so uporaba sodobnih standardov na področju zaščite in rabe kulturne dediščine. Med drugim je prednostna naloga digitalizacija kulturne dediščine, zavod pa skrbi tudi za centralni register kulturne dediščine. Vanj dodaja nove spomenike in iz njega briše takšne, ki ne dosegajo določenih standardov. Posebna vloga ima pri prostorskih in urbanističnih načrtih, kjer skrbi za ustrezno zaščito kulturnih dobrin. Nalogi zavoda sta tudi izvajanje mednarodnih konvencij na področju države in skrb za mednarodno sodelovanje pri zaščiti kulturnih spomenikov (medmrežje 23).

Tako kot za upravljanje tudi za trženje Gamzigrada skrbi Narodni muzej Zaječar. Po podatkih za leto 2012 je spomenik obiskalo okrog 30.000 obiskovalcev, od tega dobra desetina tujcev. Gamzigrad

Slika 3: Kdaj bo na tem mestu stal sodoben center za obiskovalce?

je namreč steber turistične ponudbe vzhodne Srbije. Tu organizirajo večino tamkajšnjih dogodkov, festivalov ter ostalih turističnih in kulturnih prireditev (Maksimović 2013). Gamzigrad je tudi najpomembnejša lokacija na tako imenovani »poti rimskih cesarjev«. Gre za turistično pot, katere projekt je za potrebe vlade ter Ministrstva za gospodarstvo in regionalni razvoj izdelala Ekonomska fakulteta v Beogradu. Ob predpostavki, da je bilo na območju zdajšnje Srbije rojenih 17 rimskih cesarjev, projekt predvideva ureditev rimskih spomenikov in njihove okolice na okrog 600 km dolgi poti (medmrežje 24). V okviru projekta v Gamizigradu načrtujejo predvsem izgradnjo centra za obiskovalce, kar spada med prioritete strateške cilje. Glede na prioritete ministrstva za obdobje 2008–2011 je bila že izdelana študija izvedljivosti tega projekta (Maksimović 2013).

V okviru projekta turistične poti načrtujejo tudi izgradnjo osnovne infrastrukture ob spomenikih (parkirišča, prodajalne, sanitarije, dostop za invalide) in nastanitvenih zmogljivosti v rimskem slogu. Turisti bi lahko poskusili rimsko hrano, pili rimsko vino, se vozili z rimskim dvokolesom in se oblekli v rimske toge. V ponudbo bi bile vključene tudi lokalne kulinarne specialitete in izdelki domače obrti. Posebej inovativna ideja predstavitve dediščine je načrtovana laserska projekcija Trajanovega mostu v soteski Džerdap, na mestu, kjer je most v rimskih časih dejansko stal (medmrežje 24).

V primeru Gamzigrada poteka financiranje spomenika na dveh ravneh. Glavni in konstantni vir so proračunska sredstva z računa pristojnega ministrstva. Drugi vir so donacije iz tujine in sredstva iz različnih projektov (Maksimović 2013). V zadnjem desetletju so tujci donirali okrog 400.000 ameriških dolarjev. Večina denarja je pristala na računih lokalnega prebivalstva in podjetij, ki so izvajali izkopavanja rimske palače ter njeno zaščito in ureditev za predstavitve (medmrežje 25).

V načrtu upravljanja Gamzigrada so opredeljeni dolgoročni cilji. Poleg že omenjenega prioritete cilja izgradnje centra za obiskovalce so navedeni nadaljevanje arheoloških izkopavanj in konservatorska dela na izkopanih objektih. Pri upravljanju, izkopavanjih, konservatorstvu in strateškem razvoju spomenika aktivno sodeluje tudi akademska stroka (Maksimović 2013).

5 Sklep

Želja srbskih oblasti je, da bi se že razglašenim spomenikom na Seznamu svetovne dediščine pridružilo še enajst znamenitosti, ki so na seznamu predlogov. Gre za naravne (na primer narodni park Džerdap, narodni park Tara) in kulturne spomenike (na primer Negotinske pivovarne, trdnjava Smederevo) ter spomenike mešanega značaja (na primer zgodovinsko mesto Bač z okolico) (medmrežje 27). Uvrstitev posamezne znamenitosti na Unescov Seznam lahko pomembno prispeva k prepoznavnosti in večjemu številu turistov, vendar umestitev na Seznam sama po sebi še ni dovolj. Potrebne so investicije, ki omogočajo boljšo dostopnost, večjo prepoznavnost in posledično večji turistični obisk. Vendar na zanimanje tujih turistov negativno vplivajo politični položaj na Kosovu ter spori med Albanci in Srbi na srbsko-kosovski meji.

Na primeru Gamzigrada ugotavljamo, da je sodelovanje pri upravljanju spomenika zgledno tako s strani države kot lokalnih oblasti, na različnih ravneh pa je vključeno tudi lokalno prebivalstvo (Maksimović 2013). Trenutna glavna pomanjkljivost, ki se je zavedajo tudi deležniki, je onemogočen dostop z javnim prevozom. Slabe so tudi prometne povezave med glavnim mestom Beogradom in Zaječarjem, izhodišnim mestom za ogled spomenika. Železniška povezava med njima je bila ukinjena leta 2009, objavljeni vozni redi avtobusov pa se ne ujemajo z dejanskim stanjem. Med tretjo uro popoldan in pol tretjo uro jutraj avtobusnih linij proti Beogradu ni. Edina možnost je daljša pot prek Niša (medmrežje 25). Ena od pomanjkljivosti, ki je bila ugotovljena na terenu, je odsotnost Gamzigrada kot ogleda vredne točke v navigacijskem sistemu Garmin.

V Gamizigradu pa kljub več kot 50-letnem obdobju arheoloških izkopavanj še vedno odkrivajo senzacionalne najdbe, kot je na primer odkritje umetniškega dela, marmornatega kipa tračanskega konjenika (medmrežje 26). Takšne najdbe poleg same umestitve na Unescov Seznam zagotovo prispevajo k boljši

prepoznavnosti Gamzigrada kot pomembne prvine turistične ponudbe regije. Ob nekaterih infrastrukturnih izboljšavah (javni prevoz, učinkovitejše oglaševanje) bi se obisk tega in podobnih spomenikov gotovo še povečal. Večji obisk je nedvomno povezan tudi s stalnimi aktivnostmi in dogodki, ki oživljajo lokacije spomenikov, kar je po mnenju arheologa dr. Miomira Korača najboljši način varovanja kulturne dediščine (medmrežje 24).

6 Viri in literatura

- Bleicken, J., Böing, G., Grafenauer, B., Gradišnik, J., Zupan, R. 1976: Svetovna zgodovina od začetkov do danes. Ljubljana.
- Kesić Ristić, S., Pejić, S., Davidov Temerinski, A., Stojković Pavelka, B. 2011: Svetska baština Srbije/World Heritage Serbia. Beograd.
- Maksimović, A., 2013: Narodni muzej Zaječar (osebni vir, 13. 4. 2013).
- Medmrežje 1: <http://whc.unesco.org/en/list> (2. 4. 2013).
- Medmrežje 2: <http://www.cherplan.eu/the-project/partners> (2. 4. 2013).
- Medmrežje 3: <http://whc.unesco.org/en/list/724> (2. 4. 2013).
- Medmrežje 4: <http://www.gamzigrad.com/press.aspx?id=3120&grid=3001&page=1> (2. 4. 2013).
- Medmrežje 5: http://hr.wikipedia.org/wiki/Visoki_De%C4%8Dani (2. 4. 2013).
- Medmrežje 6: http://www.panacomp.net/srbija?mesto=srbija_bogorodica%20ljevska (2. 4. 2013).
- Medmrežje 7: http://hr.wikipedia.org/wiki/Manastir_Gra%C4%8Danica (4. 4. 2013).
- Medmrežje 8: http://hr.wikipedia.org/wiki/Srednjovjekovni_spomenici_na_Kosovu (4. 4. 2013).
- Medmrežje 9: http://sh.wikipedia.org/wiki/Pe%C4%87ka_patrijar%C5%A1ija (4. 4. 2013).
- Medmrežje 10: http://en.wikipedia.org/wiki/World_Heritage_Sites_in_Serbia (5. 4. 2013).
- Medmrežje 11: http://sh.wikipedia.org/wiki/Stari_Ras (5. 4. 2013).
- Medmrežje 12: http://sh.wikipedia.org/wiki/Crkva_svetih_apostola_Petra_i_Pavla_u_Rasu (5. 4. 2013).
- Medmrežje 13: <http://whc.unesco.org/en/list/96> (9. 4. 2013).
- Medmrežje 14: http://en.wikipedia.org/wiki/%C4%90ur%C4%91evi_stupovi (9. 4. 2013).
- Medmrežje 15: http://sh.wikipedia.org/wiki/Stari_Ras (9. 4. 2013).
- Medmrežje 16: <http://hr.wikipedia.org/wiki/Sopo%C4%87ani> (9. 4. 2013).
- Medmrežje 17: <http://whc.unesco.org/en/list/389> (9. 4. 2013).
- Medmrežje 18: http://sh.wikipedia.org/wiki/Manastir_Studenica (9. 4. 2013).
- Medmrežje 19: <http://whc.unesco.org/en/list/1253> (10. 4. 2013).
- Medmrežje 20: <http://hr.wikipedia.org/wiki/Gamzigrad> (10. 4. 2013).
- Medmrežje 21: <http://en.wikipedia.org/wiki/Gamzigrad> (10. 4. 2013).
- Medmrežje 22: <http://www.muzejzajecar.org/> (15. 4. 2013).
- Medmrežje 23: <http://www.kultura.gov.rs/lat/sektor-za-zastitu-kulturnog-nasleda> (15. 4. 2013).
- Medmrežje 24: <http://www.blic.rs/Vesti/Reportaza/170810/Zavicaj-18-rimskih-careva-> (15. 4. 2013).
- Medmrežje 25: <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:402173-Zajecar-Narodni-muzej-najuspesnija-firma> (15. 4. 2013).
- Medmrežje 26: <http://www.gamzigrad.com/press.aspx?id=3121&grid=3001&page=1> (15. 4. 2013).
- Medmrežje 27: http://en.wikipedia.org/wiki/World_Heritage_Sites_in_Serbia (16. 4. 2013).
- Živić, M., 2001: Romuliana, Galerijeva cesarska palača. Zaječar.

KULTURNA DEDIŠČINA PODEŽELSKE POKRAJINE – STAROGRADSKO POLJE (HVAR, HRVAŠKA)

dr. Mateja Breg Valjavec

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
mateja.breg@zrc-sazu.si

UDK: 913:719(497.58)
719:711.3(497.58)

IZVLEČEK

Kulturna dediščina podeželske pokrajine – Starogradsko polje (Hvar, Hrvaška)

Ohranitev zemljiškega katastra Starogradskega polja iz antičnih grških časov (2500 let) je svojevrsten primer dobre prakse. Predstavlja dediščino podeželja, ki je poleg oblike ohranila tudi primarno vlogo – kmetovanje. Zaradi opuščanja tradicionalnega kmetijstva v 20. stoletju ter neustreznega in prepoznega ukrepanja prostorskih načrtovalcev so na to območje prodrle neprimerne dejavnosti (izkoriščanje kamna iz starih zidov za gradbeni material, gradnja stanovanjskih objektov, intenzivno kmetijstvo, letališče, odlaganje odpadkov ...) in tisočletna dediščina je postala ogrožena (samodejno in načrtno rušenje suhih zidov). Od leta 2008 je polje na Seznamu svetovne dediščine Unesca pod upraviteljstvom javne agencije AGER, katere glavna skrb je ohranitev materialne dediščine, tradicionalnega kmetijstva in razvoj kulturnega turizma.

KLJUČNE BESEDE

kulturna dediščina, podeželska pokrajina, zemljiški kataster, tradicionalno kmetijstvo, kulturni turizem, Starogradsko polje, Hvar, Hrvaška.

ABSTRACT

The cultural heritage of the rural landscape: The Stari Grad Plain (Hvar, Croatia)

The preservation of the land cadastre for the Stari Grad Plain from Greek antiquity (2,500 years ago) is a unique best practice example. It represents rural heritage that has preserved not only its form but also its primary role: agriculture. Due to the abandonment of traditional agriculture in the twentieth century and to unsuitable and overdue spatial planning measures, inappropriate activities were carried out in this area (e.g., using stones from old walls as building material, building homes, intensive agriculture, an airport, waste dumps, etc.) and millennia-old heritage became threatened (e.g., the spontaneous and planned destruction of dry stone walls). Since 2008, the plain has been on the UNESCO World Heritage Site list under the administration of the Ager public agency, whose main responsibility is preserving material heritage and traditional agriculture, and developing cultural tourism.

KEY WORDS

cultural heritage, rural landscape, land cadastre, traditional agriculture, cultural tourism, Stari Grad Plain, Hvar, Croatia

1 Uvod

Sodobne raziskave kulturne pokrajine v Evropi se usmerjajo v podeželske pokrajine, za katere velja, da so ena od temeljnih sestavin evropske kulturne identitete (Antrop, Van Eetvelde 2005; Zimmermann 2006; Andlar in sodelavci 2011). Skozi različne postopke obdelave zemljišč so tradicionalno kulturno pokrajino podeželja v stoletjih izoblikovali večinoma kmetje; poljedelci, vinogradniki, oljkarji, sadjarji, pastirji in drugi. V Evropi je pestrost podeželske pokrajine zelo bogata, kar je v veliki meri posledica različnih rab zemljišč skozi dolgo zgodovino, ki so se v pokrajini prekrivale, dopolnjevale in delno uničevale predhodne (Plieninger, Höchtl in Spek 2006). Evropska pokrajinska zgodovina (*landscape history*) loči pet osnovnih razvojnih faz podeželske pokrajine (Vos in Meekees 1999): naravna, prazgodovinska pokrajina (od paleolitika do prihoda Starih Grkov); antična pokrajina (od Starih Grkov do srednjega veka); srednjeveška pokrajina (od zgodnjega srednjega veka do renesanse); tradicionalna kmetijska pokrajina (od renesanse do 19. stoletja, ponekod do danes); in industrijska pokrajina (večinoma od sredine 18. do sredine 20. stoletja, v mnogih krajih do danes).

Podeželje obsega 85 % površine Evrope, kjer živi več kot polovica Evropejcev (Fister 2001). V jugovzhodni Evropi je delež podeželskega prebivalstva še višji saj gre za gospodarsko manj razvito regijo Evrope, ki še ni v celoti vključena v Evropsko skupnost. Zaradi ugodne geografske lege, ugodnega celinskega podnebja na prehodu v mediteransko podnebje in z neposrednim dostopom do morja (Jadransko, Jonsko, Egejsko, Črno morje) se v večjem delu jugovzhodne Evrope razvijata kmetijstvo in turizem. Kmetijska dejavnost je v regiji tradicionalna in ima bogato zgodovino. Prav tako je izjemno bogata tudi kulturna dediščina tega dela jugovzhodne Evrope in je spomenik najrazvitejših civilizacij, kot na primer Grškega in Rimskega imperija, Beneške Republike ter Avstro-Ogrske monarhije. Predstavlja »vročo točko« (*hot spot*) kulturne dediščine na globalni ravni, kar se odraža tudi v turističnem obisku. Ravno zaradi zgodovinsko močnih urbanih središč (Atene, Rim, Benetke, Dubrovnik, Dunaj ...) ter dobrih prometnih in trgovskih povezav med njimi, se je uspešno razvijalo tudi okoliško podeželje.

V svetovni dediščini Unesca se kulturna dediščina podeželja pogosto kategorizira kot kulturna pokrajina (*cultural landscape*). To je še posebej prisotno, kadar gre za pokrajino, ki predstavlja izjemno dediščino z vidika preoblikovanja zemljišč, reliefa, poti (kamniti suhi zidovi, terasirana kulturna pokrajina, vinogradi, vodni kanali, hidromelioracijski sistemi, pašna pokrajina, pastirski zaselki ...). V nekaterih strokah, kot sta arhitektura in arheologija, se uporablja za tovrstno dediščino tudi termin krajinska dediščina. Med svetovno kulturno dediščino se od leta 2008 uvršča tudi tradicionalna kmetijska pokrajina Starogradsko polje na Hvaru (Hrvaška), v načrtu pa je tudi zaščita Primoštenskih vinogradov in Vodnjanskega polja (Andlar in sodelavci 2011). V nadaljevanju prispevka bomo podrobneje predstavili posebnost in izjemnost Starogradskega polja, ki sta privedli do vpisa na Unescov Seznam svetovne dediščine, preteklo in obstoječe varovanje kulturne dediščine ter načrt za bodoče upravljanje. Le-ta je primer dobre prakse ohranjanja ne le materialne dediščine, ampak tudi aktivne osnovne vloge (kmetovanja), kar je izjemna redkost.

2 Dediščina Starogradskega polja

Starogradsko polje je primer svetovne dediščine, ki je s svojo tradicionalno kmetijsko vlogo vpeta v življenje domačinov na otoku Hvaru. V Starogradskem polju se zaradi neprekinjene kmetijske tradicije prekrivajo plasti vseh kultur (od prazgodovine do srednjega veka), ki so v določenem obdobju imele v posesti polje (medmrežje 1).

Danes se za celotno ravninsko območje, ki je prepredeno z antično razmejitvijo med Starim Gradom in Vrbosko, uporablja ime Starogradsko polje, pojavljajo pa se tudi izrazi kot Farsko polje (po tukajšnji antični koloniji imenovani Faros); ime *hora* se uporablja za grško in *ager* za rimsko razdelitev (Gamulin 2011).

Kmetijska vloga obsežne rodovitne pokrajine Starogradskega polja je bila v preteklosti izjemna. Povsem ohranjena je delitev kmetijskih zemljišč (kataster parcel), ki so jo postavili že Stari Grki in predstavlja najbolje ohranjen zemljiški kataster iz antične dobe v Evropi, fizično nespremenjen celih 2400 let do danes. Vse kasnejše zemljiške delitve (rimске, srednjeveške, novodobne) so potekale znotraj osnovnih parcel katastra (hr. *čestica*), pri čemer so uporabljali isti način gradnje suhih zidov. Z vidika ohranjanja svetovne dediščine v ruralni pokrajini so zelo pomembna snovna prvina Starogradskega polja suhi kamniti zidovi, ki razmejujejo posamezne parcele katastra in med njimi zgrajene kamnite hiške imenovane *trim*. Konstrukcije iz kamna brez veziva, tako imenovani »suhi kamen«, pozna človek že od pradavnine (Zupančič 2010). Tehnika gradnje suhih zidov se je uporabljala v številnih predelih po Evropi, kjer je bil na razpolago kamen, za gradnjo preprostih razmejitvenih zidov in tudi za vernakularne stavbne objekte. »... Vernakularna arhitektura je arhitektura, namenjena človeku in njegovim vsakdanjim dejavnostim ...« (Juvanec 2004, 16). Kamnita zatočišča so pastirske, lovske, kmečke hiške na polju ali na pašniku za občasno zaščito pred soncem in vremenskimi vplivi (Zupančič 2010). Poznamo *broch* na Škotskem, *clochan* na Irskem, *Weinbergshäuschen* v Nemčiji, *crot/scele, cabane* v Franciji, *barraca* in *el bombo* v Španiji, *pont de bestira* na Balearih, *pagliaddiu* na Korziki, *pineta* na Sardiniji, *trullo* v Italiji, *mitata* v Grčiji, hiška (Kras/Carso Slovenija/Italija), *kažun* (Istra/Hrvaška), *komarda* (Krk/Hrvaška), *bunja* (Šibenik z otoki/Hrvaška), *trim* (Hvar/ Hrvaška), *vrtujak* (Korčula, Brač ter Konavle pri Dubrovniku/Hrvaška) (Zupančič 2010). Podobno zemljiško parcelacijo kot v Starogradskem polju lahko najdemo v nepopolni in delno ohranjeni obliki na obalah Sredozemskega (Metapontum/Italija) in Črnega morja (Chersonesus/Ukrajina), ki so jih kolonizirali Stari Grki. Pomembno je poudariti, da omenjeni *chori* v Metapontumu in Chersonesusu nista obdržali prvotne vloge in jih je mogoče danes predstaviti le delno, kot arheološki najdišči. Velik del *chore* v Chersonesusu je danes industrijska cona, medtem ko se je chora v Metapontumu spremenila v velik pašnik že v 3. stoletju pred našim štetjem (The Nomination ... 2006). Po drugi strani pa je Starogradsko polje ohranilo izvirno primarno kmetijsko vlogo, prvotne fizične značilnosti in je še danes v primarni/prvotni uporabi.

JERNEJ TIRAN

Slika 1: Razmejitev Stogradskega polja in kmetijska raba parcel.

3 Varovanje dediščine

Arheološko območje Starogradskega polja, ki ga predstavlja grška antična *hora* (polje), je zaščiteno od leta 1993. Od leta 1999 ima območje Starogradskega polja status preventivno zaščitene kulture območja (krajinska dediščina), varovanega z Zakonom za zaščito in ohranjanje kulturnih značilnosti (Uradni list RH 69/99, 151/03, 157/03). Skladno z zahtevami ohranjanja dediščine poteka tudi prostorsko načrtovanje Starogradskega polja, ki je razdeljeno med občini Stari Grad in Jelsa. Ukrepi, ki jih vsebujejo načrtovalski dokumenti, so zavezujoči za lokalno upravo, lastnike nepremičnin na zavarovanem območju ter za vse institucije, ki sodelujejo pri uporabi, zaščiti in upravljanju omenjenih območij. Kakršenkoli poseg znotraj meja zavarovane kulturne dediščine se lahko izvede le s predhodnim soglasjem Zavoda za varstvo Split (The Nomination ... 2006).

Leta 2008 je bilo Starogradsko polje uvrščeno na Unescov Seznam svetovne dediščine (UNESCO 2008) kot izjemna dediščina, ki je preživela 24 stoletij in ob tem ohranila svojo obliko ter tudi vlogo v pridelavi oljk in grozdja. Območje, ki obsega 1377 ha (vplivno območje 6403 ha), je med drugim izjemno po treh izbranih kriterijih izjemnosti, ki so izbrani iz seznama kulturnih (*i* do *vi*) in naravnih (*vii* do *x*) kriterijev. Seznam kriterijev je metodološko in vsebinsko določen s strani Unesca (UNESCO 2005):

Kriterij (*ii*): Sistem zemljiške razdelitve Starogradskega polja, ki datira iz 4. stoletja pred našim štetjem, priča o širjenju grškega geometrijskega modela za razdelitev kmetijskih zemljišč v celotnem Sredozemskem območju.

Kriterij (*iii*): Starogradsko polje je ostalo v neprekinjeni uporabi, kjer se enaki pridelki (oljke, grozdje) proizvajajo že 2400 let. To izkazuje stalnost in sposobnost trajnosti skozi stoletja.

Kriterij (*v*): Kmetijska ravnina Starogradskega polja in njena okolica so primer zelo starodavne tradicionalne poselitve, ki je danes izpostavljena grožnjam sodobnega gospodarskega razvoja, kar se kaže zlasti v upadanju števila prebivalstva na otoškem podeželju in opuščanju tradicionalnih načinov kmetovanja.

4 Opuščanje kmetijstva in nevarnost uničenja dediščine

Ohranitev Starogradskega polja iz antičnih grških časov do danes je svojevrsten primer dobre prakse. Območje je s svojo prvotno kmetijsko vlogo kljubovalo naravnim in antropogenim dejavnikom. Nekoč v celoti obdelano kmetijsko območje (1377 ha) ima danes precej drugačno podobo in vlogo v smislu poljedelstva. Leta 2006 (The Nomination ... 2006) je bilo na polju obdelane le 40 % kmetijske zemlje. Razlogi za to so:

- pomanjkanje prebivalcev, ki bi lahko obdelovali polje,
- domačini ne vidijo priložnosti v kmetijskem obdelovanju,
- lastniki zemljišč niso domačini.

Trenutno stanje je delno posledica opuščanja vinogradništva v začetku 20. stoletja zaradi širjenja vinogradniške bolezni *Phylloxera* (mikroskopsko majhni insekti, podobni ušem) ter delno gospodarske politike v preteklem socialističnem obdobju, ko je bilo kmetijstvo panoga, ki ni imela podpore na državni ravni. Opuščanje vinogradništva je vodilo k postopnemu opuščanju kmetijskih zemljišč in prvemu valu odseljevanja prebivalcev s podeželskih območij (The Nomination ... 2006). Proces deagrariacije se je nadaljeval po 2. svetovni vojni, ko so nastajala socialistična družbena gospodarstva in povzročila višek kmečkih delavcev na podeželju. Slednji predstavljajo drugi val odseljevanja z otoškega podeželja v otoška mesta ali na celino.

Izseljevanje se je ustavilo konec 20. stoletja. Pridelava grozdja in oljk je postala ponovno družbeno in gospodarsko zanimiva, vendar ne na povsem tradicionalen način, ampak z zmerno (manjšo) mehanizacijo. Tak način kmetovanja pa zahteva širše poti, večje parcele in rušenje suhih zidov. Če bi intenzivno kmetijstvo v socialističnem obdobju doživelo svoj popoln razmah, bi se tudi fizična podo-

ba Starogradskega polja bistveno spremenila. Z opuščanjem tradicionalne obdelave zemljišč se je zarastla makija in iglaste rastline, ki so sicer zaščitili polje pred erozijo in zidove pred rušenjem, hkrati pa nenačrtovano in obsežno zaraščanje uničuje arheološke najdbe tik pod površjem (The Nomination ... 2006). Suhi kamniti zidovi se ponekod že samodejno rušijo, a so kljub vsemu dobro ohranjeni. Problem je načrtno uničevanje zidov zaradi pomanjkanja splošne ozaveščenosti o vrednosti spomenika. Pojavlja se na opuščenih parcelah, kjer se kamenje iz mejnih zidov uporablja kot gradbeni material v ali izven polja. To je tudi eden od razlogov, zaradi katerih je bilo treba narediti načrt upravljanja za preprečevanje opustošenja Starogradskega polja. Pri sanaciji tovrstnih poškodb zidov nastopi problem pomanjkanja rokodelskih mojstrov, ki obvladajo to tradicionalno obrt in so seznanjeni s to spretnostjo. Z opuščanjem kmetijske obdelave in v obdobju neučinkovite zaščite območja so nekatere parcele pozidali s črnimi gradnjami. Pojav je bil prisoten v 1960ih vzporedno z razvojem turistične industrije in povečanimi potrebami po počitniških namestitvah.

5 Povezovanje dediščine in kmetijstva v blagovni znamki AGER

V primeru dediščine Starogradskega polja gre za živi spomenik, ki tudi v zdajšnji pokrajini sobiva z domačini in predstavlja del kulturne zgodbe območja. To ne omogoča zgolj trženja dediščine same po sebi, ampak omogoča trženje novih proizvodov (vino, oljčno olje, avtohtona hrana), ki nastajajo na območju polja. Kmetijstvo in kultura sta v primeru polja povsem enakovredna in sta si v medsebojno podporo. Kulturni turizem, s katerim želijo Hvarčani delno nadomestiti in nadgraditi masovni počitniški turizem, temelji na organiziranih in vodenih turističnih ogledih, sonaravnem rekreativnem turizmu (kolesarske poti) in etnoloških dogodkih, vezanih na cikle kmetijske pridelave (trgatev, obiranje oljk, vinska cesta) (The Nomination ... 2006). Povezovanje kulturne dediščine, kmetijstva in turizma kot osnovnih panog Starogradskega polja zahteva interdisciplinarni pristop k upravljanju tako na vertikalni kot na horizontalni ravni. Ministrstvu za kulturo, ki ima zasluge za dozdajšnje uspehe pri zaščiti svetovne dediščine, bodo morala priskočiti na pomoč tudi ostala resorna ministrstva. Za uspešno upravljanje je bila ustanovljena posebna javna Agencija za upravljanje s Starogradskim poljem – Ager d. o. o. in tudi blagovna znamka Ager. Agencija mora nastopiti kot koordinator ter omogočiti finančne spodbude za zagon kmetijstva in turizma ter posledično dviga življenjskega standarda kmetovalcev.

Razvoj kmetijstva na Starogradskem polju naj temelji na znanju domačinov: njihovem poznavanju naravnih razmer (prsti, podnebja, poplav ...), ustnem izročilu (prenosu znanja med generacijami), ohranjanju tradicije in etnološki dediščini (praznovanjih, običajih, gastronomiji) ter na izobraževanju mladih. Mladi naj tradicionalno kmetijstvo, podprto z novimi sodobnimi strokovnimi znanji in tehnologijo, razvijajo v sožitju z naravo in dediščino. Nova znanja in tehnologije bodo nedvomno omogočili kmetovanje z manj delovne sile, ki jo na otoku primanjkuje. Ohranitev tradicionalne pridelave grozdja in oljk znotraj obstoječe zemljiške razdelitve je eden od osnovnih ciljev upravljalvskega načrta (Micro project 2006). Poleg ohranjanja kulturne dediščine in tradicionalnega kmetijstva je pomembno navezovanje na turistično dejavnost. Vsi lastniki ali najemniki zemljišč, ki zemljišč ne bodo obdelovali, bodo morali plačati davek na neobdelana obdelovalna kmetijska zemljišča. Vinarji in oljarji, ki uporabljajo ime blagovne znamke Ager za trženje svojih izdelkov, bodo lahko svoje izdelke prodajali po višji ceni, od njih pa plačevali dajatev agenciji Ager za upravljanje območja. Upravljalvski načrt predvideva, da bo v okviru dosežene 100 % obdelanosti zemljišč večina zemljišč namenjena vinogradom (90 %) in manjši delež oljčnim nasadom (10 %). Hektarski donos v vinogradih je približno 10.500 kg grozdja oziroma približno 7000 kg oljk. Cena litra vina, ki jo je mogoče doseči po certificiranju, je za 20 do 30 % višja od osnovne cene (The Nomination ... 2006).

6 Sklepi

Izhodiščno stanje leta 2008, ob vpisu na Unescov Seznam, se nadaljuje tudi danes, saj je 60 % kmetijske zemlje povsem neobdelane oziroma se zarašča ali kako drugače izgublja kmetijsko vrednost. Razvojno omejevanje kmetijstva po drugi svetovni vojni je večinoma onemogočilo in oslabilo podjetniški duh med kmeti (Potočnik Slavič 2010). Zgodil se je »ruralni prepad« med generacijami, ki so imele ogromno izkušenj in veselja s kmetovanjem, in generacijami, ki so kmetovanje opustile, s tem pa izgubile možnost za prenos znanja in izkušenj predhodnih generacij. Na drugi strani pa je zatiranje kmetijstva v obdobju povojnega socializma onemogočilo razvoj intenzivnega kmetijstva, ki bi lahko uničilo tradicionalno zemljiško razdelitev polja in s tem dediščino Starogradskega polja. Če bi intenzivno kmetijstvo v socialističnem obdobju doživelo svoj popoln razmah, bi se tudi fizična podoba Starogradskega polja bistveno spremenila.

2400 let stara parcelacija Starogradskega polja, kjer prevladujejo majhne parcele, omogoča le tradicionalno kmetijstvo z uporabo prilagojene strojne mehanizacije (manjše naprave) – samo v sožitju z njim se bo tudi ohranila.

Skladno s predvidenim upravljavskim načrtom bo potrebno medresorno povezovanje tudi na ravni ministrstev. Poleg ministrstva, odgovornega za kulturo, je treba vključiti še vsaj ministrstva, odgovorna za kmetijstvo, turizem, prostor in okolje. Pri izobraževanju in ozaveščanju lastnikov ter domačinov ima pomembno vlogo tudi ministrstvo, odgovorno za izobraževanje in šolstvo, ki bo skrbelo, da bodo otroci že v vrtcih in šolah spoznali pomen domače dediščine in kmetijske dejavnosti. Hrvaška je z vstopom v Evropsko skupnost (julij 2013) sprejela evropsko zakonodajo, evropske norme za trajnostno upravljanje z naravnimi viri, kulturno in naravno dediščino ter tudi finančne mehanizme. Za razvoj aktivnosti na Starogradskem polju je v prvi vrsti pomembna skupna kmetijska politika Evropske skupnosti, ki s sistemom subvencij ponuja priložnost tudi hrvaškim kmetovalcem. Skupna kmetijska politika, ki je bila ustvarjena v pomoč kmetovalcem, v svoji vlogi zagotavlja vrsto javnih storitev, najpomembnejša je seveda za okolje kakovostna proizvodnja. Skupna kmetijska politika priznava večnamensko vlogo sodobnih kmetov, ki ne zajema le proizvodnje hrane, temveč tudi varstvo okolja, obogatitev podeželske in kulturne dediščine ter ohranjanje vitalnega kmetijskega sektorja. Predvsem pa želi Evropska skupnost spodbujati politike za razvoj podeželja, ki ohranjajo kakovost in dobrine evropske podeželske pokrajine (naravne vire, biotsko raznovrstnost in kulturno identiteto) (Fischler 2001).

Starogradsko polje je izjemno star spomenik, katerega kulturno izjemnost so spoznali šele nedavno tako v krajevnem (prvi varstveni ukrepi leta 1993) kakor v svetovnem merilu (UNESCO 2008). Glede na njegovo živost v smislu kmetovanja in vpetosti v današnje okolje ima veliko možnosti za razvijanje proizvodnje oljčnega olja, vin, drugih izdelkov iz oljk, olja in grozdja, gojenje in predelavo fig ... pod lastno blagovno znamko Ager.

7 Dobra praksa za jugovzhodno Evropo

Starogradsko polje, nekoč povsem obdelano z vinogradi, oljčniki in ostalim mediteranskim rastlinjem, je do danes na 1300 hektarjev rodovitne ravnine povsem ohranilo 24 stoletij staro katastrsko razdelitev s suhimi kamnitimi zidovi. Z vpisom na Unescov Seznam svetovne dediščine v letu 2008 prihaja v ospredje vloga ohranjanja dediščine. Vendarle pa se upravljavci pod okriljem agencije Ager, odgovorne za upravljanje Starogradskega polja, zavedajo, da je bistveno za ohranjanje dediščine ohranjanje njene prvotne vloge – to je kmetijske proizvodnje. Opuščanje kmetijskih zemljišč je pripeljalo do ogrožanja fizične podobe polja, rušenja suhih zidov, črnih gradenj, divjih odlagališč in podobno ter do naraščajoče težnje po varovanju območja. Starogradsko polje je živa dediščina, ki ima pomembno vlogo ohranjanja kmetijske tradicije. Kot taka je primer dobre prakse za podobna podeželska območja v jugovzhodni Evropi, ki pa vse preveč svojo dediščino ohranjajo le kot »mrtev spomenik«.

8 Viri in literatura

- Andlar, G., Aničić, B., Pereković, P., Rechner Dika, I., Hrdalo, I. 2011: Kulturni krajobraz i legislativa – stanje u Hrvatskoj. *Social Research – Journal for General Social Issues* 3. Zagreb.
- Antrop, M., Van Eetvelde, V. 2005: The Diversity of the European Landscapes as Common Planning Goal. *ALFA SPECTRA Planning Studies. Central European Journal of Architecture and Planning* 9-2. Bratislava.
- Fister, P. 2001: Rural built architecture in Europe. *Naturopa 95 European Rural heritage*. Strasbourg.
- Fischler, F. 2001: The European Union's rural development policy. *Naturopa 95 European Rural heritage*. Strasbourg.
- Gamulin, M. 2011: Četiri antičke limitacijske mreže Farskoga polja na otoku Hvaru / Four Antique Grid Systems in the Pharian Plain on the Island of Hvar. *Prostor* 19. Zagreb.
- Juvanec, B. 2004: Vernakularna arhitektura ali kompleksnost preprostosti. *AR: arhitektura, raziskave* 1. Ljubljana.
- Medmrežje 1: <http://www.stari-grad-faros.hr/trimi-teze-kucice.aspx> (11. 6. 2013).
- Micro project d. o. o. 2006: Management Plan Starogradski Ager. Stari Grad.
- Plieninger, T., Höchtl, F., Spek, T. 2006: Traditional land-use and nature conservation in European rural landscapes. *Environmental science and policy* 9-4. Exeter.
- Potočnik Slavič, I. 2010: Vključevanje kmetov v oskrbne verige: primer dopolnilnih dejavnosti na slovenskih kmetijah. *Dela* 34. Ljubljana.
- The nomination of the Stari grad plain for inscription on the world heritage list 2006. Republic of Croatia, Ministry of Culture, Administration for the Protection of the Cultural Heritage, Conservation Department Split. Split.
- UNESCO 2005: Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. Paris.
- UNESCO 2008 ... WHC-08/32.COM/24 2008: Examination of nomination of natural, mixed and cultural properties to the World Heritage List – Stari Grad Plain (CROATIA). Quebec.
- Vos, W., Meekes, H. 1999: Trends in European cultural landscape development: perspectives for a sustainable future. *Landscape and urban planning* 46. Amsterdam.
- Zimmermann, R. C. 2006: Recording Rural Landscapes and Their Cultural Associations: Some Initial Results and Impressions. *Environmental Science and Policy* 9-4. Exeter.
- Zupančič, D. 2010: Kamen v Mediteranu, Vzhodna obala Jadrana od Italije, Slovenije, Hrvaške do Črne gore. *Arhitektura raziskave* 50. Ljubljana.

NARAVNA IN KULTURNA DEDIŠČINA OHRIDSKE REGIJE

Nina Juvan

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
nina.juvan@zrc-sazu.si

UDK: 913:719(497.7)

IZVLEČEK

Naravna in kulturna dediščina Ohridske regije

Območje makedonskega dela Ohridskega jezera in njegove okolice je od leta 1979 vpisano na Unescov Seznam svetovne dediščine. Da bi ohranili in zaščitili naravne vire in biotsko raznovrstnost, je potrebno učinkovito sodelovanje med Makedonijo in Albanijo. Prispevek obravnava poskus čezmejnega upravljanja z Ohridskim jezerom in njegovim pojezerjem. Makedonija in Albanija sta namreč zaradi vse večje ogroženosti biotske raznovrstnosti tega območja pristopili k Projektu varovanja Ohridskega jezera. Rezultat šestletnega projekta je bil, da sta državi sklenili Sporazum o varovanju in trajnostnem razvoju pojezerja Ohridskega jezera. Sporazum obe državi zavezuje, da storita vse za njegovo ohranitev, saj velja za enega največjih biserov jugovzhodne Evrope.

KLJUČNE BESEDE

Ohrid, Ohridsko jezero, Makedonija, Unesco, naravna dediščina, kulturna dediščina, čezmejno sodelovanje

ABSTRACT

Natural and cultural heritage of the Ohrid region

The region around the Macedonian part of Lake Ohrid and its surroundings was added to the UNESCO World Heritage List in 1979. In order to preserve and protect natural resources and biodiversity, effective cooperation between Macedonia and Albania is necessary. This article examines an attempt at cross-border management of Lake Ohrid and its watershed. Because of the increasing threat to biodiversity in this area, Macedonia and Albania have joined the Lake Ohrid Conservation Project. The result of the six-year project was that the two countries signed the Agreement on Protection and Sustainable Development of Lake Ohrid and Its Watershed. The agreement binds both countries to do all they can to preserve this area because it is one of the greatest treasures of southeast Europe.

KEY WORDS

Ohrid, Lake Ohrid, Macedonia, UNESCO, natural heritage, cultural heritage, cross-border cooperation

1 Uvod

Ohrid leži v jugovzhodni Evropi, v Republiki Makedoniji, v makedonski Jugozahodni statistični regiji, na severovzhodni obali Ohridskega jezera. Unesco je leta 1979 Ohridsko jezero vpisal na Seznam svetovne dediščine pod merili za svetovno naravno dediščino, že naslednje leto pa je varovano območje razširil še na njegovo kulturno in zgodovinsko okolico pod merili za svetovno kulturno dediščino. V Ohridsko regijo poleg Ohridskega jezera spadajo še nekatera območja v okolici: del Nacionalnega parka Galičica (med Ohridom in samostanom Sveti Naum), večji del urbanega naselja v mestih Ohrid in Struga ter še nekatere podeželske pokrajine (Mission to the World Heritage site ... 1998, 3). Obsega 83.350 ha in je eno izmed 29 (od 962) območij, ki so na Unescovem Seznamu vpisane tako pod merili za svetovno kulturno kot naravno dediščino (medmrežje 1).

Ohridsko jezero je mejno jezero, saj si ga delita Makedonija in Albanija. To dejstvo zelo otežuje upravljanje s samim jezerom, saj je na Unescov Seznam svetovne dediščine vpisan le makedonski del, ki predstavlja dve tretjini jezera. Pojezerje Ohridskega jezera pa poleg Ohridskega jezera obsega tudi Veliko in Malo Prespansko jezero ter pogorje Galičica. Celotno pojezerje se tako razteza preko Makedonije, Albanije in Grčije ter obsega 3921 km² površine (Report ... 2004, 3).

Zaradi visoke biotske raznovrstnosti in unikatne kulturne dediščine imata jezero in njegova okolica velik lokalni in mednarodni pomen. Kar 70 % rastlinskih in živalskih vrst jezera je endemičnih ali pa spadajo med relikte (Watzin 2003, 1), samo mesto Ohrid pa je eno najstarejših človeških naselij v Evropi (medmrežje 2).

Največja grožnja za jezero izhaja iz nenadnega porasta prebivalstva po drugi svetovni vojni, saj se je to povečalo vsaj za petkrat. Zdaj v pojezerju stalno živi okoli 200.000 ljudi, k temu pa je treba prišteti še številne turiste med poletno sezono. Porast prebivalstva in razvoj območja vplivata na številne negativne načine (Watzin 2003, 1–3):

- ribolov postaja vse intenzivnejši, kar negativno vpliva na ribjo populacijo,
- izginja habitat trstičja, ki daje zavetje številnim živalskim vrstam,
- z odpadnimi vodami, ki so polne fosfatov, se onesnažuje jezero.

Seštevek teh groženj je Albanijo in Makedonijo spodbudil k sodelovanju in leta 1996 podpisali sporazum o Projektu varovanja Ohridskega jezera (*The Lake Ohrid Conservation Project*), ki ga je finančno podprla Svetovna Banka. Posledica šestletnega projekta (1998–2004) je bil podpis bilateralnega sporazuma o varovanju in trajnostnem razvoju pojezerja Ohridskega jezera, ki sta ga junija 2004 podpisala predsednika obeh vlad. Naslednje leto sta sporazum ratificirala parlamenta obeh držav (medmrežje 3; medmrežje 4; Watzin 2003, 2).

2 Naravna dediščina

O starosti Ohridskega jezera si raziskovalci niso enotni. V literaturi zasledimo zelo različne podatke: da se je jezero oblikovalo pred 4 do 10 milijoni leti (Spirkovski, Avramovski in Kondzoman 2001, 237); da je nastalo v poznem terciarju pred 3,5 do 4 milijoni let (medmrežje 2) oziroma da je nastalo pred 2 do 3 milijoni let (Avramovski in sodelavci 2005, 321). Ne glede na čas nastanka pa se raziskovalci strinjajo, da je nastalo s tektonskimi premiki in predstavlja eno najstarejših jezer v Evropi.

Jezero leži na krasu, na nadmorski višini 695 metrov in je 31 kilometrov dolgo ter 14,5 kilometra široko. Povprečna globina jezera je 164 metrov, najnižja točka je na globini 289 metrov. Površina jezera meri 358 km², od tega jih je 229,9 km² v Makedoniji, ostalo pa v Albaniji. Skoraj polovica vode v jezero priteče iz Prespanskih jezer, ki ležita na drugi strani pogorja Galičica vzhodno od Ohridskega jezera (medmrežje 2). Voda v jezero prihaja prek izvirov na južni strani jezera pri Svetem Naumu, Drilonu in Tušemištu. Ostala voda v jezero priteče iz gorskih rek, na primer rek Cerava in Koselska. Iz jezera voda odteka v reko Črni Drim pri kraju Struga, od koder se prek drugih voda

ALEKSANDER MARINŠEK

Slika 1: Na Ohridskem in Prespanskih jezerih gnezdi dalmatinski pelikan (*Pelecanus crispus*).

ANDREJ PAUŠIČ

Slika 2: V Nacionalnem parku Galičica raste endemična rastlina mayerjeva mačja meta (*Nepeta ernesti-mayeri*).

izliva v Jadransko morje (Watzin 2003, 3). Celotna količina vode v jezeru se zamenja v 60 do 70 letih (medmrežje 2).

Podnebje na območju Ohridskega jezera je celinsko s sredozemskimi vplivi, nanj pa vplivajo tudi okoliške gore ter samo Ohridsko in bližnje Veliko Prespansko jezero. Povprečna poletna temperatura je 19,6 °C, maksimalna je 34,4 °C, pozimi temperatura v povprečju pade na 2,7 °C, minimalna temperatura pa je -17,2 °C. Na leto povprečno pade 759 mm dežja, največ padavin je v zimskem času. Temperatura vode v jezeru se giblje od 6 °C (celo leto, pod globino 150 m) do 24–27,5 °C (poleti na površini) (Albrecht in Wilke 2008; medmrežje 2).

Jezero je k sreči še vedno oligotrofno (revno s hranili in bogato s kisikom), čeprav v zadnjih desetletjih poteka proces evtrofikacije (povečevanje količine biomase v vodi zaradi povečane koncentracije anorganskih hranil) (Matzinger in sodelavci 2007, 338; medmrežje 2). Zaradi visoke starosti jezera ter njegove lege med hribi in gorami so se v in ob njem razvile edinstvene rastlinske in živalske vrste (Avramoski in sodelavci 2005, 321).

V jezeru je bilo do sedaj prepoznanih približno 1200 avtohtonih živalskih in rastlinskih vrst. Nekatere so bile slabo, mnoge pa sploh še niso bile preučene. Vsaj 212 vrst v jezeru in njegovi oklici je endemičnih, od tega 182 živalskih vrst. Lep primer je okrogla spužva (*Ochridospongia rotunda*), ki jo najdemo samo v Ohridskem jezeru. Stopnja endemičnosti je 36 % za vse vrste in 34 % samo za živalski svet (Albrecht in Wilke 2008, 103). Med vrstami polžev je stopnja endemičnosti kar 90 %, med parazitskimi mikroorganizmi 88 %, 71 % pri ploskih črvih, 66 % pri malih rakah in 60 % pri ribah (medmrežje 2). Tako je kar 10 od vseh 17 ribjih vrst endemičnih (Avramoski in sodelavci 2005, 321). Ena izmed njih je tudi znamenita ohridska postrv (*Salmo letnica*) (Watzin 2003, 1).

Številne živalske in rastlinske vrste so se zaradi posebnih naravnih okoliščin ohranile celo iz terciarja, zato je jezero pogosto poimenovano kot muzej živih fosilov (Mission ... 1998, 4).

V obalnih mokriščih, ki spadajo v Ramsarsko območje, gnezdi tisoče ptic, med njimi dalmatinski pelikan (*Pelecanus crispus*) (slika 1), veliki beli pelikan (*Pelecanus onocrotalus*) in čopasta črnica (*Aythya fuligula*). Opazimo lahko tudi veliko število ujed, na primer cesarskega orla (*Aquila heliaca*), beloglavega jastreba (*Gyps fulvus*) in postovko (*Falco naumanni*) (medmrežje 2).

V Nacionalnem parku Galičica najdemo več kot 1500 rastlinskih vrst, med njimi je veliko število reliktnih in vsaj 11 endemičnih (na primer *Nepeta ernesti-mayeri* – slika 2, *Centaurea soskae*, *Sempervivum galicum*) ter nekaj 100 zdravilnih vrst (medmrežje 2).

3 Kulturna dediščina

Ob Ohridskem jezeru se nahaja preko 250 arheoloških najdišč. Nekatera izmed njih pričajo o tem, da je bilo območje naseljeno že v času neolitika. Dokazi o tamkajšnji kulturni dediščini so stari več kot 5000 let (medmrežje 1). Antično ime za mesto Ohrid je Lychnidos. Najstarejša omemba tega imena je navedena na kamnu, na katerem je napisano poročilo o zavzetju mesta, ki ga je leta 353 pr. n. št. osvojil kralj Filip II. Makedonski (Report ... 2004, 3). Ime Ohrid se prvič omenja leta 879, 12 let po bolgarskem zavzetju mesta (medmrežje 5).

V Ohridu je najstarejši slovanski samostan Sveti Panteljmon ter zbirka preko 800 ikon iz 11. do 14. stoletja, ki so naslikane v bizantinskem slogu. Ta zbirka se v svetovnem merilu uvršča takoj za zbirko ikon v Tretjakovski galeriji v Moskvi, ki velja za največji center ruske umetnosti na svetu (medmrežje 2).

Ena od ohridskih legend razkriva, da se je v tem mestu rodila slovanska literatura in kultura. V mestu sta namreč na prehodu iz 9. v 10. stoletje delovala Sveti Klement, ki je tudi zavetnik mesta Ohrid, ter Sveti Naum. Z literarnimi deli sta odločilno vplivala na razvoj slovanskih jezikov in na postavitve temeljev za vzpostavitev Klementove slovanske Univerze. Na stebrih preddverja v samostanu Sveti Naum sta dva zapisa, ki predstavljata pomembna dokaza, da se je razvoj glagolice in cirilice začel prav na območju Ohrida (medmrežje 2).

ANDREJ PAUŠIČ

Slika 3: Cerkev Svetega Janeza Evangelista stoji na pečini visoko nad Ohridskim jezerom.

Drugi pomembni spomeniki Ohrida so (medmrežje 1):

- katedrala Svete Sofije, ki je bila zgrajena na temeljih starejše krščanske bazilike ter bila obnovljena v času ohridskega nadškofa Leona (1037–1056),
- Samuelova trdnjava s srednjeveškimi nasipi iz 11. stoletja,
- 2000 let staro antično gledališče ter cerkev Svetega Janeza Evangelista (slika 3) v bližini ribiškega naselja Kaneo (ta cerkev iz 13. stoletja, ki stoji na pečini visoko nad Ohridskim jezerom, je ena izmed največjih turističnih znamenitosti).

Arhitektura mesta s starimi ulicami, zgradbami in trgi predstavlja eno najbolj celovito ohranjenih srednjeveških urbanih naselij v tem delu Evrope (medmrežje 2). Zato je ohranitev starega mestnega jedra zelo pomembno v krajevnem kot tudi svetovnem merilu.

4 Viri ogrožanja

Biotska raznovrstnost pojezerja Ohridskega jezera je zaradi hitro naraščajočega okoliškega prebivalstva vse bolj ogrožena. Na tem območju se je prebivalstvo od druge svetovne vojne povečalo za vsaj petkrat in zdaj tu živi približno 200.000 ljudi, od tega v Makedoniji približno 106.000, v Albaniji približno 61.000 in v Grčiji približno 26.000 (Report ... 2004, 5). Večina prebivalcev živi v večjih mestih Ohrid, Struga in Resen v Makedoniji ter Pogradec v Albaniji (Watzin 2003, 5).

Zaradi onesnaženja je najbolj prizadeto obalno območje jezera, zlasti na albanski strani ob mestu Pogradec. Do onesnaževanja jezera prihaja zaradi nedokončanega komunalnega omrežja. Okoli 30 % vseh odpadnih voda, ki jih zbere albansko mesto Pogradec, se izlije v jezero. Velik onesnaževalec je tudi

kmetijstvo. Večji del kmetijskih površin se namaka, odvečna voda, ki je onesnažena zaradi gnojenja in uporabe pesticidov, pa odteka nazaj v jezero. Dodatni problem je škropljenje z zelo strupenimi pesticidi. K onesnaženju prispeva tudi industrija, zlasti na albanski strani, saj tamkajšnje tovarne brez čiščenja spuščajo v jezero odpadne vode. V jezeru in okoliških rekah se nabira velika količina težkih kovin in trdnih odpadkov iz gospodinjstev in industrije. Okolje onesnažuje tudi turizem, saj ni ustrezne komunalne infrastrukture (na primer rednega odvažanja smeti). Vir vseh težav je nizek gospodarski standard tega območja. Nezaposlenost ves časa narašča, posledica pa je tudi nizka stopnja naravovarstvene ozaveščenosti (Watzin 2003, 5–7).

Zaradi onesnaževanja so že ogrožene nekatere endemične živalske in rastlinske vrste. Glavni razlog za spremembe rastlinstva in živalstva v jezeru je proces eutrofikacije, ki je posledica prekomernega vnosa anorganskih snovi (na primer nitratov in fosfatov) v vodo. Nekateri raziskovalci (Matzinger in sodelavci 2007, 338 in 351) pa menijo, da bi lahko bil proces eutrofikacije tudi posledica globalnega segrevanja.

Tudi trstičje (slika 4), ki nudi zavetje različnim živalskim vrstam, se zelo redči. Izginjanje trstičja je posledica poseljevanja jezerskega obrežnega pasu. Če so včasih prebivalci trstičje uporabljali predvsem za gradnjo hiš, ga danes posekajo predvsem zaradi boljšega razgleda. Zaradi tega so v Makedoniji med letoma 1973 in 1996 sprejeli več zakonov, ki prepovedujejo uničevanje trstičja, v Albaniji pa takšnih zakonov še ni (Avramoski in sodelavci 2005, 328).

Veliko škodo za tamkajšnji ekosistem predstavlja tudi prekomerni ribolov ohridske postrvi (*Salmo letnica*) in ohridske belvice (*Salmo ohridano*). V Albaniji še vedno ni vzpostavljen nadzor nad ribolovom, v Makedoniji pa kljub nadzoru še niso dovolj uspešni pri odpravljanju nezakonitega ribolova. Ohridsko postrv vse bolj ogroža tudi naselitev tujerodnih vrst kot je na primer zlate postrvi (*Oncorhynchus mykiss ssp. aguabonita*) (Kostoski in sodelavci 2010, 4007).

Slika 4: Trstičje ob Prespanskem jezeru.

Največja potencialna nevarnost, ki grozi prebivalstvu ob jezeru, so bakterijske in virusne bolezni, do katerih bi lahko prišlo zaradi odtekanja kanalizacijskih odpadkov v jezero. Predvsem na albanski strani jezera pri mestu Pogradec je onesnaževanje z odpadnimi vodami največje (Avramoski in sodelavci 2005, 327). Izbruh bolezni ob jezeru pa bi zagotovo zelo negativno vplival na razvoj turizma.

5 Upravljanje

Velik korak k nacionalni in mednarodni prepoznavnosti Ohridskega jezera kot naravnega zaklada je bila Unescova razglasitev Ohridskega jezera ter njegove okolice za naravno in kulturno dediščino svetovnega pomena v letih 1979 in 1980 (Kostoski in sodelavci 2010, 4009). Zdaj zaščiteno območje obsega 83.500 ha (medmrežje 1). Obstajajo načrti za zaščito celotnega območja pojezerja Ohridskega jezera (Faloutsos in sodelavci, povzeto po Kostoski in sodelavci 2010, 4009), torej tudi albanskega dela Ohridskega jezera ter območja okoli Prespanskih jezer.

V bližini Ohridskega jezera je Makedonija leta 1956 razglasila Nacionalni park Galičica, ki meri 25.000 ha. Park je razdeljen na tri dele: na strogo zaščiteno, turistično rekreacijsko in komercialno območje. Strogo zaščiteni so tudi obalni klifi in skalovje med krajema Gradište in Lubanište ter vodni viri pri samostanu Sveti Naum. Samo Ohridsko jezero pa trenutno še ni del nacionalnega parka. Na varovanje Ohridskega jezera je pomembno vplivala tudi ustanovitev čezmejnega Prespanskega parka. Razglasili so ga leta 2000 v kraju Aghios Germanos v Grčiji, obsega pa obe Prespanski jezери, ki sta hidrološko povezani z Ohridskim jezerom (Kostoski in sodelavci 2010, 4009).

Do prvega sodelovanja med Albanijo in Makedonijo je na zakonski ravni upravljanja s čezmejnimi vodami prišlo leta 1956, ko sta Jugoslavija in Albanija ustanovili 12 člansko komisijo za upravljanje

ALEKSANDER MARINŠEK

Slika 5: Ribolov postaja vse intenzivnejši, kar negativno vpliva na ribjo populacijo.

z vodami. Glavna naloga komisije, ki se je sestajala enkrat letno, je bila predlaganje sprememb zakonodaje na področju tehnologije, varovanja in nadzora ribištva. Vzporedno pa naj bi skrbeli za biološke meritve, ki bi pripomogle k izboljšanju ribolova. Komisija je ustanovila tudi več podkomisij, med katerimi se je ena ukvarjala z varovanjem Ohridskega jezera. V 90. letih 20. stoletja, ko se je Makedonija osamosvojila ter tako kot Albanija prešla iz socialistične v kapitalistično družbeno ureditev, je delovne te komisije in njenih podkomisij v praksi zamrlo (Spirkovski in sodelavci 2001, 240).

Pri razvoju čezmejnega sodelovanja med Makedonijo in Albanijo so imele pomembno vlogo mednarodne organizacije, kot so Svetovna banka ter nemška in švicarska vlada. Zaradi njihove aktivne vloge sta vladi Makedonije in Albanije leta 1996 podpisali Memorandum o Projektu varovanja Ohridskega jezera (*The Memorandum of Understanding for the Lake Ohrid Conservation Project*) in ustanovili Upravo Ohridskega jezera (*The Lake Ohrid Management Board*), ki jo je sestavljalo 12 članov, 6 iz vsake države (Avramovski 2004, 1), in je bila odgovorna za pripravo predpisov ter pooblaščen za odobritev projektov. Uprava je imela omejena pooblastila, predstavniki obeh držav pa so se kar naprej menjavali. Zaradi nerednih sestankov predstavniki niso razumeli kompleksnosti problematike območja jezera in so zato težko sprejemali pomembne odločitve. To je pripeljalo do želje, da bi ustanovili bolj strukturirano upravo, ki bi vključevala visoke predstavnike z večjimi pooblastili iz vseh pomembnih interesnih skupin (Ali in Watzin 2011, 7–8).

Leta 1998 sta Makedonija in Albanija pristopili k Projektu varovanja Ohridskega jezera, ki ga je financirala Svetovna banka (medmrežje 3). Že od samega začetka je bil eden glavnih ciljev projekta vzpostavitev primerne zakonskega okvira za boljše upravljanje z Ohridskim jezerom in njegovim pojezerjem. Tako je leta 2000 s sodelovanjem pristojnih ministrstev obeh držav nastal prvi osnutek Sporazuma o varovanju in trajnostnem razvoju Ohridskega jezera in njegovega pojezerja. V njem so zapisali, da je Ohridsko jezero in njegovo pojezerje enoten ekosistem, s katerim se mora upravljati enotno in v skladu s trajnostnim razvojem (Report ... 2004, 12).

Štiri leta kasneje je na podlagi tega osnutka nastal Sporazum o varovanju in trajnostnem razvoju Ohridskega jezera in njegovega pojezerja (*The Agreement for the Protection and Sustainable Development of Lake Ohrid and its Watershed*). Leta 2005 sta sporazum ratificirala še oba parlamenta ter ustanovila dvostranski Komite pojezerja Ohridskega jezera (*The Bilateral Lake Ohrid Watershed Committee*), v katerega so vključili Koordinacijski komite Prespanskega parka (*The Prespa Park Coordinating Committee*) in ostale podkomiteje. Komite ima status meddržavnega organa in ima vse pristojnosti za krepitev odnosov vseh vpletenih strani. Organ, ki usmerja omenjeni Komite, se imenuje Sekretariat (*Secretariat*), ki tudi koordinira aktivnosti in pripravlja dnevne rede Komiteja. Sporazum obe državi zavezuje, da posamezno ali v sodelovanju izvajata vse potrebne ukrepe za (medmrežje 6):

- preprečitev, nadzorovanje in zmanjšanje onesnaževanja voda v pojezerju,
- zaščito tal pred erozijo, izčrpavanjem in onesnaženjem,
- ohranitev biotske raznovrstnosti z zaščito endemičnih, redkih, prizadetih ali ranljivih rastlinskih in živalskih vrst,
- preprečitev vnosa in gojenja tujerodnih živalskih in rastlinskih vrst,
- zagotovitev trajnostne uporabe naravnih virov pojezerja,
- preprečevanje vsakršne škode na kulturnih vrednotah in naravnih pokrajinah,
- zaščito in nadzor gospodarskih dejavnosti, ki negativno vplivajo oziroma bi lahko vplivale na pojezerje Ohridskega jezera.

V Sporazumu o varovanju in trajnostnem razvoju Ohridskega jezera in njegovega pojezerja je bila določena tudi ustanovitev Čezmejnega biosfernega rezervata pojezerja Ohridskega jezera znotraj Unescovega programa Človek in biosfera. Oktobra 2012 so albanski in makedonski minister za okolje, župani občin v pojezerju ter direktorja Nacionalnih parkov podpisali Izjavo o zavezi za ustanovitev čezmejnega rezervata (*The Declaration of commitment for the creation of a Transboundary Biosphere Reserve Ohrid-Prespa Watershed under the Unesco »Man and Biosphere« Programme*). Podpisana izjava in podpora Unesca je omogočila nadaljnje pobude in začetek postopka nominacije za ustanovitev rezervata (medmrežje 7; medmrežje 8).

6 Sklep

Projekt varovanja Ohridskega jezera in njegovega pojezerja je prvi projekt čezmejnega upravljanja z vodami v jugovzhodni Evropi. Ljudem v pojezerju Ohrida je prinesel veliko sprememb. Z njim so se zmanjšale obmejne napetosti, ne le na administrativni ravni temveč tudi v zavesti ljudi. Projekt je spodbudil ekonomsko in družbeno integracijo, saj se je po njegovem zaključku pretok ljudi in dobrin med državama zelo povečal (medmrežje 6).

Ta projekt je bil prepoznan kot zelo uspešen tudi na mednarodni konferenci (*International Conference on Sustainable Development for Lasting Peace: Shared Waters, Shared Future, Shared Knowledge*) maja 2003 v Grčiji, v času, ko je le-ta predsedovala Evropski uniji. V Atensko deklaracijo, ki so jo sprejeli na konferenci, so zapisali, da je Projekt varovanja Ohridskega jezera zgled kako skupna dejavnost na krajevni ravni lahko pomembno vpliva na trdnejše sodelovanje med državama (medmrežje 6).

Čeprav je bil projekt zelo uspešen, pa Makedonijo in Albanijo čaka še veliko izzivov, da bosta ohranili enega največjih biserov jugovzhodne Evrope. Problem nenadzorovanega ribolova ter ponovna preusmeritev reke Sateske v reko Črni Drim ostajata nerešena. Sateska je bila leta 1962 iz Črnega Drima preusmerjena v Ohridsko jezero, ker so želeli zvišati nivo jezera za načrtovano hidroelektrarno. Od takrat je reka Sateska glavni vir antropogenih hranil in sedimentov, ki povzročajo proces evtrofikacije jezera (Kostoski in sodelavci 2010).

Med največjimi izzivi bo spodbujanje turizma, ki bi izboljšal življenjski standard ljudi v pojezerju Ohridskega jezera, saj se obe državi spopadata z velikimi gospodarskimi težavami. Načrtovanje razvoja turizma mora iti nujno v smeri trajnostnega razvoja in ohranitve narave, saj bi v nasprotnem primeru prišlo do še večjega pritiska na okolje. Če bi se zmanjšala biotska raznovrstnost ali bi voda v jezeru postala preveč onesnažena, bi območje izgubilo svoj privlačen videz in tako postalo nezanimivo za turiste. S tem bi se zmanjšali dohodki od turizma, posledično pa tudi možnosti za obnovo samostanov, cerkva in drugih kulturnih spomenikov.

7 Viri in literatura

- Albrecht, C., Wilke, T. 2008: Ancient Lake Ohrid: biodiversity and evolution. *Hydrobiologia* 615. Dordrecht.
- Ali, S. H., Watzin, M. C. 2011: Science and Spatial Security: Peace-building Through Environmental Conservation in Southeastern Europe. Medmrežje: <http://www.uvm.edu/ieds/sites/default/files/BalkansIEDS.pdf> (27. 9. 2013).
- Avramoski, O. 2004: The Politics of Watershed Management in the Ohrid and Prespa Region (Albania, Greece and Macedonia). Medmrežje: http://www.academia.edu/4389439/The_Politics_Of_Watershed_Management_In_The_Ohrid_And_Prespa_Region_Albania_Greece_And_Macedonia (27. 9. 2013).
- Avramoski, O., Kycyku, S., Naumoski, T., Panovski, D., Puka, V., Selfo, L., Watzin, M. 2005: Lake Ohrid, Experience and lessons learned brief. Medmrežje: <http://projects.csg.uwaterloo.ca/inweh/display.php?ID=4761> (29. 4. 2013).
- Kostoski, G., Albrecht, C., Trajanovski, S., Wilke, T. 2010: A freshwater biodiversity hotspot under pressure – assessing threats and identifying conservation needs for ancient Lake Ohrid. *Biogeosciences* 7. Katlenburg-Lindau.
- Matzinger, A., Schmid, M., Veljanoska-Sarafiloska, E., Patceva, S., Guseska, D., Wagner, B., Müller, B., Sturm, M., Wüest, A. 2007: Eutrophication of ancient Lake Ohrid: Global warming amplifies detrimental effects of increased nutrient inputs. *Limnology & oceanography* 52-1. Woods Hole. Medmrežje 1: <http://whc.unesco.org/en/list/99> (29. 4. 2013).
- Medmrežje 2: http://www.unep-wcmc.org/world-heritage-information-sheets_271.html (29. 4. 2013).

- Medmrežje 3: <http://www.worldbank.org/projects/P042042/lake-ohrid-conservation-gef-project-albaniafyr-macedonia?lang=en> (29. 4. 2013).
- Medmrežje 4: <http://www.eea.europa.eu/soer/countries/mk/national-and-regional-story-macedonia> (29. 4. 2013).
- Medmrežje 5: <http://www.worldheritagesite.org/sites/ohrid.html> (29. 4. 2013).
- Medmrežje 6: <http://www.eea.europa.eu/soer/countries/mk/national-and-regional-story-macedonia> (29. 4. 2013).
- Medmrežje 7: <http://makedonium.net/?p=832&lang=en> (27. 9. 2013).
- Medmrežje 8: <http://makedonium.net/?p=520&lang=en> (27. 9. 2013).
- Mission to the World Heritage site, Ohrid Region with its Cultural and Natural Historical Aspect and its Natural Environment. 1998. UNESCO, Pariz.
- Report about the Lake Ohrid watershed region 2004. Medmrežje: http://portal.unesco.org/en/files/24220/11032790451ohrid_prespa_report_august_2004.pdf/ohrid+prespa+report+august+2004.pdf (29. 4. 2013).
- Spirkovski, Z., Avramovski, O., Kondzoman, A. 2001: Watershed management in the Lake Ohrid region of Albania and Macedonia. Lakes & Reservoirs: Research and Management 6. Carlton.
- Watzin, M. C. 2003: Lake Ohrid and its Watershed: Our Lake, Our Future. A State of the Environment Report. Medmrežje: <http://www.worldlakes.org/uploads/State%20of%20Env.%20Report%20Mar03.pdf> (29. 4. 2013).

MOST MEHMED PAŠE SOKOLOVIĆA IN TURIZEM

Primož Gašperič

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
primoz.gasperic@zrc-sazu.si

UDK: 913:719(497.6)
719:338.48(497.6)

IZVLEČEK

Most Mehmed paše Sokolovića in turizem

V zgodovini je bila ureditev prometnih povezav temelj za širjenje vojaškega, političnega, družbenega in gospodarskega vpliva. Mostovi kot posebnost cestnega omrežja, ki povezujejo dva nepovezana dela v naravi, so imeli poseben pomen zaradi težavnih načrtovanj in stroškov gradnje. Nekateri od njih, kot na primer most Mehmed paše Sokolovića, so se zasidrali v ljudski zavesti zaradi darovalcev, gradbenih posebnosti ali izgleda. Bili so celo navdih za vrhunska literarna dela, ki so jim dala svetovno slavo, s tem pa željo najširšega kroga ljudi po odkrivanju vsaj delčka te posebnosti.

KLJUČNE BESEDE

kulturna dediščina, most Mehmed paše Sokolovića, turizem, Bosna in Hercegovina

ABSTRACT

The Mehmed Paša Sokolović bridge and tourism

In the past, establishing transport connections was a basis for expanding military, political, social, and economic influence. As a special feature of the road network that connected two places divided by nature, bridges had a special significance because of their difficult planning and construction costs. Some of them, such as the Mehmed Paša Sokolović Bridge, have become anchored in popular consciousness because of their donors, architectural features, or appearance. They have even served as the inspiration for outstanding works of literature, which have given them worldwide renown, whereby the largest circle of people possible have sought to discover at least part of what makes them special.

KEY WORDS

cultural heritage, Mehmed Paša Sokolović Bridge, tourism, Bosnia and Hercegovina

1 Uvod

V jugovzhodni Evropi so se že prej, predvsem pa od konca srednjega veka do danes odvijale korenite in obsežne politične ter družbene spremembe. Najdaljša in zato najvplivnejša je bila turška zasedba večjega dela Balkana, ki je v Bosni in Hercegovini trajala skoraj pol tisočletja. Vnesla je popolnoma drugačne politične, verske in kulturne navade od tistih, ki so bile prisotne prej na sicer redko poseljenem in politično neenotnem ozemlju. Ker so se nekoč vojaški ter posledično gospodarski in družbeni vplivi širili prvenstveno preko ljudi, je bilo Osmanskemu cesarstvu v interesu, da so bili ti vplivi močni in pogosti, zato so veliko pozornost posvečali (prometnim) potem, ki so omogočale stike. Tako so kot sestavni del cestnega omrežja gradili mostove, ki niso bili le gradbeni objekti temveč pomemben element načrtne politike prepletanja stikov, v tem primeru med azijskim vzhodom in evropskim zahodom. Zaradi različnih razlogov so se nekateri objekti še posebej usidrali v zavest prebivalstva in dosegli svetovno prepoznavnost. Eden takšnih objektov je most Mehmed paše Sokolovića, ki ga želimo v nadaljevanju podrobneje predstaviti ter umestiti v širši politični in turistični kontekst.

2 Zgodovinski pomen prometa in mostov v Bosni in Hercegovini

Bosna in Hercegovina je prvo organizirano mrežo prometnih komunikacij dobila s prodorom in utrditvijo rimske oblasti na njenem ozemlju od 3. stoletja pred našim štetjem do začetka novega štetja. V naravi ni ostalo skoraj nobene sledi o mostovih iz rimskih časov, vendar ostaja spoznanje, da so poti bile, torej so Rimljani z zelo organizirano vojsko mostove potrebovali in jih gradili. Če zanemarimo številne manjše, lokalne »prometne« povezave, so se poti glede na smer delile na tiste iz notranjosti proti morju in tiste, ki so potekale vzporedno z obalo. Primer rimskega mostu oziroma njegovih ostankov po miniranju leta 1945 je Kosorski most na reki Buni. Čeprav so prvi mostovi nastali v rimski dobi, se za posamezne mostove pogosto uporablja ponarodel izraz »grški most«, kar pa nima neposredne povezave z obdobjem Stare Grčije (Čelić in Mujezinović 1998).

Po zatonu antičnega obdobja je promet na tem območju zamrl in se ponovno okrepil šele v času renesanse. Razlogi za migriranje posameznikov ali manjših skupin od konca srednjega veka do prihoda Avstrijcev konec 19. stoletja so bili predvsem trgovski, zdravstveni in verski (Bibanović 2011). Zelo verjetno je bilo v času srednjega veka zgrajenih malo mostov, še verjetneje je bila večina lesenih, saj potreba po njihovi gradnji in vzdrževanju v tistem času še ni bila tako velika. V času naselitve Slovanov na območju Bosne in Hercegovine v 7. stoletju je bilo to mejno ozemlje med Bizancem, Avari, Franki in Madžari. Kasneje je med Slovani zopet veljalo za mejno območje med Hrvati in Srbi oziroma med katoliško in pravoslavno vero. Težje dostopno ozemlje in obmejnost sta bila osnova za nastanek posebne religije, bogomilstva. Politična in verska neenotnost, medsebojni spopadi fevdalcev za premoč, vpadi vojsk tujih narodov in odsotnost večjih urbanih središč so na tem ozemlju preprečevali razvoj močnejše politične tvorbe, ki bi bila trdno povezana in imela željo po kakovostni prometni ureditvi. Kljub temu je s pomočjo arhivskega gradiva in nekaj terenskih ostankov možno določiti posamezne mostove iz tega obdobja. Med njimi sta nekdanji most v Mostarju, ki je bil v bližini Starega mostu in most v Počitelju, ki je imel veliko vlogo pri obrambi pred Turki.

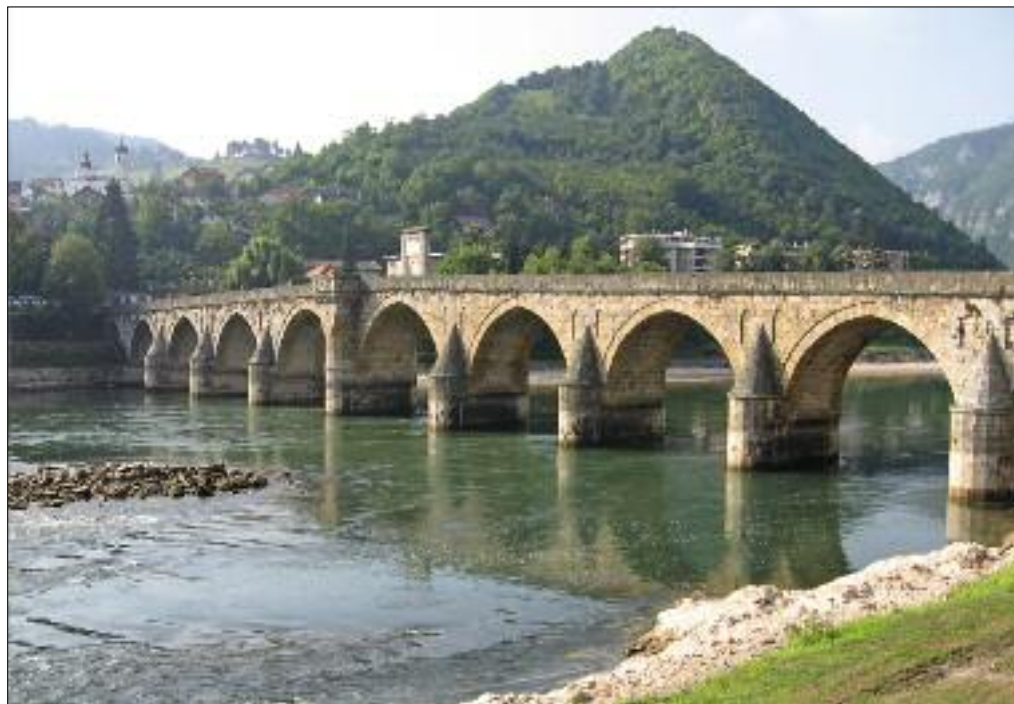
Od druge polovice 15. stoletja do druge polovice 19. stoletja je bilo ozemlje Bosne in Hercegovine pod oblastjo Osmanskega cesarstva. Zaradi politične, družbene, verske in vojaške reorganizacije je bil turški cilj med drugim vzpostaviti strateške vojaške objekte, ki bodo omogočali izvajanje osvajalnih pohodov in s tem širjenje cesarstva proti zahodu. Pri tem so imeli mostovi velik pomen, zato se je z utrditvijo oblasti in večanjem moči turške oblasti v prvem obdobju povečalo tudi število mostov. Če izključimo mostove, katerim ni bilo možno določiti čas nastanka, je bilo v času turške oblasti v Bosni in Hercegovini zgrajenih (Čelić in Mujezinović 1998):

- v 15. stoletju 3 mostovi,
- v 16. stoletju 34 mostov,
- v 17. stoletju 10 mostov,
- v 18. stoletju 15 mostov, vendar gre predvsem za rekonstrukcije obstoječih mostov,
- v 19. stoletju so prav tako izvedene predvsem rekonstrukcije že zgrajenih objektov.

Srednjeveška oblika plačevanja mostnине se je v zgodnjem obdobju turške oblasti na posameznih mostovih ohranila, čuvaji mostov oziroma pobiralci teh dajatev pa so se imenovali »mostarji«. Na podlagi arhivskega gradiva lahko ugotovimo, da se je višina mostnине razlikovala glede na osebe in blago, o čemer govorijo stari zapisi Dubrovčanov, ki so z bosansko-hercegovskim zaledjem veliko trgovali v vsem obdobju Dubrovniške republike (Čelić in Mujezinović 1998).

3 Most in njegova zgodovina

Namen vseh mostov, ne glede na čas nastanka, način gradnje ali material, iz katerega so zgrajeni, je enak – premostitev globinskih ovir, ki onemogočajo ali otežujejo neprekinjen potek poti po določenem ozemlju. Postavitev mostu je bila zlasti v zgodovini praviloma povezana z visokimi stroški in tehnično organizacijo gradnje, ki je bila v domeni premožnih posameznikov in države. Njihova želja je bila zagotavljanje kakovostnih prometnic predvsem za vojsko in gospodarstvo, ki sta dvigovala njihovo moč in pomen. Tudi most Mehmed paše Sokolovića je bil zgrajen zaradi potrebe cesarstva po zagotavljanju dobrih prometnih povezav. Stoji na nekdanji zelo pomembni prometni povezavi med delto Neretve, Sarajevom in tako imenovano Carigradsko džado (imenovano tudi Carigradski drum, drum do Istambula, carski put, velika džada), ki je povezovala Beograd in Carigrad (medmrežje 1; medmrežje 2).

MIRSAĐ SKORUPAN

Slika 1: Most Mehmed paše Sokolovića leta 2010.

Kot pove že ime, je stari most na Drini ukazal zgraditi veliki vezir Mehmed paša Sokolović (1506–1579), rojen v vasi Sokolović blizu Višegrada. Kot otroka pravoslavnih staršev oziroma »*postavnega mladeniča, starega skoraj dvajset let*« (Bajac 2012, 28) so ga zaradi krvnega davka oziroma devširme odpeljali Turki. Po končanem šolanju je postal janičar in zaradi svojih sposobnosti hitro napredoval v vojaški in družbeni hierarhiji. Leta 1565 je postal veliki vezir, kar pomeni za sultanom najpomembnejši človek v cesarstvu. Njegove sposobnosti se kažejo v dejstvu, da je bil edini veliki vezir, ki ga niso nikoli odstavili s položaja. Služil je pri sultanu Sulejmanu II. Veličastnem, Selimu II. in Muratu III. (Balkovec 1997; medmrežje 3; medmrežje 4).

Most je zasnoval arhitekt Mimar Sinan (1489/1490–1588), ki velja za največjega arhitekta klasične otomanske arhitekture. Leta 1539 je postal glavni dvorni arhitekt in je načrtoval, nadziral in vodil gradnjo več kot tristo objektov, od tega osem mostov. Ker je bil v času gradnje mostu star več kot osemdeset let, je zelo verjetno, da gradnje oziroma mostu nikoli ni videl, vendar to ne zmanjšuje kakovosti objekta, ki brez večjih težav kljubuje naravi že skoraj štiri stoletja (Čelić in Mujezinović 1998; medmrežje 5). Most je eno največjih arhitekturnih del in edino delo arhitekta Mimarja Sinana v Bosni in Hercegovini (Nametak 1939).

Neizbrisno slavo je mostu dal bosanski književnik in diplomat Ivo Andrić (1892–1975). Leta 1945 je napisal roman *Most na Drini*, za katerega je leta 1961 prejel Nobelovo nagrado za književnost. Rodil se je v kraju Dolac pri Travniku, pri dveh letih pa se je preselil v Višegrad, kjer je končal osnovno šolo. Srednjo šolo je obiskoval v Sarajevu, diplomski in podiplomski študij pa v Zagrebu, na Dunaju, v Krakovu in Gradcu. Med obema vojnama je deloval kot diplomat v številnih evropskih državah, med drugo svetovno vojno je živel odmaknjeno življenje v Beogradu, po vojni pa je aktivno deloval v Zvezi književnikov Jugoslavije, pri kateri je bil imenovan za prvega predsednika (Vučković 1983).

V njegovem romanu je predstavljena zgodba o mostu, okoliških prebivalcih in dogodbah, ki so se zgodili v obravnavanih štirih stoletjih. Začne se z izvajanjem turškega krvnega davka v začetku 16. stoletja, torej nabiranjem mladih fantov, ki jih kasneje izšolajo in izurijo za janičarje, nadaljuje z opisom poteka in težav pri gradnji mostu ter kronološko opiše zgodovino mostu in življenjske zgodbe okoliških prebivalcev do začetka prve svetovne vojne. Avtor je zajel tri zgodovinska obdobja: obdobje turške oblasti, nemirno obdobje do aneksije Bosne in Hercegovine k Avstro-Ogrski monarhiji ter obdobje tik pred izbruhom prve svetovne vojne. Odlika romana je predstavitev mostu kot večplastne metafore, ki se spreminja glede na čas in dogodke. Most predstavlja večnost obstoja v nasprotju s človeško minljivostjo, objekt povezovanja narave in ljudi, povezavo med preteklostjo in sedanjostjo, vez med narodi in estetski, etnični ter filozofski smisel objekta (medmrežje 6).

Jesen leta 1896 je ob rekah Drini in Limi prišlo do katastrofalnih poplav. 9. in 10. novembra se je v Višegradu nivo vode dvignil za 15,4 m nad normalnim vodostajem. Most je bil popolnoma poplavljen, voda pa je segala 1,6 m nad najvišjo točko cestišča. Voda mostu ni poškodovala, odnesla pa je celotno kamnito ograjo (Čelić in Mujezinović 1998). Zaradi mejne vloge reke Drine in strateškega pomena mostu je služil kot velika pomoč premikajočim se vojskam in njihovemu vojaškemu prodiranju v zeleni smeri. Za preprečevanje sovražnikovega napredovanja so ga večkrat poškodovala ene in druge vojskujoče strani tako v času prve kot druge svetovne vojne. Prva večja obnova naj bi bila izvedena v 17. stoletju (podatki se razlikujejo, verjetno zaradi poplav), nato pa leta 1873 (zaradi starosti), leta 1911 (zaradi starosti in poplav), v letih 1939 in 1940 (posledice poškodb avstro-ogrske vojske leta 1914 in srbske vojske leta 1915), med letom 1949 in 1952 (posledice poškodb iz leta 1943) ter leta 1960 (obnova cestišča) (Čelić in Mujezinović 1998).

Za lažjo predstavo o pomenu mostu je treba navesti nekaj osnovnih tehničnih podatkov, ki kažejo na mogočnost objekta, ki je v času nastanka veljal za nekaj nedojemljivega. Dolžina mostu je 180 m, celotna širina 7,2 m, širina cestišča pa 6 m. Stoji na devetih masivnih kamnitih stebrih, širokih od 3,5 m do 4 m in dolgih okrog 11,5 m. Most ima enajst lokov, ki imajo obliko skoraj pravilnih polkrogov. Deset lokov nad reko ima razpone od 11 do 15 m, zadnji lok na desni obali Drine pa le dobrih 5 m. Posebnost je klančina na levem bregu Drine, ki je široka približno 6,6 m in poteka pravokotno na most. Zelo verjetno

predstavlja rešitev za slabšo podlago na stiku obale z mostom ter večjo oporo mostu ob visokem vodostaju. Kamen za zidanje mostu so lomili v kraju Banja, ki leži na desnem bregu reke Drine, približno 5 km dolvodno od mostu. Poleg ograje je na sredini mosta še kamnita zofa in obeležje v obliki zidu s pritrjenima spominskima ploščama, na katerih so vklesani napisi in letnice začetka ter konca gradnje (medmrežje 7).

4 Razvoj zaščite kulturne dediščine v Bosni in Hercegovini

Po razpadu Socialistične federativne republike Jugoslavije so se njene republike začele osamosvajati in se zapletle v medsebojne vojne. Ena najhujših je potekala v Bosni in Hercegovini v obdobju 1992–1995, kjer so se spopadli Bošnjaki (muslimani), Srbi (pravoslavni) in Hrvati (katoličani).

Novembra 1995 je bil podpisan Daytonski sporazum med Republiko Bosno in Hercegovino, Zvezno republiko Jugoslavijo in Republiko Hrvaško, s katerim so končali vojskovanje in potrdili ustavo Republike Bosne in Hercegovine. Administrativno je bila razdeljena na dve entiteti: Federacijo Bosne in Hercegovine, ki zajema 51 % ozemlja in Republiko Srbsko, ki se razprostira na 49 %. Na severu države je še okrožje Brčko, ki ni del nobene od entitet in predstavlja posebno upravno enoto, ki jo upravljajo inštitucije Bosne in Hercegovine (medmrežje 8).

Zelo pomembno poglavje pri vrednotenju in zaščiti kulturne dediščine je predstavljal Splošni okvirni sporazum za mir v Bosni in Hercegovini. Dogovori o tem sporazumu so se začeli že v Daytonu, sprejet in podpisan pa je bil decembra 1995 v Parizu. Vsebuje namreč Sporazum o Komisiji za ohranitev nacionalnih spomenikov – Aneks 8, kjer je opredeljen način dela in izvajanje zaščite kulturne dediščine v Bosni in Hercegovini (medmrežje 9). Namen omenjene komisije je promovirati zapuščino, ki je pomemben vir za družbeno rehabilitacijo sprave. Spomeniki so pod zaščito posamezne entitete, zato je komisija izdala odlok o nacionalnih spomenikih, ki je bil sprejet na ravni države. Posledica vojne je bila tudi nacionalna homogenizacija ozemelj, s tem pa se je spremenila nacionalna struktura prebivalstva. Obnova kulturne dediščine ali čaščenje posameznih zgodovinskih krajev je poleg omenjenega odvisna tudi od vrnitve beguncev (Capuzzo Derković 2010; medmrežje 10).

V Bosni in Hercegovini je rekonstrukcija kulturne dediščine lahko promovirala družbenega povezovanja, medtem ko so ruševine poudarjale delitev med skupnostmi in preprečevale vnovično povezovanje in občutek pripadnosti skupnem ozemlju. Ohranjanje dediščine ni le vrednota sama po sebi, temveč tudi učinkovito orodje razvoja nacionalne in regionalne sprave med ljudmi različnih narodnosti in veroizpovedi (Capuzzo Derković 2010). Ustrezno upravljanje kulturne dediščine vodi do izboljšanja kakovosti bivanja lokalne skupnosti (Šmid Hribar in Ledinek Lozej 2013; Nared, Erhartič in Razpotnik Visković 2013) in s tem občega družbenega razvoja (Bole, Pipan in Komac 2013).

Začetki varstva dediščine na državni ravni na ozemlju Bosne in Hercegovine sicer segajo v nemirno drugo polovico 19. stoletja. Veliki vezir je leta 1874 poslal uradnikom pismo, v katerem jim je ukazal, da naj ne dovolijo uničevanja starih zgradb. Prva vzpostavitev varstva kulturne dediščine je povezana z ustanovitvijo Muzejskega društva za Bosno in Hercegovino leta 1884. Veliko vlogo pri vzpostavljanju dela s kulturno dediščino je imel arhitekt Josip Vancaš. Na njegov predlog je bosansko-hercegovski sabor leta 1911 sprejel Resolucijo o ustanovitvi državnega organa za varstvo spomenikov (Bibanović 2011).

5 Turistični potencial občine Višegrad in most Mehmed paše Sokolovića

Zgodovinski in arhitekturni spomeniki so sestavni del človekovega okolja, ki pomembno vplivajo na njegovo vrednost. Prav zaradi te vrednosti so neločljiv del kulturne politike vsake države in njene turistične ponudbe (Bibanović 2011).

Občina Višegrad, v kateri stoji most Mehmed paše Sokolovića, obsega 228 km² in leži na vzhodu Republike Srbske oziroma države Bosne in Hercegovine, 20 km od meje s Srbijo. Za občino so najpomemb-

nejši naravni viri in sicer reka Drina ter velike površine gozda, ki pokriva več kot 60 % občine. Občina spada med manjše v državi ter sodi med srednje razvite občine. Turizem v Višegradu temelji na naravnih vrednotah in kulturni dediščini. Kljub dejstvu, da ima znaten potencial, še vedno ni dovolj razvit. S sosednjimi turističnimi centri v Srbiji (Zlatibor, Tara, Mokra Gora) je povezan z magistralno cesto in muzejsko-turistično železnico. Razvija se tudi verski, manifestacijski, zdraviliški, lovski, ribolovni in športno-rekreativni turizem. V zadnjih letih občina vse več sredstev namenja ureditvi turistične infrastrukture, ki ima osnovo v naravnih danostih in možnostih koriščenja kapacitet na turističnih kmetijah. Nekaj kilometrov stran od mesta so Višegrajske toplice z izvirom termalne vode. Tam je zgrajen Rehabilitacijski center Vilina Vlas, ki gostom nudi termalni počitek v naravnem okolju. V mestu Višegrad so junija 2012 začeli graditi sodoben turistično-izobraževalni kompleks Andrićgrad (Lokalni akcijski plan ... 2013). Pohvalijo se lahko z bogatim kulturnim življenjem, ki ga organizirajo kulturne ustanove, kulturno-umetniška društva in združenja, ki skrbijo za ohranjanje starih obrti (na primer tkanje, obdelava volne). Med letom prirejajo kulturne dogodke, kot so Mednarodni folklorni festival, Višegrajska pot, Drinska regata, skoki iz višegrajskega mostu, sejem medu in drugo (medmrežje 11).

Višegrad leži na stičišču nekaterih pomembnih prometnih poti tudi v sedanjem času. Najpomembnejša je magistrala M-5, ki poteka od Sarajeva prek Višegrada do Užic in Pomoravja. Leži na pol poti med panonskim svetom na severu in Jadranski morjem na jugu oziroma na tranzitni poti turistov iz beograjske urbane regije in zahodne Srbije proti Boki Kotorski in Dubrobrovniškem primorju (Strategija razvoja ... 2010).

Podrinje od Srebrenice z nacionalnim parkom Tara in parkom Mokra Gora na severu ter Durmitorjem in Sutjesko na jugu, Zlatiborjem (s posebnostmi šarganske proge in Drvengrada), mostom Mehmed paše Sokolovića (na Unescovem Seznamu svetovne dediščine), ter rekama Drino in Taro (prav tako na Unescovem Seznamu svetovne dediščine) ima svetlo turistično prihodnost. Po podatkih turističnih operaterjev 5 milijonov ljudi v Evropi išče takšno in podobno turistično ponudbo (Bibanović 2011).

Ena glavnih prometnih in hkrati turistično tranzitnih smeri preko Republike Srbije naj bi bila pot: Višegrad–Ustiprača–Foča–Gacko–Bileća–Trebinje–Zupci in Bijeljina–Zvornik–Sokolac–Rogatica–Višegrad–Foča–Trebinje. V strategiji turizma navajajo, da bi se z načrtovano avtocestno mrežo v Republiki Srbski izboljšalo stanje cestno prometnega omrežja in pospešilo prometne tokove. S tem bi se lahko zelo povečal obseg prometa v smeri turističnih krajev. V načrtu je tudi gradnja avtoceste Višegrad–Požega, ki bi prav tako pomagala pri ekonomskem razvoju Republike Srbije in Zahodne Srbije (Strategija razvoja ... 2010).

Mesto in občina Višegrad imata ugodne možnosti za razvoj turizma. Bogata zgodovina in ohranjeno naravno okolje ponujata številne možnosti, med katerimi izstopata zgodovinska dediščina, kultura in naravne vrednote (Strategija razvoja ... 2010):

- most Mehmed paše Sokolovića iz 16. stoletja,
- samostan Dobrun iz 14. stoletja,
- ostanki srednjeveškega mesta Dobrun iz 15. stoletja,
- turška kopalnica – hamam v Višegrajskih toplicah iz 16. stoletja,
- srednjeveški nagrobni kamni – stečci (Velika in Mala Gostilja),
- Markov stolp srednjeveškega kraja družine Pavlović,
- Veletovski stolp v kraju Veletovo,
- slike na kamniti steni pri naselju Žlijeb,
- spominska hiša in učilnica Iva Andrića,
- ozkotirna železnica Višegrad–Vardište iz časa Avstro-Ogrske monarhije.
- spominska knjižnica Iva Andrića,
- mestna galerija,
- Andrićgrad (turistično-izobraževalni kompleks),
- lik in delo Iva Andrića,
- Višegrajska pot (tradicionalna kulturna prireditev),

- številne domače in mednarodne prireditve (regate, turnirji, sejmi, skoki v vodo, likovni in folklorni festival),
- Višegradske toplice (termomineralni izviri),
- kanjon in reka Drina,
- bogastvo živalstva v gozdovih in vodah (lovišči Kamenica in Panos),
- rastlinske endemitske vrste (Pančičeva smreka, praprot Vilina vlas).

Na seji Komisije za zaščito nacionalnih spomenikov Bosne in Hercegovine januarja 2003 je bila sprejeta odločitev, da se most Mehmed paše Sokolovića v Višegradu razglasi za nacionalni spomenik Bosne in Hercegovine. Komisija je občinskim oblastem predlagala, da se zaradi ohranjanja objekta most zapre za promet, občina pa je prepoved začela uveljavljati avgusta 2003. Zavarovano območje 1. stopnje je celotna zgradba mostu, 100 metrski pas gor- in dolvodno od mostu ter prav toliko širok priobalni pas (Mehmed ... 2005).

Nekateri primeri v Bosni in Hercegovini kažejo na nasprotujoča si stališča glede rekonstrukcije in obnove na eni strani ter želje po zaščiti dediščine na drugi. Ko je Komisija za ohranitev nacionalnih spomenikov javno objavila željo Bosne in Hercegovine, da se most Mehmed paše Sokolovića uvrsti na Unescov seznam svetovne dediščine, je žensko združenje vojnih žrtev iz Višegrada članom Komisije poslalo pismo, v katerem so izrazili neodobravanje, da bi bil most znamenitost svetovnega pomena. V času vojne v Bosni in Hercegovini med letoma 1992 in 1995 je bilo območje Višegrada namreč podvrženo etničnemu čiščenju muslimanskega prebivalstva. Srbske paravojaške enote so ljudi prignale na most, jih poškodovale ali ubile ter jih vrgle iz mostu v Drino. Trupla žrtev, ki so jih kasneje našli, so bila v večini neoboroženi civilisti. S tem je bila ta arhitekturna mojstrovina oskrunjena in uporabljena za usmrteve. Most številnim muslimanom simbolizira strah in trpljenje, ki so ga doživeli med vojno, zato objekt pojmujejo kot simbol preganjanja, ponižanja in teptanja temeljnih pravic (Capuzzo Derković 2010). Znano je, da je leta 1992 v nekaj mesecih umorjenih med 1700 in 3000 muslimanskih prebivalcev Višegrada vseh starosti, zato velja za enega od deset največjih posamičnih vojnih pokolov te vojne. Zaradi številnih prič in zbranih podatkov so to dogajanje poimenovali pokol v Višegradu (medmrežje 12; medmrežje 13; medmrežje 14). Kljub navedenemu je prevladalo mnenje, da je most posebnost svetovnega pomena, zato je bil leta 2007 uvrščen na Seznam.

Že v Strategiji turizma Republike Srbije (medmrežje 15), kjer so navedeni najpomembnejši elementi za razvoj turizma v Višegradu, se med najpomembnejšimi navaja most Mehmed paše Sokolovića, sledijo pa mu še lik in delo Iva Andrića, ozkotirna proga Višegrad–Mokra Gora in toplice Vilina vlas. Nujni ukrepi, ki jih je bilo treba sprejeti in so sestavni del tega strateškega dokumenta (Strategija razvoja ... 2010), so:

- restavracija mosta Mehmed paše Sokolovića, ki se je začela aprila 2013, trajala pa bo predvidoma 600 dni,
- avtentična ureditev urbanih prostorov,
- ureditev nastanitvenih objektov,
- določitev Andrićeve cone v Višegradu,
- vzpostavitev turistične infrastrukture v celotni regiji,
- ureditev muzeja Iva Andrića,
- revitalizacija toplíc Vilina vlas.

Pred razpadom bivše Jugoslavije je bil Višegrad zanimivo tranzitno turistično mesto, saj leži na prometni poti proti Dubrovniku oziroma Jadranskem morju. Zaradi vojne je sledil močan padec števila turistov in turističnih migracij, v zadnjih letih pa se število ponovno povečuje. Število registriranih turističnih prihodov niha, število nočitev pa raste. Turisti se v Višegradu zadržujejo povprečno 3–4 dni. Analiza prihodkov občinskega proračuna za obdobje 2007–2009 kaže na rast, proračunska sredstva za leto 2009 pa so za 36 % višja od leta 2007 (Strategija razvoja ... 2010).

V strategiji turizma Republike Srbije za obdobje 2010–2012 je navedeno, da v občini Višegrad 10,1 % vseh zaposlenih dela v turizmu in gostinstvu. Na osnovi podatkov Republiškega zavoda za statistiko je bilo leta 2008 v omenjeni občini 24.824 nočitev, kar jo uvršča med turistično nizko razvite, saj je meja

Preglednica 1: Turistični promet v občini Višegrad 2002–2009 (Strategija razvoja ... 2010).

leto	prihodi			nočitve		
	skupaj	domači	tuji	skupaj	domači	tuji
2002	7785	6410	1375	19.918	16.579	3339
2004	7629	5777	1852	22.050	17.198	4852
2005	8310	7029	1281	20.776	18.679	2097
2006	7177	5365	1812	19.472	15.172	4300
2007	6327	4659	1668	24.299	18.703	5596
2008	5596	4079	1517	24.824	18.386	6438
2009	7523	4809	2714	27.339	18.643	8696

razvitosti 100.000 nočitev letno. V istem dokumentu so navedeni osnovni problemi, ki zmanjšujejo stopnjo turistične razvitosti: slaba infrastrukturna ureditev, skromna turistična ponudba, premalo razvito mestno jedro z majhnim turističnim prometom, majhno število namestitvenih zmogljivosti višjega ranga, slaba ponudba ostalih turističnih možnosti. Veliko je spodbudnih predlogov, ki so v luči ohranjanja naravne in kulturne dediščine lahko dobra alternativa posameznim posegom. V zaščitenem pasu mosta Mehmed paše Sokolovića je bila načrtovana postavitve upravne zgradbe HE Višegrad. Gradnja je bila ustavljena, trenutno pa prevladuje mnenje, da bi na tem mestu uredili botanični vrt, v katerem bi rasle tudi lokalne vrste rastlin, ki so pomembne za zaščito biotske raznovrstnosti (Lokalni akcioni plan ... 2013). Turistom bi po obisku oziroma ogledu mostu Mehmed paše Sokolovića in »Andrićgrada« lahko ponudili pregledni zemljevid, ki bi na izviren način usmerjal obiskovalce k ogledu ostalih znamenitosti, saj jih v okolici ne manjka (medmrežje 16).

5 Sklep

Vojna v Bosni in Hercegovini je pustila velike posledice v nacionalni sestavi posameznih območij, zavesti prebivalcev ter (ne)zaupanju med tam živečimi ljudmi. Miniti je moralo desetletje ali dve, da so se sprte strani zavedale, da je kulturna dediščina del vseh tam živečih, ne glede na pripadnost posamezne strani ali mikrolokacijo objekta. Most Mehmed paše Sokolovića je primer prepleta vseh družbenih in političnih vplivov v Bosni in Hercegovini. Glede na vzroke nastanka, lego in ime, most ne more pripadati le nekomu temveč vsem, pa naj bo to Višegradčanom ali pa prebivalcem države Bosne in Hercegovine. Morda je težava že v ideji, da bi si ga lahko kdo lastil. Mar ni njegova največja odlika, ki jo tako lepo opiše Ivo Andrić v svojem romanu, prav njegov obstoj, saj je tihi opazovalec, ki želi povezovati, ne glede na uporabnikov stan, veroizpoved ali narodno pripadnost? S sprejetjem temeljnega poslanstva mostu kot objekta s tako bogato zgodovino, kot jo ima prav ta most ter v povezavi z ostalimi naravnimi in kulturno-zgodovinskimi biseri Višegrada potencial za razvoj turizma ni vprašljiv.

6 Viri in literatura

- Balkovec, B. 1997: Mehmed paša Sokolović (1505/06–1579) – Veliki Vezir iz Bosne. Slovenska vojska 148. Ljubljana.
- Bajac, V. 2012: Hamam Balkanija. Ljubljana.
- Bibanović, Z. 2011: Kulturno historijske i prirodne vrijednosti i autohtoni brendirani proizvodi prekograničnog područja BiH i CG u službi privrednog razvoja prekogranične regije. Projekat

- prekograniczne saradnje: Razvoj turističkog itinerera u prekograničnoj oblasti između Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Medmrežje: <http://www.itinereri.com/aktuelnosti/slike/Materijal%20za%20seminar%20u%20Sarajevu.pdf> (30. 5. 2013).
- Bole, D., Pipan, P., Komac, B. 2013: Cultural values and sustainable rural development: A brief introduction. *Acta Geographica Slovenica* 53-2. Ljubljana.
- Capuzzo Derković, N. 2010: Dealing With the Past: The Role of Cultural Heritage Preservation and Monuments in a Post-Conflict Society. *World Heritage and Cultural Diversity*. Medmrežje: http://www.unesco.de/fileadmin/medien/Dokumente/Bibliothek/world_heritage_and_cultural_diversity.pdf (30. 5. 2013).
- Čelić, D., Mujezinović, M. 1998: Stari mostovi u Bosni i Hercegovini. Sarajevo.
- Lokalni akcioni plan za biodiverzitet opštine. 2013. Medmrežje: http://seebap.com/contentDocs/sr/49872_bah_visegrad.pdf (10. 6. 2013).
- Medmrežje 1: http://www.arheo-amateri.rs/2012/06/istorija/srednji_vek/carigradski-drum/ (14. 6. 2013).
- Medmrežje 2: <http://www.sa-c.net/index.php/component/k2/item/1010-erwin-kurto-diplomski-magistarski-rad.html> (14. 6. 2013).
- Medmrežje 3: <http://www.besplatniseminarskiradovi.com/ISTORIJA/Mehmed-pasa-Sokolovic.htm> (14. 6. 2013).
- Medmrežje 4: http://sl.wikipedia.org/wiki/Mehmed_Pa%C5%A1a_Sokolovi%C4%87 (14. 6. 2013).
- Medmrežje 5: http://sl.wikipedia.org/wiki/Mimar_Sinan (13. 6. 2013).
- Medmrežje 6: <http://www.besplatniseminarskiradovi.com/KNJIZEVNOST/Na-Drini-cuprija.htm> (14. 6. 2013).
- Medmrežje 7: http://sl.wikipedia.org/wiki/Most_Mehmed_Pa%C5%A1e_Sokolovi%C4%87a (15. 6. 2013).
- Medmrežje 8: http://bs.wikipedia.org/wiki/Administrativna_podjela_Bosne_i_Hercegovine (7. 6. 2013).
- Medmrežje 9: http://www.oscebih.org/dejtonski_mirovni_sporazum/BS/home.htm (7. 6. 2013).
- Medmrežje 10: <http://www.fuzip.gov.ba/uploaded/giljotina/URB.EKO.INSP/ProUre/Zakoni/ZAKON~1E.PDF> (7. 6. 2013).
- Medmrežje 11: <http://www.kartabih.com/tag/visegrad/> (10. 6. 2013).
- Medmrežje 12: http://hr.wikipedia.org/wiki/Pokolj_u_Vi%C5%A1egradu (6. 6. 2013).
- Medmrežje 13: <http://genocideinvisegrad.wordpress.com/2009/02/20/list-of-visegrad-genocide-victims/> (16. 6. 2013).
- Medmrežje 14: <http://iwpr.net/sr/report-news/vi%C5%A1egrad-na-vasiljevi%C4%87evom-tragu> (16. 6. 2013).
- Medmrežje 15: http://laktasiturizam.org/sajt/doc/Zakonska-regulativa/Strategija_razvoja_turizma_u_RS_od_2010-2020.pdf (14. 1. 2014).
- Medmrežje 16: <http://058.ba/2013/05/koliko-je-visegrad-spreman-za-sve-veci-broj-turista> (11. 6. 2013).
- Mehmed paša Sokolović bridge, Višegrad, Bosnia and Herzegovina. Preliminary technical assessment of the architectural and archaeological heritage in South East Europe. Sarajevo. 2005.
- Nametak, A. 1939: Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini. Sarajevo.
- Nared, J., Erhartić, B., Razpotnik Visković, N. 2013: Including development topics in a cultural heritage management plan: Mercury heritage in Idrija. *Acta Geographica Slovenica*, Special issue SyCULTour 2013. Ljubljana.
- Strategija razvoja opštine Višegrad 2011–2016. Socio-ekonomska analiza. Prijedlog načrta. 2010. Medmrežje: <http://www.opstinavisegrad.com/Dokumenti/PDF/Socio-ekonomska%20analiza.pdf> (17. 6. 2013).
- Šmid Hribar, M., Ledinek Lozej, Š. 2013: The role of identifying and managing cultural values in rural development. *Acta Geographica Slovenica* 53-1. Ljubljana.
- Vučković, R. 1983: Andrić, Ivo. Enciklopedija Jugoslavije 1. Zagreb.

KULTURNA POKRAJINA OB NEŽIDERSKEM JEZERU

Peter Repolusk

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
peter.repolusk@zrc-sazu.si

UDK: 911.53:719(436+439)

IZVLEČEK

Kulturna pokrajina ob Nežiderskem jezeru

Prispevek obravnava primer varovanja in upravljanja s kulturno dediščino na primeru kulturne pokrajine ob Nežiderskem jezeru. Območje je razdeljeno na avstrijski in madžarski del, kar terja mednarodno sodelovanje na institucionalni in strokovni ravni. Izbrano območje združuje varovanje naravne in kulturne dediščine, ki sta zaradi tradicionalne kmetijske usmeritve med seboj tesno prepleteni. V prispevku so opisani zgodovina in značilnosti območja, razvoj varovanja dediščine, struktura dokumentacije za zaščiteni območje in ocena pomena dediščine za svetovno dediščino, kot so jo opredelili načrtovalci.

KLJUČNE BESEDE

Nežidersko jezero, naravna dediščina, kulturna dediščina, kulturna pokrajina, mednarodno sodelovanje

ABSTRACT

The cultural landscape along Lake Neusiedl

This article examines cultural heritage protection and management based on a case study of the cultural landscape along Lake Neusiedl. The area is divided into Austrian and Hungarian parts, which requires international cooperation at the institutional and professional levels. The area selected combines protection of natural and cultural heritage, which are closely interconnected because of the traditional farming orientation. The article describes the history and characteristics of the area, the development of heritage protection, the structure of documentation for the protected area, and an assessment of the importance of this heritage for world heritage, as defined by the planners.

KEY WORDS

Lake Neusiedl, natural heritage, cultural heritage, cultural landscape, international cooperation

1 Opis in zgodovina območja

Območje Nežiderskega jezera (nemško *Neusiedlersee*, madžarsko *Fertő*) je bilo osem tisočletij območje srečevanja in stikanja različnih kultur. To se odraža tudi v raznolikosti kulturne pokrajine, ki je rezultat simbioze med naravnimi sestavinami okolja in človekovimi dejavnostmi. Specifična ruralna arhitektura in urbanizem ter palače iz 18. in 19. stoletja dodajata območju tudi številne kulturne vsebine. Navedene značilnosti so bile argumenti za uvrstitev območja na Unescov Seznam svetovne dediščine in sicer v kategorijo človekove dejavnosti/kulturna pokrajina.

Območje Nežiderskega jezera in okolice je izjemen primer tradicionalne strukture naselij in rabe tal kot elementov trajnostnega človekovega kulturnega delovanja. Današnji izgled in značilnosti pokrajine so rezultat tisočletja trajajoče rabe tal, ki sta ji dajala ton predvsem živinoreja, vinogradništvo in vinarstvo. V tem pogledu se nobena druga evropska prijezerska pokrajina ne more primerjati z okoličnim Nežiderskega jezera.

Center območja je srednjeveško mesto Rust. Urbanistično in arhitekturno podobo je oblikoval stik med urbanim in ruralnim gospodarstvom. Mestno in podeželsko prebivalstvo se je v naselju zlivalo, saj se je Rust razvijal predvsem pod vplivom razvoja kmetijskih dejavnosti. Rust je bil že zgodaj v srednjeveški zgodovini najpomembnejše naselje urbanega značaja na prijezerskem območju.

Nežidersko jezero leži med Alpami in Panonsko nižino na območju dveh držav, Avstrije in Madžarske. Jezero je v napredujoči fazi sedimentacije, nižanja globine in obdano z obsežnimi površinami obvodnega rastja. Približno 500 let so na jezeru in v neposredni okolici potekala obsežna vodna dela, ki so spreminjala hidrološki režim. V 19. stoletju je regulacija vodotoka Hanság jezero odrezala od njegovih sladkovodnih barij. Po letu 1912 so z jezovi na južni strani jezera omejili prejšnje pogoste poplave.

V razvoju jezera in njegove okolice lahko opredelimo dve pomembni zgodovinski obdobji:

- od okrog 6000 pred našim štetjem do ustanovitve madžarske države v 11. stoletju,
- od 11. stoletja do danes.

Območje kulturne dediščine je bilo od 10. stoletja pa do konca prve svetovne vojne madžarsko ozemlje, sprva etnično predvsem madžarsko, kasneje mešano. Stalno naseljeni prebivalci neolitske kulture so arheološko dokumentirani od 6. tisočletja pred našim štetjem. Največ naselij je bilo ob južnih obalah jezera. Ekonomska osnova lokalnega prebivalstva je bila zasnovana na živinoreji. Izdelava železa se je pričela pred približno 4000 leti. Lokalna kultura je bila v trgovskih stikih s sosednjimi, trgovali pa so tudi v bolj oddaljenimi območji, saj je Nežidersko jezero ležalo ob Jantarjevi poti. Od 7. stoletja pred našim štetjem so bile obale jezera gosto naseljene, v začetku z ljudstvom, ki je sodilo v halštatsko kulturo zgodnje železne dobe, dinamičen demografski razvoj pa se je nadaljeval tudi v antičnem obdobju. V skoraj vseh naseljih okrog jezera so arheologi odkrili ostanke rimskih vil. Rimska nadoblast se je končala proti koncu 4. stoletja. Sledilo je obdobje, ko so za krajši čas prihajala nomadska ljudstva. Nekaj več politične stabilnosti je pomenila šele ustanovitev Avarskega kraljestva v 9. stoletju. Madžari so območje osvojili in poselili okrog leta 900. Močnejše priseljevanje nemškega prebivalstva se je pričelo v 13. stoletju (medmrežje 1).

Osnova današnjega naselbinskega omrežja je nastala v 12. in 13. stoletju. Gospodarski razcvet se je pričel po letu 1277, ko je bilo prebivalstvo oproščeno številnih davčnih dajatev. Gospodarstvo je temeljilo na izvozu živine in vina. Mesto Rust je postalo pomembno vinarsko središče in središče trgovanja z vinom v tem delu Evrope. Tatarske invazije v 13. stoletju območja niso prizadele. Stabilen razvoj je bil značilen za celoten srednji vek, konec 16. stoletja pa ga je zmotila turška osvojitve.

Po pregonu Turkov in zaradi nevarnosti novih invazij se je že v 16. stoletju pričela arhitekturna in urbanistična obnova, ko je bilo mesto Rust utrjeno z obzidjem in pripadajočimi obrambnimi stavbami. Obrambni sistemi so bili zgrajeni tudi v manjših vaških naseljih. V 18. in 19. stoletju se je pričela nova gradbena faza. Tedaj se je uveljavila današnja podeželska arhitektura, nastalo pa je tudi več palač. Dve palači, palača mestnega okrožja Nagycenk in palača Fertőd sta vključeni v jedrno območje zaščitene dediščine, čeprav ležita izven vplivnega območja. Palača Száchenyi na južni strani jezera ima baročni

park iz 17. in angleški park iz 18. stoletja. Palača Fertöd Esterházy je bila najpomembnejša madžarska palača v 18. stoletju, zgrajena po vzoru Versaillesa. Tam je nekaj časa deloval skladatelj Josef Haydn.

Konec 19. in v začetku 20. stoletja se je območje povežalo z železnico, opravljenih pa je bilo tudi več hidrotehničnih projektov. Po prvi svetovni vojni je jezero in okoliška naselja nova politična meja razdelila na avstrijski in madžarski del. Do dejanske ločitve prebivalstva pa je pripeljala šele železna zavesa po drugi svetovni vojni (medmrežje 1).

2 Ustanovitev in obseg objekta

Kulturna pokrajina ob Nežiderskem jezeru je bila vpisana v Unescov Seznam svetovne dediščine leta 2001. Projekt sta strokovno in svetovalno podprli mednarodni ustanovi ICOMOS in IUCN. Objekt obsega enotno območje v dveh državah, na obmejnem območju med Avstrijo in Madžarsko. Avstrijski del sodi v zvezno deželo Gradiščansko, madžarski pa v okrožje Győr-Moson-Sopron.

Avstrijski del obsega Neusiedler See-Seewinkel Ramsar wetland, pri Unescu klasificiran kot biosferski rezervat in historično središče mesta Rust. Vplivno območje predstavlja celotno območje naravnega rezervata in del nacionalnega parka Neusiedler See-Seewinkel.

Madžarski del sestavljajo celotno območje nacionalnega parka Fertő-Hanság, jedro naselja Fertőrákos ter zaščiteni historični lokaciji palač Száchenyi in Esterházy. Vplivno območje predstavlja jo periferna območja sosednjih naselij.

Jedro zaščitenega območja meri 524 km², vplivno območje pa še dodatnih 401 km² (The World Heritage ... 2000).

Hrbtnico zaščitenega območja predstavljajo tako naravne kot kulturne pokrajinske sestavine:

- flora in rastlinstvo, predvsem specifične združbe in ekosistemi povezani z mokrišči, trstišči, zaslanjenimi prstmi in travniško vegetacijo,
- živalstvo s poudarkom na obvodnih pticah,
- urbanistične in arhitekturne značilnosti podeželskih naselij,
- historično jedro avstrijskega mesta Rust,
- historično jedro madžarskega mesta Fertőrákos,
- urbanistični kompleksi palač na madžarski strani meje.

Uvod v oblikovanje zaščitenega območja kulturne pokrajine je v obsežnih zaščitenih naravnih površinah na obeh straneh meje. Na tem vsebinskem področju je tudi prišlo do sodelovanja ustanov iz obeh držav.

Narodni park Nežiderskega jezera obsega okrog 300 km² in sega v obe državi. Madžarski del parka je nastal leta 1991, avstrijski pa leta 1993. V enoten park sta se združila leta 1994. Park deluje po enotnih principih ščitenja in upravljanja ne glede na organizacijske razlike v strukturi političnega odločanja med obema državama. Uspešnost delovanja je potrdila tudi podelitev nagrade EUROPARC za leto 2003. K stabilnosti ekosistemov in tradicionalne rabe tal je veliko pripomoglo, da so bila obsežna zemljišča v lasti plemiških družin Esterházy, Száchenyi in Habsburg.

Zaščita naravnega okolja na avstrijski strani je bila vzpostavljena leta 1965, na madžarski pa leta 1977. Prve ideje o oblikovanju biosferskih rezervatov pa so se pojavile že kmalu po letu 1930. Meddržavno sodelovanje pri reševanju naravovarstvenih in vodarskih posegov sega že v petdeseta leta 20. stoletja. Potrebo po tem so narekemale hidrološke značilnosti Nežiderskega jezera. Jezero po površini meri 315 km², njegovo vodozbirno območje pa le 1300 km². Na vodno bilanco jezera vplivajo predvsem izhlapevanje in padavine, vloga pritokov je majhna, še posebej po že omenjenih hidro regulacijskih posegih. Da bi stabilizirali vodostaj jezera, so že leta 1900 zgradili kanal, ki povezuje Nežidersko jezero z reko Rabo. Kanal je v celoti na madžarski strani, 80 % jezera pa leži v Avstriji. To je spodbudilo bilateralno sodelovanje pri upravljanju z jezerom, ki je bilo institucionalizirano že leta 1956. Sodelovanje pri varovanju naravnega okolja je bilo tedaj obrobnege pomena, prihajalo je le do izmenjave znanstvenih podatkov.

Do prvih uradnih stikov s sodelovanjem političnih institucij iz obeh držav je prišlo v letih 1970, 1973 in 1987, ko je postopoma dozorevala ideja oblikovanja čezmejnega naravnega rezervata.

Po ustanovitvi skupnega narodnega parka leta 1994 je bila naslednja razvojna stopnja, ki je zelo pospešila čezmejno sodelovanje, uvrstitev območja jezera na Unescov Seznam svetovne dedišine. Ključni metodološki okvir je bil postavljen leta 2004 z oblikovanjem skupnega upravljskega načrta za naravne in družbene danosti območja (Diehl in Lang 2008).

Zelo natančen ustanovitveni dokument vsebuje standardna poglavja, ki jih predvideva metodologija Unesca (The World Heritage ... 2000):

- identifikacija zaščenega naravno-kulturnega kompleksa (obseg, lega),
- utemeljitev vpisa območja v svetovno dediščino,
- opis območja (naravne, družbene in gospodarske značilnosti, zgodovinski razvoj),
- upravljanje z dediščino,
- dejavniki, ki bi lahko v perspektivi negativno delovali na razvoj območja,
- monitoring,
- dokumentacija, povezana z upravljanjem objekta.

Ključni del dokumenta je namenjen upravljanju z območjem, poudarjene so naslednje vsebine:

- lastništvo nepremičnin,
- pravni status območja,
- zaščitni ukrepi in načini njihovega izvajanja,
- opredelitev agencij in odgovornih oseb, pristojnih za upravljanje z območjem,
- opredelitev območja (obsega), na katerem se posamični ukrepi izvajajo,
- opredelitev načrtovalskih dokumentov, relevantnih za razvoj območja,
- viri in raven financiranja,

PRIMOŽ PIPAN

Slika 1: Nežidersko jezero.

- opredelitev načinov in ustanov, ki skrbijo za izobraževanje strokovnega kadra, udeleženega pri načrtovanju, zaščiti in upravljanju območja,
- opredelitev infrastrukture, namenjene obiskovalcem in način vodenja statistike obiskovalcev,
- vsebina upravljalkega načrta območja in izjava o skupnih ciljih ter
- opredelitev potrebne strokovne in tehnične opremljenosti upravljalcev območja (ustanov in zaposlenega osebja).

3 Upravljalški načrt za območje in vloga lokalne naravne in kulturne dediščine v okviru svetovne dediščine

Leta 2004 je bil sprejet Upravljalški načrt za zaščiteno območje (The World Heritage ... 2000), ki vsebuje poglavja:

- cilji, namen in pomen upravljalkega načrta,
- opis objekta svetovne dediščine, vključno z oceno njegovega pomena v kontekstu svetovne dediščine,
- pravni kontekst upravljalkega načrta,
- obstoječa načrtovalska mreža, vključene politične ustanove, cilji načrtovanja in akcijski načrti za varovanje dediščine,
- vloga turizma (njegovi učinki na območje, turistična infrastruktura, preživljanje prostega časa in transportna infrastruktura, programi in optimalno število obiskovalcev),
- opredelitev načinov implementiranja upravljalkega načrta,
- opredelitev potrebe po redni reviziji načrtovalskih posegov in ocena vloge statusa območja za dnevno življenje lokalnega prebivalstva,
- dokumentacija.

V drugem poglavju načrta so opredeljene temeljne značilnosti zavarovanega območja, ki upravičujejo uvrstitev območja v Seznam svetovne dediščine:

- okolica Nežiderskega jezera je najbolj zahodno stepsko območje v Evraziji,
- na območju Seewinkel so obsežne površine zaslanjenih prsti,
- rastlinstvo in živalstvo označuje stik alpskih in panonskih elementov,
- tradicionalno kmetijsko gospodarstvo ohranja številne rastlinske in živalske vrste,
- sožitje naravnega in človekovega delovanja pri ohranjanju naravne in kulturne dediščine,
- kulturno pokrajino so oblikovale tri različne etnične skupine (Madžari, Nemci, Gradiščanski Hrvati),
- stoletja trajajoča socialno, kulturno in gospodarsko homogena pokrajina ne glede na meddržavno razdeljenost,
- stoletja trajajoča kontinuiteta sistemov rabe tal,
- bogastvo arheoloških najdišč, ki izkazujejo zaporednost več civilizacij na območju,
- geološke, mineraloške in estetske zanimivosti,
- bogata arhitekturna dediščina podeželja, ki je v tesni povezavi tradicionalnimi dejavnostmi in oblikami rabe tal,
- številni pomembni zgodovinski spomeniki,
- posebej dragocena etnografska dediščina.

Dokument opredeljuje pomen zavarovanega območja na več vsebinskih nivojih. **Splošni pomen** območja je v njegovi veliki naravni in kulturni pestrosti. To velja za geološko in geomorfološko strukturo, rastlinstvo, živalstvo in klimatske značilnosti. Območje predstavlja naraven stik med alpskim in panonskim območjem, samo po sebi pa je tudi najbolj zahodno ležeče stepsko območje v Evropi. Območje je stično tudi v etničnem in etnografskem smislu, saj ga poseljujejo tri etnične skupine: Madžari, Nemci in Hrvati. Naravno-kulturni kontinuum pokrajine tvorijo jezerska vodna površina, obsežna trstičja in griči z vinogradi. Zaradi kontinuirane poselitve in bližine Dunaja je na območju veliko število arheoloških in umetnostnih spomenikov. Območje leži v središču nastajajoče evropske metropolitanske regije

Dunaj-Bratislava-Gyor, ki teži k usklajevanju okoljskih, socialnih in gospodarskih razvojnih vsebin in vzpodbud.

Kulturni pomen območja: Območje izkazuje presenetljivo stabilnost v tipih rabe tal in urbanistični ter arhitekturni zasnovi naselij. Ohranjanje tradicionalnih kmetijskih dejavnosti, predvsem vinogradništva, je prispevalo k ohranjanju ekološkega ravnovesja med naravnimi in družbenimi sestavinami okolja. Tradicionalna podeželska dejavnost je bila zaradi lastne eksistence prisiljena ohranяти jezero in mokrišča, zato sta se naravno in družbeno okolje spletla v enotno kulturno pokrajino.

Ekološki pomen: Zaradi stalnega nihanja gladine Nežiderskega jezera (od poplav do občasnih popolnih izsušitev) so se oblikovala obsežna območja z zaslanjenimi prstmi, ki so bili osnova za razvoj edinstvenih ekosistemov v Evropi. Geomorfološko je območje na kratke razdalje zelo raznoliko, sestavljajo ga hribovja, gričevja in ravnine. Raznolikost površja je vplivala na rabo tal, po drugi strani pa je osnova za hitro menjavanje vegetacijskih tipov, ki dodatno vplivajo na klimatske razlike znotraj območja. Znotraj zavarovanega območja je biosferski rezervat, biogenetski rezervat pa je precej večji od območja dediščine in obsega celotno vodozbirno površino Nežiderskega jezera. Na zavarovanem območju je zaradi nihanja jezerske gladine in klimatskih značilnosti mogoče najti različne habitate: slane površine, plitva jezera, barja, mokrotne travnike, peščene in suhe travnike ter suhe skalnate travnike. Po Direktivi 92/43/EWG (*FFH Directive of the European Union*) sodijo vsi našteti habitati med tako imenovane »prioritetne habitate.«

Socio-ekonomski pomen: Pomembna elementa avtentičnosti in integritete zaščitenega območja sta njegovo socialnozgodovinsko in socialnopolitično ozadje. V času, ki je izoblikoval današnjo kulturno pokrajino (od druge polovice 17. stoletja naprej), so bile najpomembnejše lastnice zemljišč avstro-ogrske plemiške družine Esterházy, Száchenyi in Habsburg. To je bilo odločilnega pomena pri ohranjanju rabe tal in kulturne pokrajine. Prav tako pomembno je, da se na zavarovanem območju ni razvila in razširila nobena pomembnejša industrijska dejavnost. Tudi turizem je imel relativno majhen vpliv. Načrtovalci želijo vzpostaviti modelno območje trajnostnega razvoja okolja, gospodarstva in socialnih dejavnosti. Prvi primeri so sheme obnove vasi in pilotni projekti na temo trajnostni razvoj prometa in turizma na občutljivih območjih.

4 Ovire, ki lahko nastanejo pri načrtovanem razvoju območja

Tako ustanovni dokument kot načrt upravljanja obravnavata pojave, ki bi lahko ogrozili zelen razvoj zavarovanega območja.

Razvojni pritiski (prostorski posegi, adaptacije, kmetijstvo, rudarjenje): V avstrijskem delu so ti pritiski zgoščeni na severni in zahodni obali jezera in so nastali zaradi razvoja turizma. V vplivnem območju prihaja do sprememb zaradi deagrarizacije in rasti naselij. Na madžarski strani so omenjeni problemi manj prisotni zaradi zakonodajnih omejitev, povezanih z upravljanjem narodnega parka.

Okoljski pritiski (onesnaževanje, klimatske spremembe): V jezero pritekata samo dva vodotoka, ki nista onesnažena, zato večjih onesnaževanj jezerske vode v prihodnosti ni pričakovati. Potencialno pa je za občutljive habitate lahko nevarno onesnaževanje zaradi onesnaženega zraka kot posledice prometa.

Naravne nesreče (potresi, poplave, požari) ne pomenijo pomembnejše grožnje. Mogoče pa je nadaljnje osuševanje jezera, kar pa bi bil naraven proces in ga ni mogoče razumeti kot naravno katastrofo.

Pritiski turizma in obiskovalcev območja: V avstrijskem delu je število obiskovalcev glede na ekološko občutljivost območja znosno. Od leta 1976 potekajo prizadevanja, da bi masovni turizem nadomestili z obiski posameznikov. Tudi na madžarski strani je število obiskovalcev majhno, omejena pa so tudi območja, ki so obiskovalcem dostopna. Manjši problem predstavljajo odpadki, ki ostajajo za turisti.

Demografski pritisk je minimalen, saj ima ožje območje ima 3800, vplivno območje pa 63.200 prebivalcev.

5 Dogajanja na zaščitenem območju

Na območju je v preteklih desetletjih potekalo kar nekaj dejavnosti in dogodkov. Projekt zaščite in upravljanja kulturne pokrajine Nežiderskega jezera pa je dobil tudi nekaj mednarodnih priznanj kot primer dobre prakse upravljanja z zaščitenimi območji.

- Leta 2004 je v Illmitzu v Avstriji potekal mednarodni seminar na temo upravljanja s čezmejnimi mokrišči- Ramsar sites (medmrežje 2).
- Leta 2012 sta organizaciji Neusiedler See World Heritage Association in World Heritage Initiative Society skupaj organizirali Dan svetovne dediščine 2012 (medmrežje 3).
- Leta 2012 je mednarodna organizacija VITOUR zaščitenemu območju ob Nežiderskem jezeru podelila priznanje za dobro prakso pri upravljanju z vinorodnimi območji (medmrežje 3).
- Leta 2012 je Turistična borza iz Berlina območju podelila priznanje za kolesarske poti ob jezeru (medmrežje 3).
- Leta 2012 je Neusiedler See World Heritage Association organizirala mednarodno delavnico na temo razvoja območij s pridelavo češenj (medmrežje 3).
- Leta 2011 je območje gostilo tehnični seminar na temo ohranjanja, razvoja in oblikovanja rečnih, morskih in jezerskih bregov (medmrežje 4).

6 Dobre prakse predstavljenega primera

Dobre prakse upravljanja kulturne pokrajine ob Nežiderskem jezeru so:

- učinkovito združevanje ukrepov varovanja naravne in kulturne dediščine,
- upravljanje istočasno štiti interese etničnih manjšin,
- poizkusi razvoja lastnih kot tudi univerzalnih metodoloških rešitev za svetovno kulturno dediščino,
- kvalitetno in izčrpno pripravljena dokumentacija predlaganih zaščitenih območij in objektov,
- širok obseg upoštevanja elementov pri valorizaciji in upravičevanju zaščitenih območij in objektov,
- učinkovito strokovno in organizacijsko sodelovanje na čezmejni ravni,
- integracija lokalnih gospodarskih panog in tradicij v upravljanje z dediščino,
- upoštevanje učinka upravljanja z dediščino na lokalno prebivalstvo in vsakdanje življenje območja,
- integracija primernih oblik turizma,
- vključevanje javnosti in popularizacija delovanja z organiziranjem strokovnih sestankov.

7 Viri in literatura

Diehl, K., Lang, A. 2008: Transboundary Management of Natural Resources – Neusiedler See / Fertő-Tő.

IUCN Environmental Law and Policy Paper No. 72.

Medmrežje 1: <http://whc.unesco.org/en/list/772> (2. 5. 2013).

Medmrežje 2: <http://www.webcitation.org/6FAFeC9lT> (2. 5. 2013).

Medmrežje 3: <http://my.vitour.org/ferto/> (2. 5. 2013).

Medmrežje 4: http://www.vitour.org/index.php?option=com_acajoom&act=mailing&task=view&listid=7&mailingid=25&Itemid=999 (2. 5. 2013).

The World Heritage. Documentation for the nomination of the Cultural Landscape of Fertő-Neusiedler Lake. 2000. Medmrežje: <http://whc.unesco.org/uploads/nominations/772rev.pdf> (2. 5. 2013).

SEMMERINŠKA ŽELEZNICA

dr. Maja Topole

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
maja.topole@zrc-sazu.si

UDK: 913:656.2(234.322.4)
656.2:719(234.322.4)

IZVLEČEK

Semmerinška železnica

Semmerinška železnica je na Unescovem Seznamu svetovne dediščine kot prva gorska železnica na svetu in kot primer idealne kombinacije tehničnih rešitev in posegov ter naravnega okolja. Inženirsko delo s srede 19. stoletja in kulturna pokrajina, zasnovana v dobi romantičnega historizma na prelomu 19. v 20. stoletje, sta zgled trajnostnega načrtovanja in posegov v prostor. Kljub neugodnim razvojnim trendom pred in po drugi svetovni vojni, so navdušenci nad progo v 90-ih letih 20. stoletja uspeli utemeljiti upravičenost zaščite območja, povezati ključne organe in ustanove na različnih ravneh in s premišljeno strategijo ter inovativnimi prijemi območju vrniti ugled in perspektivo v trajnostnem turizmu.

KLJUČNE BESEDE

Semmerinška železnica, Unescov Seznam svetovne dediščine, tehniški spomenik, regija Semmering-Rax, Dunajske Alpe, trajnostni turizem, prelaz Semmering, Južna železnica

ABSTRACT

The Semmering Railway

The Semmering Railway is on the UNESCO World Heritage List as the first mountain railroad in the world and as an example of an ideal combination of technical solutions and development with the natural environment. The engineering work from the mid-nineteenth century and the cultural landscape, created in the age of romantic historicism around 1900, are an example of sustainable planning and spatial development. Despite unfavorable development trends before and after the Second World War, in the 1990s enthusiasts of the route managed to establish grounds for protection of the area, connect key bodies and institutions at various levels, and use a well-thought-out strategy and innovative approaches to restore prominence and potential in sustainable tourism.

KEY WORDS

Semmering Railway, UNESCO World Heritage List, technical monument, Semmering-Rax region, Viennese Alps, sustainable tourism, Semmering Pass, Southern Railway

1 Uvod

Semmerinška proga je 41-kilometrski odsek Južne železnice med Gloggnitzem (436 m, Spodnja Avstrija) in Mürzzuschlagom (677 m, Štajerska), ki je bil prek robnega območja avstrijskih Vzhodnih Severnoalpenskih Alp zgrajen sredi 19. stoletja (1848–1854). Šteje za prvo normalnotirno gorsko železnico na svetu. V svojem času je pomenila izjemno inovativno tehnološko rešitev. Do tedaj so bile namreč višine, kot je prelaz Semmering (965 m n. v.), za vlake nepremagljive, potovalna hitrost pa je bila povprečno kar petkrat manjša (Schuböck 2009; medmrežje 10; medmrežje 2; medmrežje 5; medmrežje 9). Železnica, ki jo je projektiral genialni gradbeni inženir, arhitekt in matematik Carl Ritter von Ghèga (Pap 2003; medmrežje 6), je na tem, med Dunajem in Trstom najzahtevnejšem delu trase, speljana prek 16 viaduktov, skozi 15 predorov in prek 100 zidanih mostov. Trasa v posameznih odsekih doseže vzpon 25 %, na postaji Semmering pod istoimenskim prelazom pa najvišjo nadmorsko višino 896 m, torej premaga višino 460 m. V primerjavi z ostalimi železnicami, ki prečijo Alpe (turska 27 %, brennerska 28 % in arlberška 31 %), je semmerinška proga najkrajša (Schuböck 2009; medmrežje 7; medmrežje 8).

Inovacijo so ob izgradnji pomenile tudi lokomotive, ki so jih tedaj razvili zaradi prilagoditve manjšim radijem ovinkov, in tudi nova geodetska merilna orodja, ki so jih uporabili pri trasiranju proge. Zahvaljujoč izjemno kakovostni gradnji nad 150 let stara dvotirna proga še vedno služi svojemu namenu in je vseskozi pomenila eno najbolj zaželenih in uporabljenih testnih prog ter referenčni objekt ob gradnji gorskih železnic po vsem svetu (Schuböck 2009; medmrežje 10).

Na novo je bil v letih 1949–1952 zgrajen le 1500 m dolg predor pod prelazom Semmering, ker je prejšnjo predorsko cev uničila voda. Kljub temu, da proga omogoča dnevno prevoz 252 osebnih in tovarnih vlakov, predstavlja ozko grlo v notranjeavstrijskem in mednarodnem železniškem prometu. Povprečna hitrost vlakov je namreč le od 50 do 70 km/h, posamezne vlake pa morajo vleči dve ali celo tri lokomotive. Proga naj bi bila razbremenjena z izgradnjo novega, 27,3 km dolgega Semmerinškega baznega železniškega predora, ki bo del baltsko-jadranske osi in naj bi bil odprt leta 2024 (medmrežje 14). Vožnja med Gloggnitzem in Mürzzuschlagom, kjer bosta začetek in konec predora, se bo ob največjem vzponu 8 % in hitrosti do 230 km/h s sedanjih 45 skrajšala na le 15 minut. Kljub izgubi večjega dela prometa bo stara Ghègova proga seveda še naprej vzdrževana in bo ohranila ključno vlogo v regionalnem prometu, to je v prevažanju zaposlenih in šolrjev. Poleg tega bo eden glavnih stebrov v razvoju turizma. Ohranjanje svetovne dediščine je najlažje ob ustrezni rabi oz. preudarnem gospodarjenju kot so trajnostni turizem, tradicionalno kmetijstvo in gozdarstvo, tradicionalna domača obrt, gostinstvo, trgovina, trajnostni promet, ki ga vsekakor zagotavlja železnica, saj omogoča okolju prijazno mobilnost (medmrežje 10; Wittasek-Dieckmann 2003).

2 Pomen Semmerinške železnice v preteklosti

Izredno slikovita, razgibana, vsestransko privlačna hribovita pokrajina z ugodnim podnebjem ter številnimi geomorfološkimi in hidrološkimi posebnostmi je z železnico po letu 1854 postala lažje dosegljiva. Konec 19. stoletja je pritegnila mondeno družbo iz okrog 90 km oddaljenega Dunaja in celo iz Budimpešte. Semmering je postal priljubljena poletna počitniška destinacija tako plemstva kot velike buržoazije – industrialcev, trgovcev, bankirjev, tja pa so zahajali tudi različni umetniki (literati, pesniki, slikarji, glasbeniki, igralci), svobodomisleci, uradniki in izobraženci. Kraj, ki je bil do prihoda železnice pomemben prelaz na tovarniški, trgovski, vojaški in romarski poti, se je začel razvijati kot gorsko klimatsko letovišče, zračno zdravilišče, rekreacijsko, kulturno in zabaviščno območje. Po letu 1880 so v Semmeringu in okolici zgradili številne hotele, podeželske hiše in vile, ki so se zgledovale po švicarski arhitekturi lesenih konstrukcij, za katero so značilne strme strehe in bogata ornamentika, iz tega pa se je oblikoval posebni semmerinški stil. Izgradnja kolonije vil je tesno povezana z Družbo Južne želez-

MAJA TOPOLE

Slika 1: S posameznih razglednih točk, opremljenih z ustreznimi besedili in podatki, se odpirajo pogledi na progo, viadukte, predore in pokrajino.

nice, ki je tu videla novo gospodarsko priložnost. Gradili so najbolj priznani arhitekti tistega časa. Imeli so tankočuten odnos do narave in so skrbeli za razvoj modernega alpskega stavbarstva (Schwarz 2003).

Bivalni in železniški objekti v semmerinškem območju so bili zgledno usklajeni z naravnim okoljem in so oblikovali funkcionalno in estetsko visoko kakovostno kulturno pokrajino. Načrtovalci so jo obogatili s parki, vrtovi in mrežo poti, ki so opremljene s klopmi, kašipoti, razlagalnimi tablami ter razgledišči omogočale počivanje, sprehajanje, hkrati pa občudovanje in uživanje v pogledih na zelene višave, pečine, gozdove, travnike in pašnike, na parke, posamezna drevesa ali rastline ter na objekte, ki jih je človek mojstrsko umestil v naravno okolje (Hubmann 2003; Ludwigstorff 2003).

Specifična klientela je bila za tako oblikovano kulturno pokrajino izjemno občutljiva; znala jo je ceniti in varovati. Po drugi strani je območju zagotavljala pester kulturni, družbeni, družabni in športni program. V poletnem času so se tu vrstili koncerti, svečani plesi, gledališke predstave in drugi literarni dogodki, razne razstave in šahovske igre. Tu so bile od leta 1899 redno letno organizirane avtomobilske dirke Schottwin – prelaz Semmering, čez prelaz je potekal tudi sprevod starodobnih vozil. Leta 1926 so v Semmeringu osnovali golf igrišče (Schuböck 2009) in ustanovili najstarejši avstrijski golf klub. Še danes je tu najvišje ležeče avstrijsko golf igrišče (Schuböck 2009). Leta 1934 so v Semmeringu odprli prvi avstrijski casino (medmrežje 12).

Tu je zgodaj vzniknil tudi zimski šport. Prvi smučarji so se pojavili leta 1888; med drugimi se je smučanja učil avstrijski prestolonaslednik Karl. Leta 1893 je bilo tu organizirano prvo avstrijsko smučarsko tekmovanje, po letu 1900 so nastopili tudi sankarji in vozniki boba. Po drugi svetovni vojni se je zimskošportna funkcija kraja še krepila. Na osonjih pobočjih Hirschenkogla so uredili moderna smučišča

za alpsko smučanje in Semmering je bil po letu 1995 večkrat prizorišče FIS tekem svetovnega pokala (medmrežje 16). Hirschenkogel so poimenovali čarobno goro (Zauberberg); »Zau[:ber:]g Semmering« je blagovna znamka, ki je sinonim za inovativni zimskošportni program, npr. nočno smučanje (medmrežje 17).

Med drugo svetovno vojno in po njej, vse do 70-ih in 80-ih let 20. stoletja, je tu vladalo mrtvilo. Območje je namreč postalo del sovjetske okupacijske cone in železna zavesa je regijo ločila od nekdanje visoke družbe (medmrežje 12). Naselje Semmering se je spremenilo v mesto duhov, številne dragocene lesene vile so bile opuščene in prepuščene propadanju, v 19. stoletju zastavljeni ukrepi za olepševanje pokrajine so bili ukinjeni, razgledne osi so se zaraščale, značilne vedute izginile. Med propadajočimi objekti so bili tudi nekdanji blesteči hoteli z več sto posteljami in bogato infrastrukturo, ki so nekdanji spadal med največje srednjeevropske hotele (medmrežje 11; medmrežje 13).

3 Oživljanje Semmeringa in železnice

Družba se je oddaljila od svojega dragocenega bisera in le prizadevanju posameznikov gre zahvala, da se je svet ponovno zavedel vrednot semmerinškega območja. V 80-ih letih 20. stoletja je to zbudilo zanimanje umetnostnih in kulturnih zgodovinarjev, leta 1996 pa je bila na pobudo navdušencev nad progno s strani države financirana primerjalna študija, ki je pokazala mesto Semmerinške železnice v svetovnem merilu. Rezultat je razglasitev Ghegovega mojstrskega dela za svetovno dediščino in vpis prve gorske železnice v Unescov Seznam (medmrežje 1).

Razglasitev je pozitivno vplivala na ozaveščanje ljudi, vrednotenje območja in obstoječih objektov. Inventarizaciji zgodovinskih stavb iz obdobja med letoma 1880 in 1920 je sledilo obnavljanje vil, oživljanje kraja in postopno vračanje podobe, značilne za poznoromantično obdobje.

Društvo ljubiteljev Semmerinške železnice (*Verein Freunde der Semmeringbahn*), ki se je oblikovalo na začetku devetdesetih let, ima natančno izdelan načrt vodenja revitalizacije oziroma ukrepov za ohranjanje vrednosti dediščine in njeno vzdrževanje ter za obnavljanje, oživljanje in promocijo kraja ter proge (medmrežje 10). Cilj načrta je varovanje in raziskovanje vrednot, zaradi katerih je bilo območje razglašeno za svetovno dediščino. Ima značaj priporočil oziroma strateškega načrta, ki je samozavezujoč.

Poleg navdušencev nad progno v društvu sodelujejo (medmrežje 22):

- vsa naselja znotraj zaščitenega območja (Gloggnitz, Payerbach, Reichenau an der Rax, Schottwien, Breitenstein, Semmering, Spital am Semmering, Mürzzuschlag),
- deželni vladi Spodnje Avstrije ter Štajerske,
- mikroregija Semmering-Rax,
- avstrijsko Ministrstvo za izobraževanje, umetnost in kulturo,
- državna spomeniška služba,
- konservatorski službi obeh dežel,
- planski regiji Wiener Neustadt Neunkirchen in Mürzzuschlag,
- Družba za infrastrukturno gradnjo Avstrijskih državnih železnic,
- deželna turistična združenja,
- razvojne agencije,
- Muzej Južne železnice iz Mürzzuschlaga.

Za izvajanje del skrbijo tehnični biroji za prostorsko načrtovanje in urejanje ter za pokrajinsko načrtovanje in ohranjanje z Dunaja.

Zaščiteno območje je razdeljeno na dve coni. Osrednja cona zajema samo železnico in pas neposredno ob njej in je v lasti avstrijskih železnic. Druga je vplivno območje, ki zajema območja naselij, kmetijska in gozdna zemljišča in je večinoma v privatni lasti. Omogoča ustrezno varovanje, razvijanje in zaznavanje bistvenih prvin iz osrednje cone. V vplivnem območju izvajajo varovanje neposrednih pogledov na progno iz bližine, varovanje koridorjev, ki omogočajo poglede na progno s posebnih razgle-

dišč in s pešpoti, ki spremljajo progo, varovanje pogledov iz vlaka na okoliško kulturno oz. podeželsko pokrajino in pogledov na značilne pokrajinske prvine ob osrednji coni.

Razmejitve vplivnega območja je izvedena na podlagi reliefnih in pokrajinskih značilnosti. Navadno se meje ujemajo z izohipsami, naklonskimi mejami, gozdnim robom, tudi z infrastrukturnimi danostmi, npr. s cestami, napeljavami ... V vplivno območje spada med drugim osem naselij, ki so se razvila hkrati s progo in turistično infrastrukturo Semmeringa. Zaznamovalo jih je predvsem obdobje romantičnega historizma, za katerega so značilne vile, parki in promenade.

Zastavljeni cilji so glede na čas načrtovane uresničitve ločeni na kratkoročne, ki trajajo 1 do 3 leta, na srednjeročne, trajajoče 3 do 10 let in dolgoročne, ki naj bi jih dosegli po 10 ali več letih. Podlaga za zastavljene cilje so načrti, zakoni, pravno obvezujoči dokumenti in odloki na zvezni, pokrajinski, občinski, mednaselbinski in naselbinski ravni.

Glavne naloge v zvezi s Semmerinško železnico so opredeljene v načrtu upravljanja (*Welterbe Semmeringbahn Managementplan*) (medmrežje 10). Tam so predstavljeni cilji, ki vodijo k ohranitvi zaščitene vrednot ali celo k dvigu njihove vrednosti. Podana je jasna vizija kakovosti stanja te svetovne dediščine. Med najpomembnejšimi nalogami so identifikacija kulturnih in gospodarskih potencialov njenega območja ter izbor trajnostnih oblik rabe prostora, ki bodo omogočale ohranjanje kulturnih in naravnih vrednot, hkrati pa regionalni razvoj in razvoj turizma. Med prvenstvenimi nalogami so tudi izbor potrebnih ukrepov za ohranjanje in celostni razvoj območja svetovne dediščine, oblikovanje strategije razvoja, postavitvev prioritet in zagotovitev instrumentov, s pomočjo katerih bodo lahko krajevne, regionalne in nacionalne ustanove na lokalni ravni stalno zagotavljale uresničevanje ciljev Unescove konvencije o zaščiti in ohranitvi svetovne kulturne in naravne dediščine. Pripraviti je treba dokumente, ki bodo podlaga delovanja upravnih služb, izpeljati mreženje in spodbuditi povezovanje različnih ustanov, organizacij, skupnosti in teles na pokrajinski in regionalni ravni. Poseben trud naj bi posvetili medsebojnemu usklajevanju vseh ukrepov, povezanih s svetovno dediščino, spremljanju uresničevanja zastavljenih načrtov in ocenjevanju rezultatov. Posvetiti se je treba izdelavi konceptov, raziskav in analiz ter zagotoviti kontinuiteto načrtovanja in financiranja za prihodnje generacije. Spodbuditi je treba izvajanje specifičnih prireditev, razvijati trajnostni turizem, skrbeti za atraktivno življenjsko okolje avtohtonega prebivalstva, za ohranjanje kulturne krajine, razvoj poljedelstva in gozdarstva, za trajnostni razvoj naselij, za ustrezno podobo krajev in gradbeno kulturo, za trajnostno mobilnost oz. za promet, ki je prijazen do okolja. Preprečevati je treba stihijsko zaraščanje zemljišč in skrbeti za ozaveščanje javnosti, tako prebivalcev kot obiskovalcev, za izobraževanje ter poudarjanje pomena ohranjanja vrednosti svetovne dediščine in identitetnih prvin. Ena pomembnih nalog je tudi vzdrževanje stikov z mediji ter redno obveščanje.

Med konkretne revitalizacijske ukrepe spadajo varovanje, vzdrževanje in nadaljnji razvoj Semmerinške železnice. Hkrati je treba skrbeti za spremljajoče objekte – viadukte, mostove, podporne zidove, progovne vode, elektrotehniške naprave, železniške postaje in oskrbovalne objekte (čuvajnice) in tipične dvoetažne kamnite hiše, locirane ob progi, približno vsakih 700 m. Vzporedno delo je brezhibno vzdrževanje seznama objektov pod spomeniško zaščito po naseljih znotraj zaščitene območja. Podlaga sta seznama spomeniškovarstvene službe Spodnje Avstrije in Štajerske. Opuščenim spomeniško pomembnim objektom je treba poiskati novo funkcijo. Med stalne naloge spadajo tudi: oblikovanje in vzdrževanje spletne strani o železnici (medmrežje 2), urejanje informacijskih točk v posameznih naseljih zaščitene območja, urejanje in vzdrževanje Muzeja Južne železnice v Mürzzuschlagu (medmrežje 20), opremljanje posameznih železniških postaj z razlagalnimi tablami o zgodovinskih napravah, objektih in graditeljih proge, s čimer postaje dobivajo funkcijo pomembnih turističnih postojank. Spoznavanju dediščine in krajevne zgodovine so namenjene različne manjše razstavne površine. Te so lahko na posameznih železniških postajah, kjer so razstavljeni vagoni, lokomotive, gondole in cestna vozila. Dobo gradnje in zgodnjega obratovanja železnice obiskovalcem približajo urejene in vzdrževane muzejske lope ob viaduktih, kjer so prikazani način življenja in značilno bivališče delavcev ob gradnji proge, njihovo orodje, delovni postopki in gradbeni materiali. Način življenja turistov ob koncu 19. in začetku

20. stoletja pa spoznamo s pomočjo razstavnih steklenih vitrin znotraj naselij. K širjenju poznavanja kulturne dediščine lahko pripomorejo (medmrežje 21):

- spletna fotopredstavitve proge in voznega parka,
- obeležje raznih obletnic,
- izdajanje znamk z različnimi motivi, povezanimi s progo,
- odkrivanje spomenikov in spominskih plošč za progo zaslužnim osebam,
- nudenje vožnje z zgodovinskimi parnimi lokomotivami in muzejskimi vlaki, tudi s panoramskimi vlaki,
- uvedba ustreznega celoletnega doživljajskega paketa na železnici,
- prikaz aktualnega železniškega voznega parka,
- predstavitev primerjave lokomotiv in vlakov različnih generacij.

Potrebno je torej oblikovanje posebnih, integralnih turističnih produktov v povezavi z železnico.

Obiskovalci lahko dobijo informacije na številnih razlagalnih tablah ob železniških, zgodovinskih, umetnostnih, turističnih in kulturnih objektih ter na razglednih točkah. Posebna skrb mora biti posvečena urejanju pešpoti vzdolž proge in do razglednih točk, urejanju razglednih točk in manjših občestnih razglednih teras, ki omogočajo panoramske razglede in poglede na značilne objekte. Stalno vzdrževanje zahtevajo ograje, razgledni stolpi, posebej na vrhu smučišč, ki privabljajo obiskovalce tudi poleti.

Skrbeti je treba za vzdrževanje vedut, urejanje in opremo kolesarskih poti, urejanje in opremo gozdnih učnih poti, urejanje počivališč in piknik prostorov.

Med stalnimi nalogami so priprava in tisk zgibank, zemljevidov, vodnikov, knjižic in knjig o progi ter arhitekturi vil, skrb za obnavljanje zgodovinskih stavb in urejanje ter obnova parkov.

Za uspešno delovanje regije je pomembno povezovanje med kmeti, gozdarji, gostinci in turističnimi delavci, kar ne sme biti prepuščeno naključju.

Slika 2: Površine ob železniških postajah so izkoriščene za predstavitev muzejskih eksponatov.

Spodbujati je treba ekoturizem in ekomobilnost. Zmanjšanje uporabe avtomobila je treba doseči z uvajanjem kombiniranih vozniških kart, z organizacijo prevozov do železniških postaj in z uvedbo posebnega potovalnega informacijskega sistema.

Dejavnost Društva prijateljev železniške proge se financira s pomočjo članarin, dotacij in podpor zveznih dežel in naselbinskih skupnosti, iz sredstev pridobljenih projektov ter iz posebnih virov.

Manjši gradbeni posegi (npr. obcestne razgledne terase, leseni razgledni stolpi, varnostne ograje, parkovne klopi, piknik prostori, vitrine) so lahko izvedeni kot donatorska dela, ki postanejo pomembna referenca izvajalcev.

Prostorski načrt temelji na vrsti mednarodnih in nacionalnih določb, na pokrajinski zakonodaji in pristojnostih občin, ki lahko zagotavljajo nadaljnji obstoj svetovne dediščine. To so Alpska konvencija, spomeniško varstvo, varstvo narave in pokrajine, Natura 2000, pokrajinska zakona o urejanju prostora, regionalni razvojni programi, mestni in naselbinski prostorski načrti. Za obstoj in vzdrževanje svetovne dediščine sta na nacionalni ravni odgovorna Zvezno ministrstvo za izobraževanje, umetnost in kulturo in državna spomeniška služba, na regionalni ravni pa skrbi za uresničevanje Društvo prijateljev Semmerinške železnice.

Med večjimi objekti je bil do zdaj temeljite obnove deležen le Panhans hotel. Življenje ogromnemu objektu zagotavljajo inovativna, avtentična in pestra vsebina oziroma najrazličnejša ponudba kraja, ki vključuje tako naravo kot kulturo (medmrežje 12; medmrežje 15; medmrežje 17). Semmering oglašuje svoje klimatske prednosti, sprehajalne, pohodniške, kolesarske in gorskokolesarske poti, možnosti za gornišтво (Rax-Schneeberške Alpe, Stuhleck), wellness, golf in minigolf, alpsko smučanje, tek na smučeh, vožnjo s kočijo in vprežnimi sanmi, bob, curling, jogo, nordijsko hojo, sončenje na svežem zraku, izvedbo vodenih tur s pikniki, različna izobraževanja in poletne šole. Zelo je razvit kongresni turizem, ljudi privabljajo tudi redna FIS tekmovanja za svetovni pokal, gorski reli in srečanja starodobnih vozil.

MAJA TOPOLE

Slika 3: Med večjimi objekti je bil do zdaj temeljite obnove deležen le Panhans hotel iz leta 1888.

Hrbtnico regije Semmering-Rax, ki je območje svetovne dediščine, skupaj z vilami in hoteli iz obdobja romantičnega historizma predstavlja Semmerinška železnica. K prepoznavnosti območja z Unescovega Seznama lahko pomembno pripomore mreženje. Rezultat je vključenost regije v ponudbo destinacij »Dunajske Alpe v Spodnji Avstriji« in »Visoke Štajerske«. Semmerinška šola za hotelirstvo in turistični menedžment, ki je rezultat tukajšnjih potreb po usposobljenem kadru, je povezana z mrežo evropskih in svetovnih šol s tega področja, kar omogoča širšo izmenjavo izkušenj in idej (medmrežje 18; medmrežje 19). Semmerinška železnica je vključena v sistem EURAIL (medmrežje 4). Z nakupom evropskih železniških vozovnic (EURAIL PASS) je mogoče potovati po Evropi po poljubnem potovalnem načrtu in tako doživljati posamezne pokrajine ali dežele na poseben način. V okviru tega se Semmerinška proga uvršča še v posebno skupino atraktivnih evropskih železnic, imenovano *Scenic train routes in Europe* (medmrežje 3). Občudovanje slikovitih evropskih pokrajin je tako mogoče z udobnega sedeža na vlak. Način se ujema z načeli trajnostne mobilnosti, ki ob ohranjanju svetovno pomembne kulturne dediščine skupaj s trajnostnim turizmom zagotavlja prihodnost tukajšnjemu prebivalstvu.

4 Sklep

Semmerinška železnica se je na Unescov Seznam svetovne dediščine uvrstila leta 1998, in sicer kot umetnostni in tehniški spomenik, kot prva gorska železnica na svetu in kot primer inovativnega gradbenega dela, ki je mojstrsko umeščen v naravno okolje. Območje Semmeringa je zgled idealne kombinacije tehničnih posegov in naravnih danosti. V nasprotju z današnjim, pogosto neodgovornim odnosom do narave in razraščanjem netrajnostnih oblik turizma, je inženirsko delo sredi 19. stoletja in v dobi romantičnega historizma konec 19. stoletja samoumevno težilo k trajnostnim rešitvam. Kljub zatonu ob svetovni gospodarski krizi v tridesetih letih 20. stoletja in neugodnih okoliščinah po drugi svetovni vojni, ko se je območje znašlo v okviru sovjetske okupacijske cone in mu je bilo usojeno umiranje na obroke, je Semmering v osemdesetih letih prejšnjega stoletja počasi našel pot iz spečega stanja. Danes se je Čarobna gora (*Zauberberg*) po zaslugi premišljenega daljnovidnega načrtovanja turističnih strategov iz Semmeringa znašla na pragu novega obdobja krajevnega razcveta. Pri tem je treba poudariti tudi zgledno sodelovanje in skupno nastopanje deležnikov, tako posameznikov, kot krajevnih, občinskih, pokrajinskih in državnih uradov ter ustanov. To se je pokazalo že pri utemeljevanju pomena proge v svetovnem merilu in pri prizadevanju za njeno uvrstitev na Unescov Seznam, kaže pa se tudi pri vzdrževanju in skrbi za nadaljnji razvoj mikroregije Semmering-Rax, ki se pokriva z zaščitenim območjem svetovne dediščine.

Območje Semmeringa je bilo že konec 19. in v začetku 20. stoletja v mnogih pogledih inovativno. Tu je bil zagotovljen visokokakovostni kulturno-umetniški, zdravstveni, duhovni, športni in zabavni program. Med drugim je šlo za uvajanje gorskega zdraviliškega turizma, prvo avstrijsko smučarsko šolo, prvo gorsko avtomobilsko dirko, sprevod starodobnih vozil, prvi casino, ter prvo gorsko golf igrišče. Tudi danes, ko nekdanji hotelski velikani postopno oživljajo, se ponaša z inovativnimi programi, ki ponovno privlačijo turiste. Trajnostni turizem pa je ključnega pomena tako za prihodnost tukajšnjega prebivalstva kot za ohranjanje in preživetje svetovno pomembne kulturne dediščine.

5 Viri in literatura

- Hubmann, A. 2003: Semmering – Weltkulturerbe und Kulturlandschaft. Semmering, UNESCO Weltkulturerbe. Denkmalpflege in Niederösterreich. Band 29. St. Pölten.
- Ludwigstorff, M. 2003. Die Landschaftserschönerung am Semmering. Semmering, UNESCO Weltkulturerbe. Denkmalpflege in Niederösterreich. Band 29. St. Pölten.
- Medmrežje 1: <http://whc.unesco.org/en/list/785> (25. 4. 2013).

- Medmrežje 2: <http://www.semmeringbahn.at/> (25. 4. 2013).
- Medmrežje 3: <http://www.eurail.com/eurail-passes> (22. 4. 2013).
- Medmrežje 4: <http://www.eurail.com/trains-europe/scenic-trains/semmering-line> (22. 4. 2013).
- Medmrežje 5: http://en.wikipedia.org/wiki/Semmering_Pass (23. 4. 2013).
- Medmrežje 6: http://sl.wikipedia.org/wiki/Carl_von_Ghega (22. 4. 2013).
- Medmrežje 7: http://en.wikipedia.org/wiki/Geography_of_Austria (22. 4. 2013).
- Medmrežje 8: http://en.wikipedia.org/wiki/Northern_Limestone_Alps (23. 4. 2013).
- Medmrežje 9: <http://de.wikipedia.org/wiki/Semmeringbahn> (24. 4. 2013).
- Medmrežje 10: <http://www.semmeringbahn.at/images/Semmeringbahn-Managementplan-Deutsch.pdf> (4. 4. 2013).
- Medmrežje 11: <http://de.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCdbahnhotel> (10. 5. 2013).
- Medmrežje 12: <http://www.panhans.at/hotel-semmering/Article/ID/237/Session/1-7AgWktES-1-IP/History.htm> (13. 5. 2013).
- Medmrežje 13: http://de.wikipedia.org/wiki/Kurhaus_Semmering (13. 5. 2013).
- Medmrežje 14: http://de.wikipedia.org/wiki/Semmering-Basistunnel__Kritik (13. 5. 2013).
- Medmrežje 15: http://www.panhans.at/hotel-semmering/Article/ID/31/Session/1-7AgWktES-0-IP/Luftkurort_Semmering.htm (13. 5. 2013)
- Medmrežje 16: <http://www.fisalpine.com/place/semmering,35.html> (14. 5. 2013).
- Medmrežje 17: <http://www.zauberberg.at/de/zauberberg/geschichte> (14. 5. 2013).
- Medmrežje 18: <http://www.hltsemmering.ac.at/ausbildung.php> (14. 5. 2013).
- Medmrežje 19: http://www.efth.com.pt/en/index.php?option=com_content&view=article&id=83&Itemid=207 (14. 5. 2013).
- Medmrežje 20: <http://www.suedbahnmuseum.at> (14. 5. 2013).
- Medmrežje 21: http://www.ebepe.com/html/semmering_4e.html (14. 5. 2013).
- Medmrežje 22: <http://www.leader-noe-sued.at/semmering-rax.html> (14. 5. 2013).
- Pap, J. R. 2003: Carl Ritter von Ghega – ein Venezianer verändert die Eisenbahn. Semmering, UNESCO Weltkulturerbe. Denkmalpflege in Niederösterreich. Band 29. St. Pölten.
- Schuböck, C. 2009: Weltkulturerbe Semmeringbahn. Berndorf.
- Schwarz, M. 2003: Ein Land von Stadthäusern oder eine Stadt von Landhäusern. Semmering, UNESCO Weltkulturerbe. Denkmalpflege in Niederösterreich. Band 29. St. Pölten.
- Wittasek-Dieckmann, R. 2003: Die Semmeringbahn. Semmering, UNESCO Weltkulturerbe. Denkmalpflege in Niederösterreich. Band 29. St. Pölten.

KULTURNI OBJEKTI KOT GONILO OŽIVITVE MESTA: PRIMER MESTA BILBAO

dr. Loredana Alfarè

Consiglio Nazionale delle Ricerche, Istituto di scienze marine
loredana.alfare@ve.ismar.cnr.it

dr. Engelbert Ruoss

Global Regions Initiative
e.ruoss@bluewin.ch

UDK: 911.375:719(460.152.2)

IZVLEČEK

Kulturni objekti kot gonilo oživitve mesta: primer mesta Bilbao

Bilbao je začel nazadovati v 70. letih 20. stoletja. Nekdaj pomembno pristanišče s težko, jeklarsko in železarsko industrijo, razvitim ladjedelništvom in tekstilno industrijo, se je ob koncu 80. let 20. stoletja soočalo z onesnaženostjo in visoko brezposelnostjo. Zahvaljujoč daljnovidnosti krajevnih oblasti, uspešnega sodelovanja med javnim in zasebnim sektorjem ter celovitega prostorskega načrtovanja v 90. letih 20. stoletja je mesto doživelo temeljito preobrazbo. Po 16 letih preobrazbe gospodarski kazalniki kažejo, da so bile naložbe v prometno infrastrukturo in kulturne objekte (muzej, podzemna železnica, letališče, pristanišče, konferenčna dvorana) učinkovite, kljub nasprotovanju nekaterih kulturnih organizacij. Kot se je izkazalo, prenos primera dobre prakse iz Bilbao v druga mesta ni bil vedno uspešen.

KLJUČNE BESEDE

mestna prenova, preobrazba, dejavniki uspeha, oživitve, investicije, internacionalizacija, javno-zasebno partnerstvo, kultura, dediščina

ABSTRACT

Cultural structures as a driver of urban renewal: the town of Bilbao

The city of Bilbao started its decline in the 1970s, from an important harbour with heavy industry based on iron and steel, shipbuilding and textile sectors to a polluted town with high unemployment until the late 1980s. Thanks to the farsightedness and the leadership of local authorities and the cooperation between public and private sectors in the 1990s, the town has seen a revolutionary transformation following an integrated planning approach. Investments were made in transport infrastructure and cultural facilities (museum, metro, airport, port, conference hall) nevertheless facing strong opposition from cultural organizations. After 16 years transformation, economic figures show the success of this approach. The transfer of this model to other contexts is not always successful as demonstrated in several other initiatives mentioned in the article.

KEY WORDS

urban rehabilitation, transformation, key success factors, revitalization, investments, internationalization, public-private cooperation, culture, heritage

1 Uvod

Vse številčnejše kulturne znamenitosti, še posebej muzeji, postajajo osrednje sestavine strategij mestnih prenov, saj so zaradi njihove sposobnosti ustvarjanja blagovnih znamk in dodatnega zaslужka nepogrešljivi pri privabljanju turistov. Zaradi velikih naložb so pričakovanja velika, vendar so za uspeh potrebni tudi drugi dejavniki, ki bodo med drugim tudi opisani v prispevku. Namen raziskave je bil analizirati tako imenovani Bilbao učinek (*Bilbao effect*) in ugotoviti ali je mogoče uspešno prenesti primer dobre prakse, kot je umestitev spektakularnega kulturnega objekta (Guggenheimov muzej), v drugo okolje. Poleg tega smo preučili tudi zgodovino mesta, njegovo preobrazbo, prihodke, ki so jih prinesle naložbe v kulturno infrastrukturo in s tem povezane prihodke od turizma.

2 Zgodovina

Bilbao je v 14. stoletju ustanovil Don Diego López de Haro V, takratni biskajski vladar. Mesto je kmalu postalo izvozno središče za koruzo in volno iz Kastilje. Zahvaljujoč ugodni legi je Bilbao postal pomembno pristanišče ob obalah Atlantskega oceana, dobro zaščiten pred nevihtami, piratskimi napadi in napadi drugih sovražnih flot. Mesto je postalo bogato središče, ki je povezovalo Španijo z ostalim svetom. V 19. stoletju je Bilbao doživel velik razvoj z izkoriščanjem okoliških mineralnih surovin. Kljub temu, da je na območju Bilbao v začetku stoletja živel le 10.000 prebivalcev, se je v drugi polovici stoletja Bilbao hitro razvil v industrijsko mesto. Ob koncu 19. stoletja se je industrijski rasti pridružil tudi razvoj glavnih storitev, predvsem trgovine in finančnega sektorja (Plöger 2007). V tem času sta bili ustanovljeni bilbajska in biskajska banka, medtem ko se je delničarstvo pojavilo ob koncu stoletja. Tako mesto kot njegova okolica sta se močno spremenila, saj je gospodarska rast spodbudila močno urbanizacijo. Zgrajene so bile ceste in sprehajalne poti, nova arhitektura pa je spremenila Bilbao v sodobno mesto (medmrežje 1).

Mesto je doživelo drugo obdobje industrializacije v 50. in 60. letih 20. stoletja z razvojem težke industrije. Velikim potrebam po delovni sili je sledilo močno priseljevanje iz južnejših regij, še posebej iz Andaluzije. V dvajsetih letih je prebivalstvo naraslo z 216.000 (leta 1950) na 410.000 (leta 1970). Zaradi hitre rasti prebivalstva je bilo treba zgraditi delavska stanovanja, ki so jih umestili na levi breg reke Nervion. Zaradi pomanjkanja prostora je gostota poselitve v Bilbao močno narasla (Plöger 2007).

Španija je bila več kot trideset let podvržena Frankovi diktaturi (od 1939 do 1975). Baskovska dežela je v tem času izgubila avtonomijo, španska vlada pa je zatirala tudi baskovsko kulturo, vključno z baskovskim jezikom. Posledica take podreditve je bila ustanovitev oboroženega gibanja ETA v letu 1959, ki se je bojevalo za neodvisnost Baskije. Nasilni spopadi so imeli resne gospodarske in politične posledice, vendar pa se je Bilbao kljub temu širil. Po koncu Frankovega režima, leta 1987, je Španija znova postala demokratična država. Napisana je bila nova, demokratična ustava, ki je Baskiji zagotavljala visoko stopnjo avtonomije (Plöger 2007).

Rast Bilbao se je ustavila v 70. letih 20. stoletja. Družbeno-gospodarske spremembe v teh letih so vplivale na strukturo svetovnega gospodarstva, še posebej na železarsko in jeklarsko industrijo, ladjedelništvo in tekstilno industrijo, takratne gonilne gospodarske sile (Mendiguren 2010). Kot posledica industrije je do konca 80. let mesto postalo močno okoljsko degradirano. Onesnaženi so bili zrak, voda in tla. V reko Nervion so se izlivali industrijski in gospodinjiski odpadki brez predhodne obdelave, zaradi česar so izginile vse sledi življenja v vodi. Onesnažena in degradirana so bila tudi območja ladjedelnic in skladišč, kjer je bilo polno odpadkov in zapuščenih zgradb. Leta 1983 so mesto, predvsem stari del mesta, prizadele poplave, v katerih je umrlo mnogo ljudi. Med drugim je bilo uničeno tudi staro gledališče Arriaga. Takrat se je začel trend obnov po celotnem mestu, vključno s starim delom mesta (»Casco Viejo«) (medmrežje 2).

3 Preobrazba

V 70. letih 20. stoletja je bila v Bilbao brezposelnost 30 odstotna. Krajevne oblasti so ugotovile, da ne gre le za strukturno temveč za globljo gospodarsko krizo in zato začele iskati način, kako spodbuditi gospodarstvo, ustvariti nova delovna mesta in privabiti investitorje. Zavedali so se, da mora postati industrijski sektor konkurenčnejši in bolj raznolik, da je treba modernizirati proizvodnjo in nadomestiti delavce z različnimi tehnologijami. Hkrati so začeli iskati nove oblike gospodarstva, razvijati terciarni sektor, ki bi zagotavljal zadostno število delovnih mest, saj so se zavedali, da bo le-te industrija zagotovo izgubila (Mendiguren 2000). Ključni korak je bila priprava strateškega načrta za oživitev Bilbao, ki je bil dokončan in sprejet leta 1991. Načrt je bil za tisto obdobje zelo napreden in je celovito pristopil k preobrazbi mesta. V podporo izvajanju in uresničevanju ciljev, določenih v strategiji, je bila istega leta ustanovljena agencija Bilbao Metrópolis-30 (Plöger 2007).

Strateškemu načrtu je sledila priprava krovnega načrta, ki je je bil osnovan na podlagi analize primerov dobrih praks iz ostalih španskih mest, kot so Barcelona, Madrid in Sevilla. Oživitev teh mest je temeljila na organiziranju mednarodnih dogodkov. Barcelona je gostovala olimpijske igre in porabila sredstva za obnovo pristaniškega dela mesta. Sevilla je gostila mednarodno svetovno razstavo Expo, Madrid pa je postal evropska kulturna prestolnica. Drugi primeri dobrih praks so bili preneseni še iz Lizbone, Baltimora in Glasgowa, ki so z obnovo obvodnih območij oživili mesto. Za upravljanje širokopotezne revitalizacije zapuščenih nekdanj pristaniških, industrijskih in transportnih območij je bila leta 1992 v Bilbao ustanovljena tudi razvojna agencija Bilbao Ría 2000 (Plöger 2007).

Načrt za oživitev Bilbao je vključeval investicije v prometno infrastrukturo mesta, da bi izboljšali dostopnost in povezave za prebivalce. Zgrajena je bila nova podzemna železnica, ki jo je oblikoval Sir Norman Foster. Dostopi do podzemne železnice so bili pokriti z steklenimi nadstreški, peroni pa s konstrukcijami iz nerjavčnega jekla. Svoje sisteme sta posodobili tudi obe podjetji, ki upravljata s potniškim železniškim prometom, RENFE in FEVE. Leta 2002 je bila zgrajena nova tramvajska proga, ki povezuje središče Bilbao z obvodnim delom mesta. Nekdanje bilbajsko pristanišče, ki je bilo prvotno postavljeno ob reki, so premestili in razširili dolvodno, v Biskajskem zalivu. Ob reki je se je tako odprl prostor za nove stavbe. Zelo pomembna je bila investicija v posodobitev in razširitev letališča, arhitekt Santiago Calatrava pa je oblikoval nov terminal (Plöger 2007). Zgradili so tudi nov konferenčni in glasbeni center, imenovan Euskalduna Jauregia Bilbao, ki sta ga oblikovala madridska arhitekta Federico Soriano in Dolores Palacios.

Večino naložb sta omogočili baskovska in španska (centralna) vlada na podlagi dogovora iz leta 1989. Hitra železniška povezava med Madridom in Bilbaom bo najverjetneje odprta leta 2015. Najpomembnejši okoljski projekt je bil vzpostavitev novega sistema čiščenja odpadnih voda, ki ga je vodil in uresničil ponudnik vode v Baskiji, Consorcio de Aguas (Plöger 2007). Gradnja se je začela leta 1984, zaključila pa 2006. Reka Nervion je sčasoma ponovno dobila svojo pravo barvo, prav tako pa je bilo mogoče opaziti

Slika 1: Abandoibarra leta 1968 in danes (medmrežje 3).

postopno vračanje vodnih organizmov. Ulična razsvetljava je bila posodobljena z led tehnologijo, s čimer je Bilbao dosegel zmanjšanje porabe energije in stroškov za 10 odstotkov. V Bilbao so se odločili tudi za inovativni ukrep in kot prvi v državi uporabili posebno vrsto pločnikov, ki vsrkavajo ogljikov dioksid. V mestu so na voljo tudi kolesa za izposajo, podaljšali so kolesarske steze in vzpostavili sistem souporabe avtomobilov, s čimer Bilbao spodbuja zmanjšanje onesnaževanja in porabe energije v osebnem potniškem prometu, hkrati pa izboljšuje tudi javni prostor (Maciel in Baker 2013).

4 Rezultati

Ko se je v zgodnjih 90. letih 20. stoletja Bilbao odločil nameniti skoraj 230 milijonov dolarjev javnega denarja za Guggenheimov muzej moderne umetnosti, je veliko ljudi obsojalo tako zapravljanje davkoplačevalskih sredstev. Prebivalci niso razumeli, zakaj mesto vlaga v muzej, namesto da bi pomagalo industriji in tako ustvarjalo nova delovna mesta. Nasprotovale so tudi kulturne institucije, ki so se ustrašile zmanjšanja denarne podpore zaradi vlaganja krajevne vlade v nov muzej. Kljub močnemu nasprotovanju prebivalcev je vlada nadaljevala z uresničevanjem ideje. V prvi študiji izvedljivosti projekta so izračunali, da bi moralo muzej obiskati 400.000 obiskovalcev na leto, da bi pokrili vložena sredstva, ki so znašala 132,22 milijona evrov. Kljub temu, da se je ta cilj zdel nemogoč, je muzej v prvih dveh letih (od oktobra 1997 do decembra 1998) obiskalo 2.675.794 obiskovalcev, torej kar trikrat več, kot so načrtovali (Mendiguren 2000).

Preglednica 1: Število obiskovalcev Guggenheimovega muzeja v Bilbao od leta 1997 do 2012 (Análisis ... 2010).

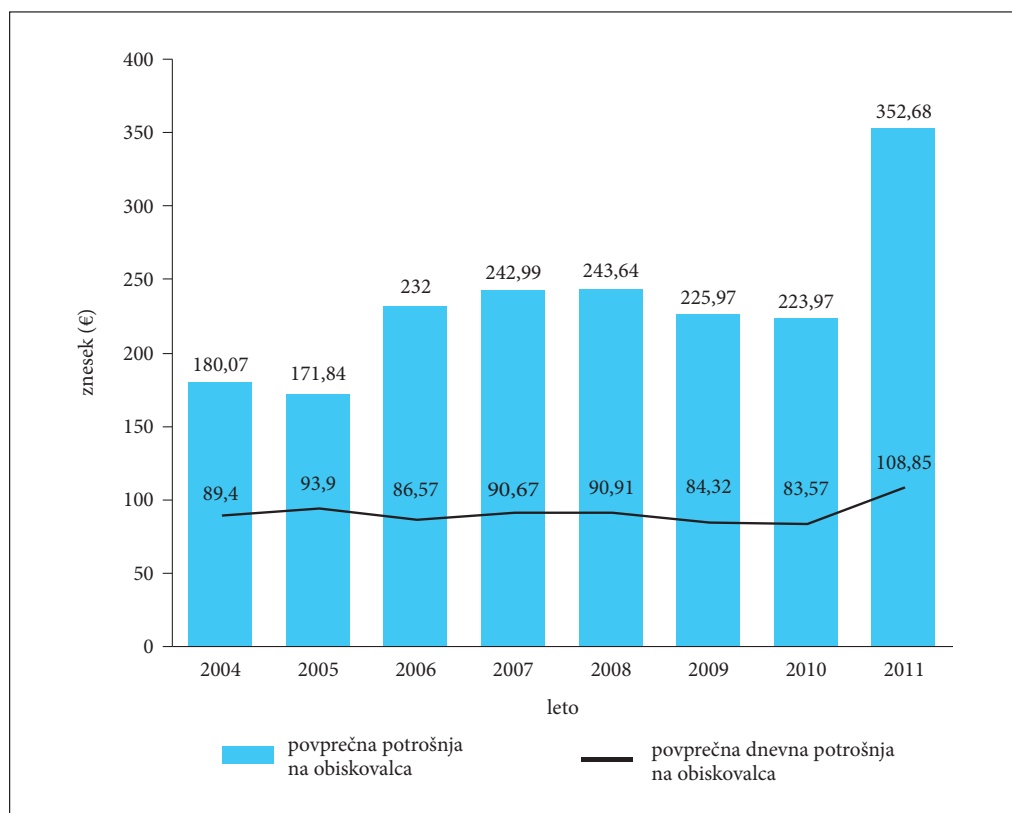
leto	število obiskovalcev
1997 (od oktobra do decembra)	259.234
1998	1.307.065
1999	1.109.495
2000	948.875
2001	930.000
2002	851.628
2003	869.022
2004	909.144
2005	965.082
2006	1.008.774
2007	1.002.963
2008	951.369
2009	905.048
2010	956.417
2011	962.358
2012	1.014.104
skupaj	14.950.578

V teh dveh letih so obiskovalci potrošili več kot 400 milijonov evrov, kar pomeni, da je vsak obiskovalec v povprečju potrošil 150 evrov na dan. Leta 2011 so oblikovali nov model gospodarskega vpliva in tako posodobili tistega iz leta 1998, ki je bil revidiran v letih 2001 in 2006. Naredili so raziskavo, s katero so ugotavljali potrošnjo obiskovalcev glede na njihov izvor. V raziskavo so bili vključeni le tisti

obiskovalci, ki so se za obisk Bilbao odločili zaradi Guggenheimovega muzeja (takih je bilo 83 odstotkov). Izkazalo se je, da je vsak tak obiskovalec v povprečju zapravil 352 evrov (Study ... 2011).

Raziskava, ki jo je izvedlo podjetje KPMG Peat Marwick, je pokazala, da je Guggenheimov muzej prinesel 3816 novih delovnih mest v prvem letu, v letu 2006 pa je to število naraslo celo na 4232. Nekdanja ladjedelnica, ki je bila na tem mestu pred muzejem, je v najuspešnejših letih ustvarjala 3000 neposrednih in 1000 posrednih delovnih mest. V zadnjih letih pred preobrazbo mesta je bilo v njej zaposlenih le 2300 ljudi. V prvem letu obratovanja muzeja (od oktobra 1997 do oktobra 1998) se je dvignil tudi BDP avtonomne pokrajine Baskije, muzej pa je k temu doprinesel 144 milijonov evrov. Zaradi dviga javnofinančnega premoženja so lahko pokrili 84,14 milijonov evrov vredno gradnjo muzeja in ureditev okolice, v petih letih pa se je povrnila celotna investicija 132,22 milijona evrov, ki vključuje tudi 36,6 milijonov vreden nakup zbirk umetnin in 12,2 milijona kot prispevek Guggenheimovi fundaciji, oziroma kot članstvo, s katerim si muzej zagotovi izmenjavo zbirk z drugimi Guggenheimovimi muzeji po svetu (Mendiguren 2000).

Kljub nedvomnemu uspehu je bil Guggenheimov muzej vseeno tarča različnih kritik. Očitajo mu, da je to kapitalističen, visoko umetniški in vsiljen objekt, ki nima nobene zveze z Bilbaom ali baskovsko tradicijo. Zgradili so ga, brez da bi upoštevali družbene in gospodarske potrebe tam živečih ljudi, ki so zato tudi zapustili svoje domove in tako pospešili gentrifikacijo. Muzeju očitajo tudi neskladnost z okoljem (Snapper 2013).

Slika 2: Gibanje skupne in dnevne potrošnje na obiskovalca Baskije izven Guggenheimovega muzeja v evrih (Study ... 2011).

Izvedenih je bilo več raziskav, s katerimi so ocenjevali tako imenovani učinek Guggenheimovega muzeja in izračunavali njegove dolgoročne vplive na gospodarstvo mesta. Z Guggenheimovim muzejem se je v Bilbao močno povečal turistični obisk. Leta 2011 se je število obiskovalcev povečalo za 6000, kar je 0,62 odstotka več kot v letu prej, v celotnem letu pa je sprejel kar 962.358 obiskovalcev. S tem je muzej presegel prvotna pričakovanja za leto 2011, saj so predvidevali, da bo gospodarska kriza negativno vplivala tudi na obisk. Glede na geografsko poreklo je muzej obiskalo 62 odstotkov prekomorskih obiskovalcev, delež obiskovalcev iz Francije je rahlo upadel (2 odstotka) medtem ko je delež obiskovalcev iz Velike Britanije (8 odstotkov), Nemčije (7 odstotkov), Združenih držav (6 odstotkov) in Italije (5 odstotkov) ostal stabilen (medmrežje 4). Prvi podatki za leto 2012 kažejo, da je Guggenheimov muzej prvič po letu 2007 ponovno presegel milijon obiskovalcev.

Statistika je pokazala, da se je močno povečalo tudi število letalskih potnikov, z 1,4 milijona v letu 1994, 3,8 milijona v letu 2005 (Plöger 2007) na 4 milijone potnikov v letu 2011 (medmrežje 5). V Bilbao prihaja več turistov kot v San Sebastian, ki je veljal za vodilno baskovsko turistično destinacijo. Velik porast števila turistov je v Bilbao spodbudil razvoj različnih storitev, na primer barov, trgovin, kavarn, manjših hotelov, restavracij, vodičev, ponudnikov turističnih informacij in podobno. Z razvojem turizma se je povečal tudi delež zaposlenih v storitvenem sektorju, vendar pa je neposredni učinek kulturnega turizma težko natančno določiti (Plöger 2007). Glede na izračune je novih delovnih mest, ki so neposredno povezana s turizmom, manj kot 1000 (Plaza 2007).

Zanimivo je, da ima metropolitanska regija Bilbao kljub hitremu upadu starih industrijskih panog še vedno močne industrijske temelje, vendar ta panoga ni dosegla pričakovanega uspeha pri privabljanju tujih investicij. V Bilbao se je opazno povečalo tudi število poslovnih turistov. Število konferenčnih obiskovalcev se je v zadnjem desetletju povečalo za desetkrat, na 178.000 v enem letu. Če povzamemo, so stranski učinki Guggenheimovega muzeja in drugih večjih spremljajočih projektov, kot sta konferenčni center Euskalduna in posodobitev letališča, zelo raznoliki (Plöger 2007).

Slika 3: Pogled na Guggenheimov muzej z reke (Reiser 2009).

Kljub vsemu župan Bilbao v enem izmed intervjujev poudarja, da Bilbao ni zgradil muzeja le zato, da bi pridobil eno slikovito in prepoznavno zgradbo. To je bil del širšega razvojnega načrta, ki je vključeval tudi novo podzemno železnico, oživitve obvodnih območij in novo letališče. Krajevne oblasti so podpirale izmenjavo znanj in izkušenj med mesti v različnih mednarodnih mrežah, vključno z UCLG (*United Cities and Local Governments*) in URBELAC (*Urban European Latin American and Caribbean Cities*). Na ta način so vzpostavili mehanizme in dosegli sporazume o sodelovanju z mesti iz različnih delov sveta. Znotraj Španije Bilbao sodeluje z Barcelono, mesti pa sta se zavezali k krepitvi sodelovanja in izmenjavi na področju trženja turizma, gospodarskega sodelovanja, nastopanja na mednarodnih trgih, ekologije in razvoja novih tehnologij (Maciel in Baker 2013).

Zaradi bogatih izkušenj na področju razvoja in mestne preнове Bilbao vzbuja mednarodno zanimanje. Vsako leto občina sprejme več kot 30 delegacij tehničnih in drugačnih skupin strokovnjakov iz drugih mest, ki Bilbao obiščejo, da bi izvedeli, kako je potekala preobrazba. Uspešna prenova in oživitev mesta sta v zadnjih desetih letih prinesla Bilbao mednarodni ugled. Mesto je bilo nagrajeno z nagrado *Lee Kuan Yew City Prize* v Singapurju, ki tudi sam želi postati globalni predstavnik uspešne mestne preobrazbe. Predstavniki mesta so sodelovali tudi na Šanghajskem Expu leta 2010 v kategoriji mestnih dobrih praks (*Urban Best Practices*). Župan Bilbao je bil leta 2012 izbran kot zmagovalac med najboljšimi desetimi župani z vsega sveta (vom Hove 2013).

5 Prenos Bilbao učinka na druga mesta

Nekatera mesta po svetu si želijo posnemati uspešnost Bilbao. Tako je rudarska regija Lorena v Franciji ustanovila središče Pompidou-Metz (medmrežje 6), muzej moderne in sodobne umetnosti, ki v Franciji velja za največjo stalno razstavo izven Pariza. V drugem letu obstoja je beležil 600.000 obiskovalcev. Cilj projekta je bil s turizmom in kulturo oživiti mesto, ki ga je prizadela gospodarska kriza. Drug uspešen primer je projekt Louvre-Lens, futurističen stekleno-aluminijasti kompleks, ki je bil umeščen v zapuščeno premogovniško rudarsko mesto na severu Francije s skoraj trikrat višjo brezposelnostjo od državnega povprečja. Projekt, ki je nekakšen podaljšek Louvra, naj bi pripomogel k preobrazbi Lensa na enak način, kot se je to zgodilo na primeru Bilbao in Guggenheimovega muzeja (medmrežje 7). Muzej v Lensu je bil odprt maja 2012 z namenom utišati kritike, ki so trdili, da je francoska umetnost omejena na državno, pariško elito. Na drugi strani zagovorniki trdijo, da bo muzej ponudil kulturo tudi kulturno slabše razvitem delom države in dal tamkajšnjim prebivalcem edinstveno priložnost spoznati visoko umetnost. Veliko kritikov projekta živi prav na območju muzeja, saj prebivalci niso imeli priložnosti sodelovanja pri snovanju projekta (Adamson 2012).

Guggenheimov muzej kot stavba predstavlja uspešno znamko, ki privlači obiskovalce in mestu daje značilno podobo. Postal je simbol preobrazbe Bilbao in njegove današnje podobe, za katerima stojijo številne pobude in strategije ter vplivno vodstvo.

Po svetu obstaja več tako uspešnih kot nekaj neuspešnih primerov uporabe muzejev pri revitalizaciji mest. Po odprtju muzeja v Bilbao so arhitekta Gehryja izbrali tudi pri preobrazbi območja gledališča v Lizboni, imenovanega Parque Mayer, vendar projekt ni bil nikoli uresničen zaradi političnih problemov. Tudi odprtje Guggenheimovega muzeja v Abu Dabiju, ki ga je prav tako osnoval Gehry, je bilo prestavljeno na leto 2017. Zakasnitev je posledica zamude pri dokončevanju preobrazbe kulturnega okrožja Saadiyat Island. Slednji je delo najbolj priznanih svetovnih arhitektov in mednarodno umetniško prizorišče, kjer so muzeji Zayed National Museum, Louvre Abu Dhabi, Guggenheim Abu Dhabi in središče scenske umetnosti, ki bo odprt leta 2015 ali 2016. Maja 2012 je mestni svet Helsinkov zavrnil projekt za muzej vzdolž obale, vreden 140 milijonov evrov. Guggenheimov muzej v Berlinu, ki je bil zgrajen istega leta kot v Bilbao, je konec leta 2012 zaprl svoja vrata za obiskovalce (Ogden 2012; medmrežje 8). Zaradi vse slabših razmer v gospodarstvu in svetovne gospodarske krize namreč Guggenheimov muzej sam po sebi ne more zagotavljati uspešne preobrazbe mesta.

6 Sklep

Bilbao je začel »popravljati streho, ko je še sijalo sonce«, torej v najugodnejših letih rasti, v prvem desetletju 21. stoletja. Tudi zdaj gre Bilbao pri spopadanju s svetovno gospodarsko krizo bolje kot mnogim drugim regijam in državam (Barnett 2012).

Temeljita preobrazba mesta v obdobju 25 let je mesto spremenila iz amazane, zanemarjenega okolja s propadajočo industrijo v enega najprivlačnejših mest v Evropi. Ta primer dokazuje, da je mogoče preobraziti tradicionalno industrijsko mesto v pametno mesto. Oživitev Bilbao je rezultat širokega nabora pobud in preudarnega, daljnovidnega razvojnega načrtovanja. Preobrazba mesta je temeljila na močni podpori vodilnih v javnem sektorju in obstoječi podjetniški kulturi domačinov. Vse to je omogočilo vzpostavitev ustreznih agencij, ki so se bile sposobne soočiti s pokazatelji globoke gospodarske krize in pripraviti ustrezne ukrepe. Pomembno gibalno razvoja so bile naložbe v Guggenheimov muzej, novo podzemno železnico in ureditev sistema čiščenja odpadne vode, ne smemo pa zanemariti močne regionalne in krajevne kulture. Vodstvo Baskije je namreč spodbujalo razumevanje kulture kot gospodarsko naložbo za prihodnost in ne kot strošek (Mendiguren 2000).

Glavni dejavniki za uspeh so tako bili:

- odločno in osredotočeno vodstvo;
- osnovanje in uresničitev dolgoročne razvojne strategije;
- perspektivno in natančno načrtovanje;
- celovit pristop k razvojnemu načrtovanju mesta;
- vzpostavitev inovativnega podjetniškega okolja;
- osredotočenost na izboljšanje kakovosti življenja lokalnih prebivalcev;
- učinkovito trženje in transparentno komuniciranje;
- izboljšanje vseh vrst infrastrukture.

Dejavniki uspeha dokazujejo, kako pomembna je jasna vizija nadaljnega razvoja in da le en velik projekt, kot je Guggenheimov muzej, ni zagotovilo za uspeh.

Vizija je uresničljiva, če razvoj temelji na celovitem načrtovanju in razvoju različnih območij znotraj mesta, s čimer zagotavlja dodano vrednost velikemu delu prebivalcev. Spektakularne zgradbe za razvoj mesta ne zadostujejo, zato mora vsako mesto preučiti dobre prakse od drugod in najti svoj lasten način, kako doseči razcvet mesta. Če objekt, kot je Guggenheimov muzej, ni del širše mestne preobrazbe, lahko povzroči tako imenovani »hit and run« turizem, pri katerem se obiskovalci ustavijo le na kratko, s tem pa manj trošijo in povrnejo le manjši delež naložbe. Pomembno je tudi upoštevati dejstvo, da vsi kraji niso primerni kot turistična destinacija. Če ima neko območje zelo majhne možnosti za razvoj turizma, je bolje, če se mesto osredotoči na uspešnejše dejavnosti in si prizadeva doseči preobrazbo mesta na drugačen način. Ne nazadnje ima umestitev istovrstnih spektakularnih kulturnih objektov po vsem svetu učinek, da si mesta postavljajo med seboj podobna, kar pa ni vedno prednost.

7 Viri in literatura

- Adamson, T. 2012: Louvre comes to poor French city, raising eyebrows. Medmrežje: http://www.denverpost.com/art/ci_22120055/louvre-comes-poor-french-city-raising-eyebrows (17. 7. 2013).
- Analisis-Diagnostico de la Situacion actual del Turismo Vasco. 2010. Basque Government: Department of Industry, Commerce and Tourism. Medmrežje: http://www.industria.ejgv.euskadi.net/contenidos/informacion/planes_programas_2010/es_planes/adjuntos/PCITV_10-13_Diagnostico_Analisis_de_Competitividad_28-07-10_DEFINITVO.pdf (17. 7. 2013).
- Barnett, M. 2012: Bilbao – An example for Spain and Europe? Medmrežje: <http://mikeburnett.blogspot.it/2012/06/bilbao-example-for-spain-and-europe.html> (15. 5. 2013).

- Maciel, A. in Baker, B. 2013: Mayor of the Month for July 2012. Iñaki Azkuna. Mayor of Bilbao. Medmrežje: <http://www.citymayors.com/mayors/bilbao-mayor-azkuna.html> (17. 5. 2013).
- Medmrežje 1: <http://www2.bilbao.net/bilbaoturismo/ingles/ipractica/historia.htm> (17. 7. 2013).
- Medmrežje 2: <https://www.digipen.es/about/history-of-bilbao/> (17. 7. 2013).
- Medmrežje 3: <http://info.elcorreo.com/blogs/fotos-actualidad/2011/03/23/bilbao-como-has-cambiao/> (24. 6. 2013).
- Medmrežje 4: <http://www.eitb.com/en/news/entertainment/detail/805625/number-visitors-guggenheim-bilbao-6000-visitors-2011/> (17. 5. 2013).
- Medmrežje 5: http://www.aena-aeropuertos.es/csee/ccurl/TOTAL_2005.pdf (9. 8. 2013).
- Medmrežje 6: <http://tout-metz.com/musee-centre-pompidou-metz> (17. 7. 2013).
- Medmrežje 7: <http://www.eitb.com/en/news/entertainment/detail/998326/louvre-lens-louvre-open-extension-aiming-guggenheim-effect/> (17. 5. 2013).
- Medmrežje 8: <http://www.deutsche-guggenheim.de/> (9. 8. 2013).
- Mendiguren, I. A. 2000: BILBAO impara líarte. La Stampa. Torino. Medmrežje: <http://www.arc1.uniroma1.it/saggio/filmati/bilbao/areso.html> (17. 5. 2013).
- Mendiguren, I. A. 2010: Bilbao's strategic evolution. From the industrial to the post-industrial city. Lectures at the Instituto Cervantes (Chicago). Medmrežje: http://chicago.cervantes.es/FichasCultura/Ficha67510_47_2.htm (17. 5. 2013).
- Ogden, C. S. 2012: Bilbao celebrates 15 years of Guggenheim – inspired transformation. Medmrežje: <http://iberosphere.com/2012/05/spain-news-bilbao-guggenheim/6170> (15. 5. 2013).
- Plaza, B. 2007: Museums as economic re-activators: challenges and conditions for their effectiveness. Glasgow.
- Plöger, J. 2007: Bilbao City Report. Medmrežje: <http://sticerd.lse.ac.uk/dps/case/cr/CASereport43.pdf> (13. 6. 2013).
- Reiser, P. 2009: Medmrežje: <http://www.staedte-fotos.de/name/einzelbild/number/25467/kategorie/Spanien%20Baskenland%20Bilbao.html> (20. 6. 2013).
- Snapper, G. 2013: Bilbao Art and Architecture 1: The Guggenheim – From ‘The Guggenheim Effect’ to McGuggenisation. Medmrežje: <http://www.gabrielsnapper.co.uk/1/post/2013/01/bilbao-art-and-architecture-1-the-guggenheim-from-the-guggenheim-effect-to-mcguggenisation.html> (15. 5. 2013).
- Study of the Economic Impact of the Activities of the Guggenheim Museum Bilbao – Estimation for 2011: 2011. Medmrežje: http://prensa.guggenheim-bilbao.es/src/uploads/2012/09/Estudio_de_Impacto_Economico_2011-ENG.pdf (13. 6. 2013).
- Vom Hove, T. 2013: Iñaki Azkuna, Mayor of Bilbao, Spain awarded the 2012 World Mayor Prize. Medmrežje: http://www.worldmayor.com/contest_2012/world-mayor-12-results.html (17. 5. 2013).

RETIJSKA ŽELEZNICA NA OBMOČJU GORSKIH PRELAZOV ALBULE IN BERNINE

Peter Repolusk

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika
peter.repolusk@zrc-sazu.si

UDK: 913:656.2(234.312.8)
656.2:719(234.312.8)

IZVLEČEK

Retijska železnica na območju gorskih prelazov Albule in Bernine

Prispevek obravnava primer varovanja in upravljanja z Unescovo kulturno dediščino na primeru alpske Retijske železnice, ki povezuje kulturne pokrajine na območju gorskih prelazov Albule in Bernine. Območje je razdeljeno na večji švicarski in manjši italijanski del, združuje pa varovanje elementov tehniške, naravne in kulturne dediščine, ki so povezani v funkcionalno celoto. Jedro zaščitene dediščine je železniška proga, ki sodi med najbolj dovršene gorske železnice na svetu. Kljub starosti se še vedno funkcionalno vključuje v mednarodni železniški promet. V prispevku so opisane značilnosti in zgodovina območja, osnovna načela upravljanja dediščine in možni izzivi za nadaljnji razvoj.

KLJUČNE BESEDE

Alpe, Švica, tehniška dediščina, naravna dediščina, kulturna dediščina, upravljanje z dediščino, kulturna pokrajina

ABSTRACT

The Rhaetian Railway near the Albula and Bernina passes

This article examines the protection and management of UNESCO cultural heritage based on a case study of the Alpine Rhaetian Railway, which connects cultural landscapes near the Albula and Bernina mountain passes. The area is divided into a larger Swiss part and a smaller Italian one, and it is united by protection of elements of technical, natural, and cultural heritage, which are connected into a functional whole. The core of protected heritage is the rail route, which is one of the best mountain railroads in the world. Despite its age, it is still functionally included in international rail traffic. The article describes the characteristics and history of the area, the basic principles of heritage management, and potential challenges to further development.

KEY WORDS

Alps, Switzerland, technical heritage, natural heritage, cultural heritage, heritage management, cultural landscape

1 Uvod

Retijska železnica je bila vpisana na Unescov Seznam svetovne dediščine leta 2008, prvi predlogi za uvrstitev nanj pa so starejšega datuma. Projekt ne zajema le tehničnega dela železniške proge in spremeljajočih objektov, pač pa tudi kulturno pokrajino vzdolž železnice. Večji del varovanega območja je v Švici, manjši del pa v Italiji. Gradnja železnice je potekala na prelomu med 19. in 20. stoletjem. Prometni vlogi objekta sta se že zgodaj pridružili vloga v razvoju turizma in vloga pri ohranjanju poselitve ter s tem lokalnih gospodarskih dejavnosti in lokalne pokrajinske identitete.

V svetovno kulturno dediščino sodita še dve železnici: Semmerinška v Avstriji ter sklop železnic v indijskem delu Himalaje. Med kandidati za vpis na Seznam so še nekatere gorske železnice v južno-ameriških Andih.

Retijska železnica je mojstrovina na področju inženirskega delovanja, tehnoloških inovacij in skladnosti med tehničnim posegom v prostor in ohranjanjem naravne lepote ter identitete alpske pokrajine.

2 Opis, zgodovina in opredelitev območja svetovne kulturne dediščine

2.1 Opis

Retijska železnica na območju gorskih prelazov Albule in Bernine v Švici in Italiji združuje dve zgodovinsko pomembni in med seboj povezani železniški progi, ki prečkata švicarske Alpe prek dveh gorskih prelazov. Železniška proga pri Albuli na severozahodu, odprta leta 1904, je dolga 67 km. Predstavlja slikovit niz gradbeniških elementov vključno z 42 predori in pokritimi galerijami ter 144 viadukti in mostovi. Berninski del, dolg 61 km, vključuje 13 predorov in pokritih galerij ter 52 viaduktov in mostov. Celotna železnica premaguje relativne višinske razlike med 1550 do 1700 m.

Objekt je primer uporabe železniške infrastrukture za presejanje izoliranosti naselij in območij v osrednjih Alpah v začetku 20. stoletja. Izgradnja železnice je imela v regiji dolgoročen družbeno-gospodarski pomen, saj je pripomogla k ohranitvi poselitve ter kulturne identitete prebivalstva, lokalnega gospodarstva in kulturne pokrajine. Celoten obseg kulturne dediščine predstavlja učinkovit splet tehniške in arhitekturne dediščine z estetsko enkratnim naravnim okoljem. Navedeni elementi si sledijo vzdolž cele poti, gradbeni in kulturni elementi tvorijo celoto s spreminjajočimi se krajinami in vedutami.

Retijska železnica ponuja cel niz vrhunskih tehnoloških rešitev v pogosto zelo težkih visokogorskih razmerah, kakršne so bile značilne za gradbeno tehniko v začetku 20. stoletja. Rešitve so bile že pred stoletjem tako dobre, da omogočajo stalno obnavljanje in posodabljanje prometne infrastrukture. Železnica je še danes tako tehnično kot po svoji vlogi v sistemu prometnih povezav povsem sodobna. Arhitektura objekta je bila že od vsega začetka estetsko in homogeno naravnana (medmrežje 1).

Širše območje vključuje tudi večje število objektov stavbne dediščine kot so kmečke hiše, cerkve in pokopališča, gradovi in dvorci, muzeji, starejše stanovanjske stavbe višjega ter srednjega sloja prebivalstva in hoteli z dolgoletno tradicijo.

Za območje je značilna tudi visoka raven biotske raznovrstnosti. Do zdaj še ni bila opravljena sistematična študija prisotnosti rastlinskih in živalskih vrst. Delne študije za manjša območja na zaščitenem območju ali v neposredni bližini omogočajo ocene, da je prisotnih okrog 3000 vrst rastlin in živali, značilnih za zahodne Alpe in za predele alpsko-sredozemskega stika. Vzrok velikega števila vrst je spremenljivost geoloških in mikroklimatskih tipov, ki oblikujejo številne različne habitate (medmrežje 2).

Dokumentacija z opisom dediščine (medmrežje 2) navaja predvsem naslednje kulturne pokrajine z visoko estetsko vrednostjo in visoko ravno biotske raznovrstnosti, ki je nastala v dolgoletnem prilagajanju človekovega gospodarjenja z naravnimi viri:

- gora Domleschg/Heinzenberg in njena okolica: primer nasprotja med naravnim okoljem in intenzivno kmetijsko rabo tal;

- dolina Albula: območje sonaravnega kmetovanja z ohranjenimi značilnostmi naravnega okolja;
- zgornji del doline Engadin: kulturna pokrajina, ki jo je v veliki meri oblikoval turizem, se izmenjuje s skoraj nedotaknjenim naravnim okoljem;
- dolina Poschiavo: pestra raba tal s hitrimi spremembami na kratke razdalje;
- območje Veltlin: območje stika alpskih in sredozemskih naravnih značilnosti.

Pravna zaščita objekta in zaledja je ustrezna. Upravljalški pristop je zadovoljiv, okrepite pa bi bilo treba obveščanje javnosti o izjemnosti projekta (medmrežje 1).

2.2 Zgodovinski opis železniške proge in okolice

Naselja na območju Retijske železnice so zanesljivo obstajala že v neolitskem obdobju. Pomembno obdobje naseljevanja človeka je bila bronasta doba, ko so nastali prvi rudniki kovinskih rud. Največ naselij je bilo takrat v zgornjem delu doline Engadin na območju današnjega švicarskega kantona Graubünden. Čezalpske poti so nastale tudi zaradi trgovine, aktivne so ostale tudi v železni dobi, v obdobju Etruščanov in Keltov ter kasneje v času prevlade Rimljanov (od zadnjega stoletja pred našim štetjem) (medmrežje 1).

V srednjem veku so bile čezalpske poti pomemben del življenja gorjanskega prebivalstva, ki je sodelovalo pri transportu blaga in pri vzdrževanju poti, za kar je dobivalo prihodke v obliki carin. V 15. in 16. stoletju sta bila oba gorska prelaza pod nadzorom lokalnih oblasti kantona Graubünden. Vendar tedaj pot od Albule do Bernine ni bila najpomembnejša, Engadin so z nižje ležečimi dolinami povezovalе druge ceste. Pot med Albulo in Bernino je povezovala predvsem rudniške kraje. Cesta je bila narejena šele v 16. stoletju z namenom zagotavljanja varne poštne povezave med Parizom in Benetkami. Konstrukcija sodobnih gorskih cest z nižjimi nakloni in prelazi se je v Evropi pričela šele v začetku 19. stoletja. Eden prvih takih prelazov je bil prelaz Svetega Bernarda. Berninski prelaz je bil zgrajen leta 1842, Albulski pa 1866. Stalna berninska postojanka (Ospizia Bernina) je bila zgrajena leta 1871 (medmrežje 2).

Prvi hotel je bil zgrajen v bližnjem St. Moritzu leta 1857, istega leta pa tudi ob jezeru Poschiavo, ki leži neposredno ob prometnici. Pričel se je razvijati znani švicarski visokogorski turizem, namenjen predvsem aristokraciji in višjemu srednjemu sloju s celega sveta. Največ gostov je prihajalo iz Velike Britanije. V St. Moritzu so okrog leta 1900 obstajali tako imenovani »štirje znameniti hoteli« (medmrežje 2).

Potreba po povečanem obsegu in predvsem večji učinkovitosti prometne infrastrukture je postala ena od osnovnih strategij lokalnega in regionalnega razvoja, tako za nadaljnji razvoj turizma kot tudi za potrebe lokalnega prebivalstva.

V devetdesetih letih 19. stoletja so pričeli z načrtovanjem parne ozkotirne železnice, ki bi povezovala visoko ležeče doline s sicer že obstoječim železniškim omrežjem v kantonu Graubünden. Gradnja železnice pri prelazu Albula se je pričela leta 1898 in bila končana leta 1904. S tem je bil postavljen tudi temelj jezikovni in kulturni povezanosti retoromanskega prebivalstva, razpršeno poseljenega v visokih alpskih dolinah blizu zgornje gozdne meje. Graubünden je edini švicarski kanton, ki je trijezičen. Prebivalstvo je po maternem jeziku retoromansko, nemško ali italijansko. Delež Retoromanov je v zadnjem stoletju nazadoval zaradi priseljevanja in asimilacije. Gradnjo je izvedla družba Retijska železnica pod nadzorom kantonalnih oblasti. Območje zaščitene kulturne dediščine predstavlja estetsko in tehnično najbolj slikovit del proge. Proga povezuje doline s kantonsko prestolnico Chur, kjer se priključi na normalnotirno švicarsko železniško omrežje. Promet na Albulski progi so sprva opravljali parni vlaki, leta 1913 pa so pričeli z načrtovanji električne vleke in jo tehnično izpeljali leta 1919 (medmrežje 1).

Berninska proga je bila zgrajena nekoliko kasneje, gradnjo pa je izvajala druga družba kot pri Albulski železnici. Proga je bila prav tako ozkotirna, a drugačnih dimenzij. Zaradi gospodarskih težav, ki jih je povzročila druga svetovna vojna, je Berninska proga leta 1944 prešla pod nadzor Retijske železnice. Sledile so tehnične izboljšave, predvsem razširitev tirov in izboljšanje električnega napajanja lokomotive (medmrežje 2).

Odrprtje obeh železnic je spremljalo in podpiralo nadaljevanje razvoja turizma, zlasti v povezavi z zimskimi športi. St. Moritz je postal eden najpomembnejših centrov razvoja smučanja. V letih 1928 in 1948 so v kraju potekale zimske olimpijske igre. Drugi val gradnje hotelov se je pričel takoj po koncu prve svetovne vojne (medmrežje 1).

2.3 Opredelitev območja kulturne dediščine

Železniška proga poteka od Tirana (Italija) prek St. Moritza do Thusisa (Švica) in skupno meri 128 km. Osrednje zaščiteno območje, ki zajema progo z najbližjo okolico, meri po površini le 152 ha, od tega so 3 ha v Italiji. Območje vključuje tudi okolico oziroma vplivno območje, ki je razdeljeno na primarno (tik ob železnici), bližnje (predvsem visokogorje) in oddaljeno, ki vključuje večji del naselij (medmrežje 2).

Obseg nominiranega najožjega zaščitene območja leži v 19 občinah kantona Graubünden v Švici (Thusis, Sils i.D., Mutten, Vaz/Obervaz, Alvaschein, Tiefencastel, Brienz/Brinzauls, Surava, Alvaneu, Schmitten, Filisur, Bergün/Bravuogn, Bever, Samedan, Celerina/Schlarigna, Pontresina, St. Moritz, Poschiavo in Brusio) in v eni občini (Tirano) v italijanski regiji Lombardija (medmrežje 2).

Območje kulturne pokrajine in alpske naravne pokrajine vzdolž železnice, ki jo potnik z vlaka lahko opazuje, vključuje precej večje območje, ki je opredeljeno kot vplivno območje:

- Primarno vplivno območje v najbližji soseščini proge vključuje pomembne kulturne spomenike nacionalne vrednosti in elemente naravnega okolja. Omejitve območja se prilagaja naravnim pojavom (npr. drevesna meja, niz dreves), topografskim kriterijem (npr. pobočja, gorske konture) ali infrastrukturnim

DRAGO KLADNIK

Slika 1: Pogledi na izjemno ledeniško pokrajino.

objektom (npr. ceste, energetski vodi). V večjem delu poteka proge ta pas v širino meri 500 do 1000 m, v ozkih dolinah od 120 do 150 m, ponekod pa se razširi na okrog 5000 m (pogledi na izjemno gorsko pokrajino ali ledeniške doline). Skupaj meri 5436 ha (28 ha v Italiji).

- Bližnje vplivno območje vključuje dele naselij tik ob primarnem, ki pa niso toliko privlačni. To so novejšje bivalne soseke in manjše poslovne in industrijske površine. Skupaj meri 1140 ha (76 ha v Italiji).
- Oddaljeno vplivno območje vključuje vso preostalo vidno kulturno pokrajino, ki jo pri pogledu z vlaka omejuje obzornica. Skupaj meri 102.810 ha.

Skupna površina območja kulturne dediščine meri 109.538 ha (od tega 108 ha v Italiji) ali nekaj manj kot 1100 km² (medmrežje 2).

3 Kriteriji uvrstitve območja »Retijska železnica v pokrajinah Albune in Bernine« na Unescov Seznam svetovne dediščine

Območje je bilo vpisano na Unescov Seznam svetovne dediščine leta 2008. Obrazložitev izhaja iz I., II. in IV. merila 77. člena dokumenta Operativne smernice za implementacijo Konvencije o svetovni dediščini iz leta 2005 (Operational Guidelines ... 2005; medmrežje 2):

- I. merilo: Retijska železnica je izjemna ustvarjalna mojstrovina, ki je nastala z medsebojnim prepletanjem estetskih standardov, inženirske dovršenosti, tehničnih inovacij in popolne izdelave. Je rezultat povezovanja znanja z inovativnim pristopom pri reševanju problemov v težkih pogojih gradnje.
- II. merilo: Je pionirsko delo sodobnega inženirstva in arhitekture iz obdobja začetka 20. stoletja. Je primer harmoničnega razmerja med človekovo dejavnostjo v prostoru in naravno lepoto alpske pokrajine, s čimer združuje naravne, kulturne in tehnološke vrednote.
- IV. merilo: Objekt predstavlja tehnični zenit zlate dobe gorskih železnic in odraža spreminjajoče se dojemanje Alp in njihovega stika s sosednjimi pokrajinami.

Retijska železnica je ena od treh, ki jih Unesco uvršča na Seznam svetovne dediščine. Drugi dve sta Semmerinška železnica in Gorske železnice v indijskem delu Himalaje (medmrežje 3). Pomembnost Retijske železnice, če jo primerjamo s podobnimi objekti drugje po svetu, temelji na (medmrežje 2):

- visoki tehnični vrednosti objekta za obdobje, v katerem je bila zgrajena,
- gospodarskem pomenu in učinkih za razvoj območij, ki jih povezuje,
- tehničnem in inovativnem pomenu,
- ohranjanju vloge Retijske železnice v prometnem sistemu,
- pomenu v sistemu mednarodnih železniških povezav,
- estetski, kulturni in gospodarski vlogi kulturne pokrajine vzdolž železnice.

4 Dejavniki iz okolja, ki lahko vplivajo na dediščino

4.1 Razvojni pritiski

Stalno posodabljanje železniškega prometa, spreminjajoči se varnostni standardi in spreminjanje potreb potnikov neprestano vplivajo na razvoj železnice. Povečevanje potovalne hitrosti terja utrjevanje železniških tirov, dolgoročno pa tudi predelavo nekaterih predorov. Podaljševanje vagonov je povezano s spremembami kota in dolžine zavojev. Širši vagoni so vzrok, da je potrebno širiti prazne pasove na obeh straneh tirov. Ko je bila železnica zgrajena, je vlak vozil s hitrostjo 30 km/h. Najdaljši vagoni so bili dolgi 14,3 m in so bili široki 2,7 m. Prazne pasove na obeh straneh tirov bo treba v kratkem razširiti za 25 cm na vsaki strani. Številne tehnične spremembe bodo nastale zaradi večje varnosti tako potnikov kot zaposlenega osebja na železnici (medmrežje 2).

Ne razvija pa se le prometna tehnologija, temveč tudi kulturna pokrajina. Zaradi demografskega razvoja, sprememb naselbinskih struktur in gospodarskih razvojnih trendov so se v alpskem območju oblikovali štiri regionalno razvojni tipi območij (medmrežje 2):

- centralna območja z večjimi in gosto naseljenimi mestnimi naselji, ki jih obdajajo suburbana območja; razvojni ritem narekujejo poleg turizma tudi industrija in storitve;
- suburbana območja z visokim deležem oseb, ki dnevno potujejo na delo ali v šolo v večja središča, pogosto tudi izven alpskega območja; ta tip označuje hitra rast prebivalstva, istočasno pa tudi upadanje individualne podjetniške iniciativnosti;
- ruralna območja z razpršeno poselitvijo in še vedno močno vlogo kmetijskih dejavnosti; predelovalne in storitvene dejavnosti igrajo le obrobno vlogo; demografski razvoj teh območij je bolj ali manj stabilen;
- depopulacijska območja z zmanjševanjem števila prebivalstva in izrazito navezanostjo na kmetijstvo.

Naravno okolje in kulturna pokrajina sta pod naraščajočim pritiskom spreminjanja rabe zemljišč zaradi razvoja novih ali širjenja že obstoječih dejavnosti. Na spremembe v naravnem okolju najbolj vplivajo razvoj prometa, hiter gospodarski razvoj in tehnično urejanje jezer in vodotokov. Lokalne in državne oblasti negativne trende do neke mere zajeziijo z ustanavljanjem naravnih rezervatov in parkov.

Družinske kmetije kot osnovni varuh kulturne pokrajine so pod vse večjim pritiskom globalnega liberalističnega trga. Eksistenčne probleme do neke mere rešujejo z dopolnilno turistično dejavnostjo ali pa s specializirano proizvodnjo za turistične potrebe (medmrežje 2).

4.2 Okoljski pritiski

Okoljske spremembe, ki v prihodnosti lahko najbolj vplivajo na alpska območja, so povezane z dvigom globalnih temperatur in podnebnimi spremembami. Problemi, ki na območju dediščine že nastopajo, so naraščanje števila ekstremnih vremenskih pojavov (močna deževja, viharji), nestabilne snežne razmere in pojavi zelenih zim, dvig vegetacijskih mej, zmanjševanje ledenikov, taljenje permafrosta in s tem destabilizacija pobočij ter plazovitost. Dvig temperatur lahko vpliva tudi na tehnične deformacije zelo vijugaste železnice (medmrežje 2).

4.3 Naravne nesreče

Snežni in zemeljski plazovi ogrožajo naselja, ljudi in infrastrukturo. Problemi naraščajo ne le s klimatskimi spremembami ampak tudi z gradnjo in širjenjem naselij in nekaterih vrst infrastrukture. V Švici je omejevanje naravnih nesreč zakonsko določeno. Vsi kantoni morajo izdelati zemljevide območij tveganja. Po letu 2002 za celotno državo obstaja register naravnih nesreč. Na območju Albule in Bernine te podatke uporabljajo za izdelavo zemljevidov območij tveganja, za ureditvene načrte območij in za izdelavo ekspertnih mnenj. Rezultati imajo vpliv predvsem na izdajanje dovoljenj za gradnjo stavb in infrastrukturnih objektov (medmrežje 2).

4.4 Pritiski turizma

V Graubündnu je turizem poglavitna gospodarska dejavnost, iz katere izvira približno tretjina celotnega prihodka. Število turistov se med letom zelo spreminja, zimski čas pa je tisti, ko je obisk največji. Na območju Albule in Bernine igra turizem pomembno vlogo, še posebej v Zgornjem Engadinu, ki beleži več kot tri milijone prenočitev na leto. Atraktivnost območja se je izrazito povečala z izgradnjo Retijske železnice, tako zaradi povečane prometne dostopnosti kakor tudi zaradi privlačnosti železniške proge same po sebi. Turizem je povezan z naraščanjem prometa, predvsem individualne rabe avtomobila. Vse skupaj povzroča nadaljnjo rast infrastrukturnih površin in slabšanje bivalnih pogojev zaradi hrupa in onesnaževanja zraka. Retijska železnica kot najpomembnejši javni prevoznik ima pomembno vlogo pri zmanjševanju problemov, povezanih z osebnim avtomobilskim prometom.

Slika 2: Oznaka nadmorske višine na postaji Ospizio Bernina ob jezeru Lago Bianco.

S turizmom je povezan tudi problem številnih sekundarnih počitniških stanovanj in hiš. Gradbeni razmah zaradi družbeno-gospodarskih sprememb se je zgodil v 60-ih in 70-ih letih 20. stoletja. V Zgornjem Engadinu obsegajo sekundarna počitniška bivališča okrog 60 % vseh stanovanj. V celotnem Graubündnu se je v obdobju med letoma 1980 in 2000 zaradi strogih pravil na področju prostorskega načrtovanja delež tovrstnih stanovanj povečal le za odstotek.

Vzporedno z razvojem turizma, še posebej v zadnjih letih, je nastal cel niz manjših turističnih podjetij. Zasnovana so na privlačnosti naravnega okolja, kulturne pokrajine in na sodelovanju. Na območju Albule in Bernine sta vodilni v razvoju teh dejavnosti regiji dolina Albula in dolina Poschiavo.

Režim zaščite kulturne dediščine bo najverjetneje vplival na stagnacijo števila turističnih nočitev. K temu pripomore tudi dejstvo, da enotirna Retijska železnica ne bo mogla bistveno povečati zmogljivosti prevoza potnikov (medmrežje 2).

4.5 Demografski razvojni trendi

Naraščanje števila prebivalcev ni huda grožnja za bodoči razvoj dediščine. Na osrednjem zaščitenem območju živi samo 7715 prebivalcev, na vplivnem območju pa 59.805. Število se bistveno ne spreminja. Tudi podatki o številu delovnih mest (4384 v osrednjem zaščitenem območju in 8460 v vplivnem območju) ne kažejo pomembnejših pritiskov zaradi dnevnega priliva delovnih migrantov. Seveda je število stalnega prebivalstva v turistično najbolj intenzivnem obdobju leta nižje od števila gostov na območju (medmrežje 2).

5 Upravljanje dediščine

Že leta 2006, pred vpisom na Unescov Seznam, je nastal švicarsko-italijanski načrt upravljanja z dediščino (medmrežje 4). Dokument temelji na meddržavnem sporazumu, nastalo je tudi meddržavno

Združenje za Retijsko železnico in kulturne pokrajine na območju Albule in Bernine. Meddržavni projekt je opredelil nujnost čezmejnega sodelovanja pri opredelitvah smeri bodočega razvoja ter potrebne ukrepe za varovanje, ohranjanje in trajnostni razvoj dediščine. Opredeljenih je bilo pet področij delovanja: železnica, kulturne pokrajine, turizem in gospodarstvo, organizacijska sestava odgovornih ustanov ter vsebina meddržavnega sodelovanja.

Skoraj vsa železniška infrastruktura in zemljišča, potrebna za njeno upravljanje, je v lasti in upravljanju družbe Retijska železnica (*Rhätische Bahn/Ferrovia Retica/Viafier Retica*). Ostala zemljišča osrednjega zaščitenega območja so večinoma v lasti kantona Graubünden (51,3 %) ali države (43,1 %). Samo 4,6 % zemljišč je v zasebni lasti, 1 % pa v lasti lokalnih skupnosti. Zemljišča vplivnega območja so pretežno v zasebni lasti ali pa v lasti lokalnih skupnosti. Državna oziroma kantonalna lastnina olajšuje upravljanje zemljišč v skladu z zakonodajo konfederacije in omogoča neposredno izvajanje zaščitne zakonodaje in metodologije (medmrežje 2).

Ključni načrtovalski dokumenti pri upravljanju in zaščiti dediščine so (medmrežje 2):

- federalni koncepti in posebni razvojni načrti, predvsem s področja prostorskega načrtovanja in varovanja naravne in kulturne dediščine,
- regionalni strukturni načrt kantona Graubünden,
- gozdarski razvojni načrt kantona Graubünden,
- občinski načrti rabe zemljišč.

Za financiranje vzdrževanja in razvoja kulturne dediščine so odgovorni lastniki zemljišč, objektov in železniške infrastrukture. Retijska železnica za to prejema izdatno državno finančno podporo.

Ostala pomembna področja upravljanja kulturne dediščine, ki jih opredeljuje upravljalška dokumentacija (medmrežje 2), so še:

- zagotavljanje virov za izobraževanje strokovnega kadra,
- izvajanje natančne statistike obiskovalcev dediščine,
- razvoj politik in programov za promocijo dediščine,
- opredelitev odgovornih oseb za upravljanje dediščine na vseh ravneh,
- redni monitoring izvajanja projektov.

6 Dobre prakse predstavljenega primera

Dobre prakse upravljanja Retijske železnice in okoliške kulturne pokrajine so:

- varovanje dediščine združuje tehnično-inženirske objekte s kulturno pokrajino in naravnim okoljem (biotsko raznovrstnostjo);
- ohranjanje arhitekturne in tehnične avtentičnosti železniške proge in infrastrukture;
- ohranjanje učinkovite vloge Retijske železnice v sodobnem mednarodnem železniškem prometu;
- celosten pristop varovanju in upravljanju, ki vključuje vse deležnike, od države do zasebnih lastnikov zemljišč;
- nadzor nad razvojnimi trendi, ki bi dediščini v prihodnje lahko škodovali;
- vključevanje dediščine v družbeno-gospodarski razvoj območja in ohranjanje kulturno-etnične pestrosti območja (retoromanska manjšina).

7 Viri in literatura

Medmrežje 1: <http://whc.unesco.org/en/list/1276> (22. 5. 2013).

Medmrežje 2: <http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1276.pdf> (22. 5. 2013).

Medmrežje 3: http://www.swissworld.org/en/switzerland/swiss_specials/unesco/rhaetian_railway/ (26. 5. 2013).

Medmrežje 4: http://www.rhb.ch/fileadmin/user_upload/UNESCO/Welterbe/Managementplan/management_plan_e.pdf (4. 1. 2014).

Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage: 2005. Medmrežje: <http://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf> (25. 5. 2013).

